MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CLIV

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLIV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві.

ЛЬВІВ, 1937

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ CLIV. ТОМУ.

INHALT DES CLIV. BANDES.

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

Галицька катедра у Крилосі.

(Тимчасове звідомлення з розкопів у 1936 і 1937 р.).

Справа льокалізації Богородичної катедри княжого Галича, а з нею й самого столичного городу, викликала була у 80. рр. минулого століття досить пристрасний спір між дослідниками галицької старовини. А виринув цей спір із того, що недоцінювано чи недобачувано відомих уже тоді історичних джерел.

Справа в тім, що найстарші звістки про існування галицької катедри сáме у Крилосі подав ще у 1770 р. домініканин К. Ходикевич[1]) на підставі грамот князя Льва з 1291 і 1301 р. та заповіту львівського єпископа Йосипа Шумлянського з 1704 р. Використовуючи живу ще тоді народню традицію, пише він, що на тому самому місці був і княжий город, укріплений глибокими ровами та валами. Правда, тепер є поважні сумніви щодо автентичности грамот цього князя, та вони таки основувались на фактичному стані речей за руських князів, тимто вони можуть бути джерелом для пізнання відносин у княжій добі[2]).

Обидві грамоти князя Льва навів єпископ Лев Шептицький у свойому описі львівської та кам'янецької епархії з 1761 р., описі, що його оголосив друком Яків Головацький 1860 р.[3]).

---

[1]) Dissertationes historico - criticae de utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijoviensi et Halicensi, uti olim distincto, nec non de Episcopatu Leopoliensi Ritus Graeco — Uniti... Львів, 1770 (цитоване за М. Андрусяком: „Напередодні", ч. 2, з 30. X. 1937).

[2]) М. Андрусяк, Галицька катедра у Крилосі („Новий Час" з 8. IX, 1937 р.)

[3]) Зоря Галицкая яко альбомъ на годъ 1860, 254—9; А. Петрушевич, Сводная Галичско-русская Лѣтопись, І, 1887, 217—231; М. Андрусяк, „Новий Час" з 8. IX. 1937.

Далі крилош. Михайло Гарасевич у своїй історії церкви з 1862 р.[4]) навів був привілей Жигмонта І. з 1539 р. для епископа Макарія Тучапського, де мовиться про „галицьку митрополичу церкву, у якій колись мав свій осідок архиепископ або митрополит, а яка тепер зветься у їх народній мові Крилос".

Із згаданого вже заповіту епископа Йосипа Шумлянського з 1704 р., що його повний текст подав А. Петрушевич 1868 р.[5]), та із його записки з 1679 р. на евангелії у Крилосі, опублікованої у 1874 р.[6]), виходить ясно, що він відбудував із руїн галицьку катедральну церкву у Крилосі, яку побудував боярський нащадок Марко Шумлянський, предок епископа, коло 1500 р. на місці старої катедри і в якій його поховали 1535 р.[7]).

Та ще різні записи в метрикальних книгах Крилосу, що на них звернув був перший увагу др. Йосип Пеленський[8]), вказують виразно на те, що в XVIII. ст. та ще в першій половині XIX. (останній запис датований роком 1833) теперішня парохіяльна церква звалася „церква катедральна галицька, у Крилосі будуча".

Нарешті львівський публіцист Іполит Ступницький у свойому топографічно-географічно-історичному описі Галичини[9]) пише в половині минулого століття, що в Крилосі основано в половині XII. ст. галицьке епископство.

Та не вважаючи на все, львівський крилошанин Антін Петрушевич, перший піонір української археології на західніх українських землях (1821—1913), відвідавши 1847 р. теперішній Галич, звернув увагу на старовинний вигляд тамошньої парохіяльної церкви[10]) і як-стій приняв за факт, що, мовляв,

---

[4]) Annales ecclesiae ruthenae, 1862, 94—96; М. Андрусяк, „Новий Час" з 9. IX. 1937.

[5]) Наук. Сборникъ Гал. рус. Матици, 1868, I-II, 93; J. Pełeński, Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, Краків 1914, 121—122.

[6]) А. Петрушевич: Сводная Лѣтопись, 1874, 193.

[7]) Таку дату подае згідно з написом на нагробній плиті Й. Пеленський (op. cit. 105, 115); зате М. Андрусяк („Новий Час" з 9. IX. 1937) подає рік 1549. як дату смерти Марка Шумлянського. А. Петрушевич припускає, що теперішню парохіяльну церкву у Крилосі побудував князь Теодор Ольґердович (Галицкій историческій Сборникъ, III, 1860, 41).

[8]) J. Pełeński. Halicz, 105, 121.

[9]) Galicja pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym, Львів, I. вид. 1849, 77; II. вид 1869, 79 (цитоване за М. Андрусяком, „Напередодні," ч. 2 з 30. X. 1937).

[10]) А. С. Петрушевич, О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ, Львів, 1899, 1.

княжа столиця стояла на місці сучасного міста того самого імени, що там, де тепер видніють розвалини старостинського замку, був, мовляв колись княжий „дітинець“, та що теперішня парохіяльна церква Різдва Христового — це давня митрополича катедра із першої половини XII. ст. Цієї думки держався він послідовно аж до кінця життя, вперто побиваючи всі інші погляди[11]).

Професор І. Шараневич (1829—1901) розрізнював спершу два Галичі: один старший, доісторичний і поганський, останки якого він бачив у пітрицькому городищі[12]), вважаючи його за пізнішу „Галичину Могилу“[13]) а — другий, пізніший княжий, при чому що до його льокалізації погоджувався спершу з А. Петрушевичем, не шукаючи в терені умотивування свойого погляду[14]).

Значна розбіжність думок, яка настала опісля між цими вченими, виринула щойно з першими археологічними розкопами в терені, що до них дав почин о. Лев Лаврецький, парох Залукви біля Галича († 1910). Запрошені ним у літку 1879 р. знавці української старовини: крилош. А. Петрушевич, проф. І. Шараневич, крилош. М. Малиновський та о. проф. др. Й. Делькевич оглянули сліди румовищ у Залукві та Крилосі й доручили йому почати розкопи. З цим о. Лаврецький в часі 1882—1884 р. відкрив під спорадичним наглядом І. Шараневича, на залуківських та крилоських полях фундаменти п'ятьох княжих церков, і так зв. „полігону“ [15]). І тоді перші відкопані

---

[11]) О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ („Зоря Галицкая“ 1852 — Галицкій истор. Сборникъ Гал. русс. Матици I, 1853; II, 1854; III, 1860); Были-ли два Галичи? (Наук. Сборникъ Гал. русс. Матици 1865); Историческое извѣстіе о церкви св. Панталеймона близъ города Галича, 1881; О городѣ Галичѣ за Луквою (Временникъ, 1884; Вѣстникъ Народн. Дома, 1885—7); О предградію Галича за Днѣстромъ (Вѣстникъ Народн. Дома, 1887. ч. 59—61; 1888, ч. 62—67); Критико-историческія разсужденія о надднѣстрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ (Вѣстникъ Народн. Дома, 1888); О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ, 1899.

[12]) Пітрич, село віддалене 4 км. на південь від Галича; останки земляних укріплень зберіглися там на глинистій горі „Над Хатами“.

[13]) Стародавный Галичь (Зоря Галицкая“ яко альбумъ на 1860, 7); Starodawny Halicz (Trzy opisy historyczne Halicza, 1883, 8).

[14]) J. Pełeński, Halicz, 70

[15]) Церква св. Спаса на горі „Карпиця“ (19. IV. 1882), Полігон у „Карповім Гаю“ (серпень, 1882), церква св. Кирила й Методія, за Шараневичем катедра (вересень, 1882), церква-костел св. Анни на „Цвинтарись-

фундаменти церкви св. Спаса на полі „Єжів“ у Залукві І. Шараневич визначив як останки замкової церкви кн. Володимирка, і тим самим переніс свій другий, княжий Галич на залуківські поля поміж Лімницю і Дністер[16]); а „Галичиною Могилою“ він схилявся вважати рівночасно могилу в лісі біля с. Сокола[17]). Незабаром потім відкрито фундаменти досить великої церкви під лісом „Дібровою“, і Шараневич почав їх уважати за останки галицької Богородичної катедри[18]). За положення княжого Галича на залуківських полях висловився і скликаний на 23. VII. 1883 до Галича з'їзд польських археологів[19]), у якому взяли участь пп.: Дідушицький, Ленковський, Лущкевич, Соколовський, Захарієвич, Цвіклінський, Кіркор, Завадський, Земенцький, Лучкевич, а з українців — єдиний Шараневич. При цій нагоді проф. А. Кіркор назвав крилоське горо-

ках“ (травень 1884), церква св. Іллі у „Прокалиєвому Саді“ (червень, 1884) Благовіщенська церква „на Церквиськах“ (осінь 1884)—диви: дневник розкопів о. Лаврецького п. з. „Розкопи въ Залукви и окресности — важнѣйшія примѣчанія“ (опр. рукопис F°, 72 стор., писаний від 1882—11. X. 1883 по українськи, а від 29. X. 1883, після з'їзду польських археологів у Галичі, до червня 1906 по польськи), зберігається в архіві Національного Музею у Львові під ч. інв. 18271. Першу відомість про ці розкопи подав І. Шараневич у львівському журналі „Przegląd Archeologiczny“ з 1882. р., зшиток І, 114; загальний вислід опублікував він окремою брошурою п. з.: „O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza“, Львів 1886, 90 стор. — Дня 27. VII, 1885 р. оглянув відкриті фундаменти проф. В. Антонович з Києва.

16) I. Szaraniewicz, Trzy opisy Halicza, 92.

17) l. c. 76—77. З такою льокалізацією „Галичиної Могили“ погоджувався й А. Петрушевич (О соборной Богород. церкви, 39). Та фактично літописною „Галичиною Могилою“ можна тепер уважати тільки велику, сильно розорану та розкопану могилу на „Качкові“, на південь від подвійних валів, які хоронили Богородичну катедру від півдня. За таку уважав її вже Т. Земенцький (Краків), який перекопав її впоперек у 1883. р. та нічого в ній не найшов (Zbiór wiadom. do antrop. kraj. 1884, VIII, 88—94). Тепер прослідив її вдруге автор у 1934. р. та відкрив у глибині 285 цм. від верху могили землянку з кінця бронзової доби („Діло“, 3. IX. 1934), але вона не має нічого спільного з насипаною випадково на цьому місці далеко пізнішою могилою (у насипі найшлися черепки з княжої доби). Знов „Гиличину Могилу“ Шараневича й Петрушевича, положену в лісі „Діброва“, відділ VII, c, розкопав автор у літку 1936 р. та найшов у насипі керамічні фраґменти пізньої шнурової кераміки з початку бронзової доби, а під ним кістяковий похорон із того самого часу („Літопис Націон. Музею“ за 1936. р.).

18) Trzy opisy, 115, 140, 145; ці фундаменти означив відтак правильно Й. Пеленський (Halicz, 76) як останки церкви св. Кирила й Методія.

19) T. Ziemięcki, Żbiór wiadom. do antrop. krajowej, 1884, VIII, 3.

дище одним із найкращих у цілій Слов'янщині. Петрушевич (О соборной Богородичной церкви, 42) мав його за „незвісний по імени старий хорватський город", що його зруйнував Володимир Святославич.

Згадати слід, що в тім самім часі професор краківського університету Володислав Лущкевич (1828—1900) сильно обстоював висунуту ще крилош. М. Гарасевичом (1763—1836) думку[20]), що мовляв, усі літописні вістки про галицьку катедру торкаються колишньої церкви св. Панталеймона, тепер францісканського костела св. Станислава під Галичем[21]).

І щойно польський історик-археолог А. Чоловський, спираючись на знану історичну традицію та на останки могутніх земляних укріплень, почав твердити, що осередок княжого Галича був аж у віддаленому 5 км. на південь від сучасного Галича — Крилосі, і що там теж треба б шукати останків Богородичної катедри[22]). Захитався був від цього погляду Чоловського професор І. Шараневич і тільки А. Петрушевич не змінив свого погляду, боронячи далі сьогоднішнього Галича як давньої столиці[23]).

У зв'язку з цією гіпотезою, яку тепер — а з нею й стару історичну традицію геть чисто потвердили розкопи автора, А. Чоловський перевів 1890 р. пробні розкопи при теперішніх парохіяльних церквах у Галичі та Крилосі. Біля галицької церкви не найшов він нічого, що потверджувало б теорію А. Петрушевича, крилоську ж церкву досліджував у прияві І. Шараневича, відслонив її фундаменти аж до споду, щоб переконатися, чи на них не стояла й стара галицька катедра, копав довкола церкви рови в промінях від неї та всередині церкви перед царськими воротами і, не відкривши ніде фундаментів старої княжої катедри, дійшов до переконання, що вона не стояла ані на тому самому місці, де теперішня церква, ані в найближчому її сусідстві, а „по всякій імовірности, трохи нижче, одалік у митрополичому городі" (себто теперішнім парохіяльнім саді — Я. П.), де він попав на якісь фундаменти[24]).

[20]) Status cleri et populi rutheni... (цитоване за Й. Пеленським, Halicz, 90).

[21]) Sprawozdanie Komisyi historyi sztuki, Краків 1884, II, 7, 11—12; J. Pełeński, l. c. 91.

[22]) O położeniu starego Halicza, Львів, 1890.

[23]) О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ, Львів, 1899, 3—45; J. Pełeński, Halicz, 107—108.

[24]) Teka konserwatorska, Львів 1892, 156—157; Я. Пастернак, За місце катедри Осьмомисла („Діло", 24. VIII. 1937, ч. 185).

В останніх довоєнних роках історик мистецтва др. Йосип Пеленський досліджував архітектуру княжого Галича, зокрема колишньої церкви св. Панталеймона (тепер францісканського костела св. Станислава)[25]), при чому мусів порушити справу положення старої галицької катедри. Для цього викопав у трьох різних місцях довкола теперішньої парохіяльної церкви у Крилосі п'ять глибоких ям, але теж не відкрив ними фундаментів старої катедри. У своїй цінній монографії[26]) про Галич він твердив лише загально, що Богородична катедра князя Ярослава Осмомисла стояла на тому місці, що й теперішня парохіяльна церква Успенія Пресв. Богородиці у Крилосі[27]), але той його здогад викликував у нього самого сумнів, мовляв, „не можна ще вирішити, котра з двох частин городища, вивищення церкви чи Золотий Тік, була місцем первісної катедри“[28]). І тільки на підставі теоретичних міркувань зазначував, що стара галицька катедра мала бодай три нави з трьома апсидами, шість філярів посередині та окремий передсінок, що значно видовжувало її квадратові основини[29]).

У перших повоєнних роках дослідом самого тільки поземелля княжого Галича займався Лев Чачковський (1867—1933)[30]) разом із молодим лікарем др. Ярославом Хмілевським із Крилосу, при чому жадних розкопів не вів. Вислідом їх спільної праці є докладна мапа всіх укріплень, церковищ та могил згаданої території, але в докладному тексті до неї автори повторяють за др. Й Пеленським, мовляв, що стара катедра „стояла приблизно в тому місці, де теперішня парохіяльна церква Успенія Пресв. Богородиці, та що там слід шукати її фундаментів[31]). А далі висловлюють здогад, що „забудовання капітули, мешкальні та економічні, стояли первісно, мабуть, у су-

[25]) У 1909 р. провідав він Крилос тільки побіжно, від'їзджаючи з Галича, другим разом, у 1911 р. побував у ньому сім тижнів (Halicz, 106—107).

[26]) Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych, Краків 1914, Q, III + 207 стор., з 4 мапками й 81 обр. у тексті.

[27]) l. c., 105, 114, 119.

[28]) l. c., 108.

[29]) l. c., 112; останній здогад показався тепер помилковим.

[30]) емеритований радник скарбової дирекції у Станиславові, запальний аматор-археолог, прослідживав поземелля Крилоса, Теребовлі, Звенигороду, Белза та Буська; його рукописні матеріяли переховуються в Музею НТШ. у Львові.

[31]) Ярослав Хмілевський і Лев Чачковський, Княжий Галич — досліди в поземеллі (рукопис другого з авторів f⁰, 119 стор.), стор. 28.

сідній околиці храму, там, де пізніше був цвинтар (за дзвіницею), чи власне нижче, де тепер є селянські обістя, положені ближче валів аж по головну дорогу“ [32]). Цей погляд помилковий, бо саме за дзвіницею найшлися фундаменти самої катедри.

Після усіх цих відокремлених теренових робіт забрався я ще у 1934 р. за почином Митрополита А. Шептицького та його коштом систематично розсліджувати княжий Галич з допомогою плянових розкопів відомих уже і захованих іще пам'яток давнього минулого[33]).

Увагу свою я спершу звернув на той доісторичний підклад, що на ньому виросла пізніше столиця галицько-волинської держави[34]), і щойно під кінець минулорічного (1936) сезону розкопів взявся остаточно відшукувати останки галицької катедри. З попередніх дослідів довелося використати лише стверджений факт, що центр давнього княжого Галича був у теперішньому Крилосі, та що ані теперішня його церква не стоїть на фундаментах старої катедри, ані що ці фундаменти не окружають її довкола. За ними треба було шукати десь збоку.

Розглядаючись за місцем княжої катедри, я не брав передусім у рахубу терену, що прилягав до північної стіни теперішньої церкви у Крилосі, бо там, у віддалі кільканадцятьох метрів від церкви, терен досить стрімко спадає в сторону „Базару“, тож не було б місця на більший будинок. Ще менше годилася для цього західня сторона, спадна й нерівна. Правда, А. Чоловський найшов там „поклад фундаментів“ (не публікуючи при цьому жадного ситуаційного шкіцу), але, на нашу думку, там, у теперішньому парохіяльному саді, слід би шукати більш капітульного манастиря, що при ньому жили галицькі митрополити[35]).

З південної сторони церкви є досить рівна, невелика площа від сторони палатки Сестер Служебниць, але мої зонди на цьому місці ще в літку 1934 р. не відкрили жадних слідів румовища, крім останків бідної ліпянки, мабуть із XI. ст.

---

[32]) l. c., 29.

[33]) Думка відновити розкопи у Крилосі зродилася була значно раніше („Середновічні розкопи на Празькім Граді та майбутні в Крилосі“ — „Діло“, 1928, ч. 91).

[34]) „Діло“, 3. IX. 1934 — „Z otchłani wieków“, X, 1935, 23; XI, 1936, 132; XII, 1937, 109 — „Літопис Національного Музею у Львові“ 1936, 14—18.

[35]) „За місце катедри Осмомисла“ (Діло, 24. VIII, 1937); — „Як найшлася катедра Осмомисла“ (Новий Час, 28. VIII. 1937).

Як останнє можливе місце на стару катедру залишилася східня сторона теперішньої церкви, себто — колишній цвинтар, скасований 1817 р.[36]). І справді одною зондою на 15 м. завдовжки в напрямі схід-захід, я натрапив у літку 1936 р. на верству румовища майже 2 м. завгрубшки, а під нею останки долівки з великих алябастрових плит, сліди спаленої дерев'яної підлоги та біля цього, ще метер глибше, на два грубі кам'яні мури, що йшли в напрямі північ-південь. Велика схожість обох цих долівок із аналогічними моїми находами підчас розкопів на Градчанському замку у Празі (1925—1928), та ще найдений у спідній верстві румовища великий фраґмент різьбленого луку знад порталю, не залишали майже жадного сумніву щодо роду находу[37]). Але ж повну певність дали щойно сьогорічні (1937) розкопи. Результатом їх було — відкриття цілих фундаментів старої катедри, у віддалі 12 м. на схід від теперішньої церкви.

Цілу площу, заняту цими фундаментами покривала верства румовища на 150—300 цм. завгрубшки, на ньому заклали після побудови Марком Шумлянським теперішньої церкви („нової катедри") цвинтар. Його вживали до 1817 р., спершу напевно лише кругом церкви, а пізніше ж, головно від патенту Йосипа II. з 1789 р., вже більше збоку від неї, над самою старою катедрою. І тепер на ньому викопано кількадесять небіжчиків пересічно у глибині одного метра, без жадних хрестиків чи якихбудь прикрас. Вийняток творили лише два жіночі гроби, у яких на шиї померлих найдено по одному шнуркові дрібних кораликів.

У самому румовищі можна було легко відрізнити дві головні верстви, при чому границю між ними сильно позатирали гробові ями[38]). У в е р х н і й в е р с т в і було багато глибше жо-

[36]) J. Pełeński. Halicz, 113, зам. 1. Згідно із показами двох робітників, що ще живуть і що 1890 р. копали з А. Чоловським біля церкви у Крилосі, та і инших найстарших селян, на цьому цвинтарі стояло тоді за мурованою дзвінницею ще 20—30 хрестів, так що А. Чоловський не міг там копати; таксамо не копав там пізніше й Й. Пеленський (1911), хоча хрести позабирали були селяни вже на паливо.

[37]) Подана на сторінках преси („Діло", 13. VIII. 1936; „Новий Час", 13. VIII. 1936; „Z otchłani wieków", XII, 1937, 109) перша вістка про це незвичайне відкриття була ще дуже обережна, хоча у деннику розкопів (I, 81) говориться вже виразно про „фундамент катедри Осмомисла".

[38]) На терені східньої частини катедри, де її фундаменти збереглися на всю свою височінь, у деяких глибших гробах небіжчики лежали просто на поверхні фундаментів старої катедри.

лобкованої грубої цегли, формату 290×145×70 мм., та формату 280×140×60 мм. з плиткими, часом уже ледви помітними жолобками. Більшість цих цегол походила з давньої мурованої огорожі, що нею обвів мабуть теперішню церкву єп. Йосип Шумлянський 1702 р., після основної направи по татарському нападі. Останки її, разом із наріжними бастіонами, відкрив І. Шараневич 1884 р.[39]).

Датують цю верхню верству румовища часті мідяні „боратинки" Яна Казимира, кілька дрібних срібних монет Ґустава Адольфа шведського, два мідяки Августа III. Дужого та досить скупі керамічні фраґменти. У спідніх шарах верхньої верстви буває цегла трохи старша, формату 260×125×90 мм.

Спідня верства румовища, яка лежить безпосередно на фундаментах та на долівці старої катедри, походить уже тільки із неї. Вона зовсім ясної, білявої барви з брудно-жовтим відтінком, складається із кусків вапняку, опоки та алябастру, усіх трьох родів матеріялу, з якого будували стару катедру. У цій верстві румовища найдено:

1) дуже багато кусків тинку з поверхні стін із слідами поліхромії барви білої, жовтої, синьої, рожевої, червоної, брунатної та майже чорної, при чому переважає барва рожева й попелято синя; найбільше кусків цих фресків було у румовищі, що лежало безпосередно на фундаментах та на відкритій частині долівки з алябастрових плит у притворі катедри;

2) кільканадцять кусків олив'яної бляхи, 2 мм. загрубшки, нею був критий дах катедри; всі вони понадпалювані вогнем, найбільший з них — 18×33 цм. завбільшки;

3) кілька кусків цегляних плиток із підлоги, покритих жовтою, зеленою та брунатною поливою; одна з них прямокутна, решта була, мабуть трикутної форми; усі вони найшлися близько апсид;

4) багато фраґментів архітектурних різьб різної величини в камені, різьб, виконаних у романському а то й ранньому ґо-

39) O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, 74—75; Пеленський (Halicz, 118) подає помилково, що це зробив щойно А. Чоловський. Такі останки цегляної огорожі найшлися тепер над північно-західнім рогом фундаментів старої катедри, а біля них — засипана невеличка пивниця (глибина 140 цм., ширина 100 цм., довжина ще непрослíджена), мурована з такої самої цегли. Другий слід цієї огорожі найшовся при південно-східньому розі мурованої каплиці; вжита тут цегла має виміри 285 × 140 × 50 мм.

тицькому стилі, при чому ці останні поможуть означити час, як довго тривала катедра[40]),

5) кільканадцять кусків порозбиваних церковних дзвонів, які походять, може з останніх часів існування катедри; найшлися вони у самій спідній верстві румовища, переважно просто на поверхні фундаментів[41]);

6) трохи черепя глиняного посуду княжої доби, яке находилося в самих спідніх верствах румовища, а також під колишньою підлогою у головній апсиді та під поверхнею княжого терену перед головним входом до катедри; з цього виходить, що місце старої катедри було ще до її побудовання замешкане[42]);

7) великий срібний гріш Вацлава II. чеського, битий у рр. 1300—1305[43]); найшовся він у глибині 2 м, над південно-східнім рогом старої катедри;

8) дві залізні боєві сокири (одна з них виразного типу „Franciska“)[44]);

9) залізна колодка до церковних дверей, вальцеватого типу, сильно перепалена вогнем[45]);

10) залізна ромбовата стрілка словянського типу[46]).

---

[40]) Стилевою аналізою будівельних фраґментів та взагалі дослідом останків старої катедри з історично-мистецького погляду займається проф. Володимир Залозецький.

[41]) Не може бути підозріння, що вони походять з дзвонів, розбитих підчас світової війни (в літку 1915 р.), бо ніодин кусник з них не попав глибше в землю; їх зараз таки визбирали та перелили в Калуші на нові дзвони

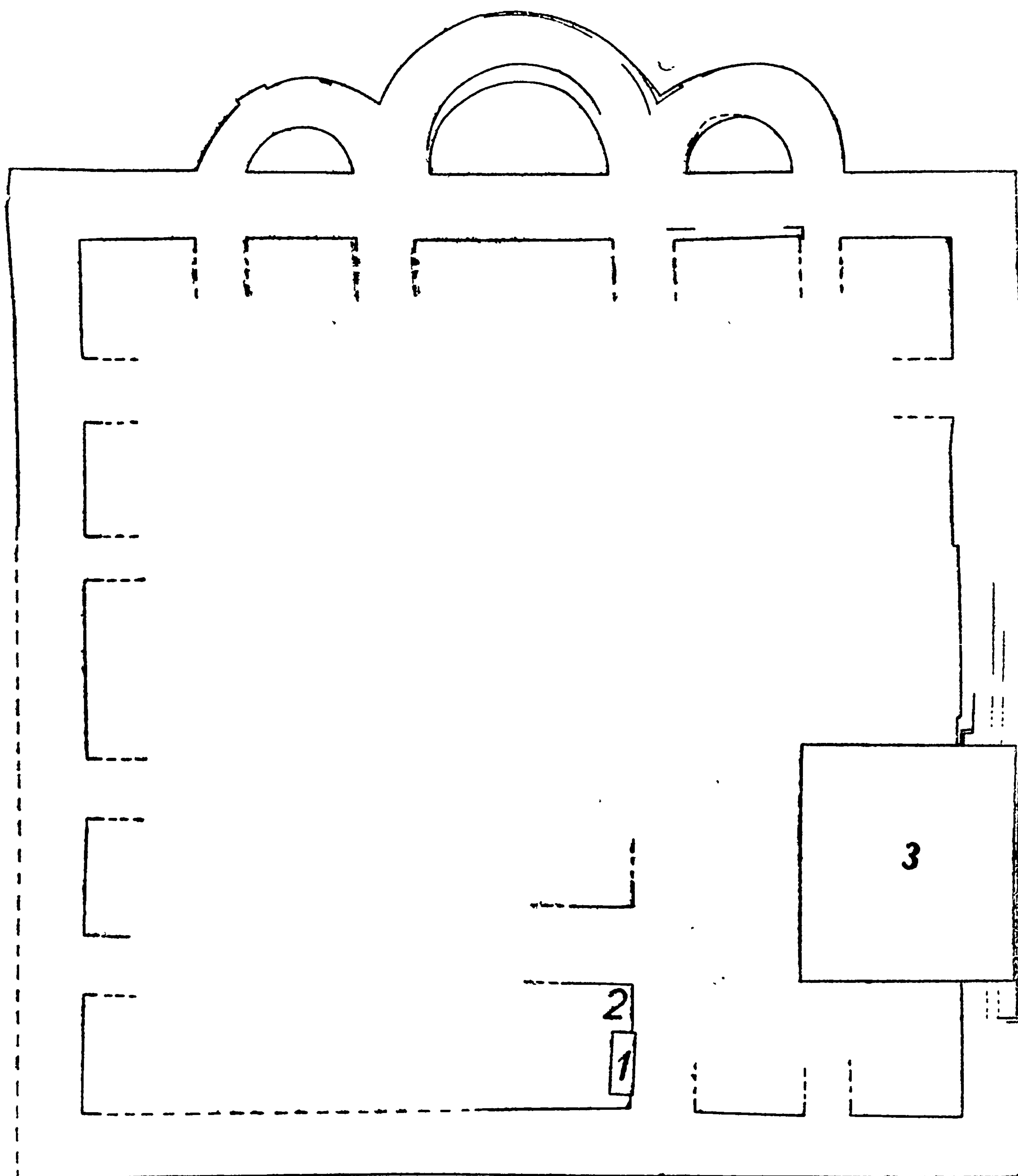
[42]) В літку 1936 р., зондуючи терен на схід від теперішньої церкви, найшов я у віддалі 8—10 м. на південний захід від мурованої каплиці, під півтора метра грубою верствою румовища, 1 м. завгрубшки культурну верству з княжої доби, верхню її половину творили звалини ліпянки, серед якої було огнище з грубих ріняків, а при ньому багато черепя, мабудь з XII. ст. (з часу будови катедри?) та досить звірячих костей як кухонних відпадків.

[43]) За точне означення цього нумізмату дякую на цьому місці др. Ґ. Скальському, директорові нумізматичного відділу Народнього Музею у Празі.

[44]) Тип, як у В. Січинського: Будівництво м. Потелича, (Записки НТШ, том 147, табл. IV, обр. 8, d).

[45]) Тип приблизно як у Л. Нідерле: Život Starých Slovanů, III, 2, 1925. обр. 146, ч. 12.

[46]) Тип як у Л. Нідерле: op. cit., обр. 155, ч. 22, або „Історія Українського Війська“, Львів 1935, 31, ч. 30.

Плян Богородичної катедри у княжому Галичі-Крилосі, знятий канд. інж. Глібовицьким та С. Ґелою (1 : 300). 1 = саркофаґ; 2 = гріб „княжни“; 3 = мурована каплиця з початку XVI ст.

Під цим спіднім румовищем, що походить із старої катедри, лежать добре збережені цілі її фундаменти, у формі квадрату (32·5 × 32·5 м.), видовженого на п'ять м. трьома апсидами при східній стіні. Глибина їх під поземом княжих часів має 280 цм., грубінь — 215 цм. Техніка кладки ще римсько-візантійська[47]), вона прикметна тим, що обидва лиця муру укладали з великого тесаного або дикого каміння, середину ж між ними виповнювали дрібним камінням, змішаним із мулярською заправою. У фундаментах старої катедри у Крилосі обидва лиця муру були укладені із тесаних бльоків, 20—50 цм. заввишки опукових та лише зрідка алябастрових[47]а), середина ж між ними була виповнена дрібними відпадками із тесання цих бльоків, поперемішуваними із мулярською заправою. Ця заправа була двояка: одна — дуже пісна (з дуже малою домішкою вапна), із зеленкуватого піску з білими крапками вапна, — вона тепер легко розсипається в пісок і то її є дуже мало, друга, — загально вживана, дуже тверда, блідо - попелястої барви, мабуть, із домішкою попелу, з нього є в заправі багато дуже дрібних вугликів[48]).

Фундаменти катедри не скрізь однаково збережені. Це залежить від стану розбірки на будівельний матеріял у пізніших часах. Права половина фронтової (західньої) частини розібрана цілком до глибини одного метра під колишнім позе-

---

[47]) „Полубутова кладка" (Покровскій, Церковная археологія, 1916, 155—156).

[47]а) Для розсліду глибини основних фундаментів та їх структури була викопана зонда в половині довжини фронтової західньої стіни, по її зовнішній стороні, і в ній показалося, що: 1) підошва муру є у глибині 180 цм. під його теперішнім верхом, а що мур у цьому місці розібраний до глибини 1 м. під рівнем підлоги катедри, то ціла висота (глибінь) фундаменту у цьому місці має 280 цм. Грубінь лицевих тесаних бльоків із опоки налічує від гори вниз 49, 40, 25, 42 і 18 цм., а 6 цм. припадає разом на верстування мулярської заправи між ними. Поверхня княжого терену перед головним входом до катедри була в цьому місці висипана зеленкуватим піском, що його вживали до мулярської заправи, під ним найшлися в землі під верхом черепки, мабуть XII ст., а далі у споді кілька ще доісторичних керамічних фраґментів та круглий крем'яний відбивач. Недалеко від цього місця, у парохіяльнім саді, мали найти давніше кам'яний топірець.

[48]) Витворений опісля з попелу луг мав певно збільшувати ціпкість заправи; з тим самим наміром на Наддніпрянщині гасили тоді вапно на рідкому клеїку (виварі) з ячменю (Pełeński, Halicz, 155), а на Закарпатті додавали до мулярської заправи білок із яєць (Я. Пастернак, Середньовічні городи на Закарпатті — „Життя і Знання", 1931, V, 69).

мом; зате з лівої половини збереглася в цілій висоті лише середина муру з дрібного каменю, тесані бльоки з обох лиць вибрані теж до глибини одного метра під давній позем. Таксамо вибрані лише боки цілої північної стіни. Фундаменти цілої південної й східньої стіни збереглися геть чисто на всю свою височінь, і над ними є ще частини надземних стін старої катедри.

Найбільша частина стіни збереглася під цілою південною стіною мурованої каплиці, яку поставили були на звалищах катедри з її старого матеріялу десь коло 1500 р. Довжина її має 10 м, висота — 146 цм., складаються на неї чотири верстви тесаних бльоків із білого вапняку[49]), від споду вгору на 34, 54, 32 і 26 цм. заввишки, при чому спідня верства творить на 10 цм. висунений цокол із добре збереженою, гострою гранню. Довжина бльоків хитається в межах 38—105 цм., найбільший із них має майже $^1/_2$ m^2 (0·45) поверхні. При внутрішньому лиці цього муру збереглася по східній стороні мурованої каплиці долішня частина плоского прямокутного філяра, що його розширена підстава має скісно постинані горішні канти. Середина між обома лицями виповнена дрібними кусками опоки на твердій мулярській заправі. Поверхня зовнішнього лиця збереглася зовсім добре на західньому кінці муру, а так, то вона починає лущитися широкими плоскими плястрами.

Та ще зберігся із надземних мурів старої катедри лише цокол (спідня верства бльоків) південної та середущої апсиди.

Для скріплення стін катедри вжито деревяних звязів („анкри") у формі грубих бальків, вмурованих у стіни кругом церкви. Перша їх верства лежала зараз на поверхні фундаменту як основа стін, другі — були вмуровувані напевно вище в деяких відступах одна над одною, як це був загально принятий звичай не тільки в українських[50]) та новгородських[51]), але й чеських будівлях княжої доби[52]). Із такої першої (спідньої) верстви бальків залишився у збереженій частині стіни галицької катедри слід у формі прямокутньої (34 × 40 цм.) діри

[49]) З цього білого вапняку ставили всі церкви княжого Галича (Pełeński, Halicz, 31).

[50]) В. Січинський, Архітектура старокнязівської доби, 1926, 20. Те саме ствердив автор у руїнах середньовічнього замку Тустань в Уричі біля Скольового.

[51]) Покровскій, Церковная археологія, 1916, 156.

[52]) Сліди таких дерев'яних зв'язів найшов автор н. пр., у стінах романської базиліки серед III. подвіря на Градчанах у Празі підчас своїх розкопів 1925—1928. р. р.

здовж поміж обома тесаними лицями муру, а в ній місцями трохи дрібнесеньких, зовсім струпішілих трісочок.

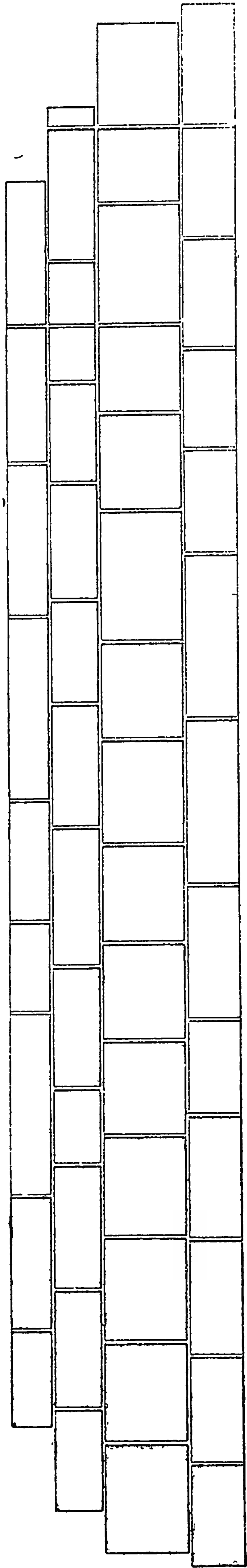
Фундаменти апсид мають трохи плескувату, не півколову форму, вони не однаково сильні: грубінь їх у середущій апсиді виявляє 220 цм., а у бічних апсидах — 170—180 цм. Найкраще збереглися фундаменти середущої апсиди. Теперішня 47 цм. заввишки верхня верства тесаних бльоків на них виставала назверх катедри вже понад терен, творячи 15 цм. широкий цокол, але від сторони нутра церкви була ще в цілости під землею як приналежна до фундаменту, не до стіни, і її верх рівнявся з долівкою під „горним сідалищем". Із слідів, які залишала по собі на фундаментах цієї апсиди розібрана стіна, виходить, що ця стіна не йшла від середини церкви рівнобіжно до фундаменту, а мала по самій середині апсиди нижу, тимто стіни при обох насадах апсиди мали грубінь 185 цм., посередині ж апсиди лише 148 цм.

Зонда, прокопана крізь нутро апсиди в напрямі схід-захід, дала такий профіль терену: зверху 10 цм. завгрубшки верства темнсї глини, перемішаної з кусками випаленої глини та дрібними вугликами; було це вирівняння терену під підлогою. Під сподом — тонка верстівка вапна, що падало на землю, коли мурували стіни катедри; при самому мурі вона майже 5 цм. завгрубшки, але у віддалі 1 м. від муру вже витрачується. Під вапном є півметрова верства чорної глини, перемішаної з жовтою, коли копали рови на фундаменти, а щойно під нею є терен із часу перед будовою катедри, у верхній його верстві подибуються черепки з XI-XII. ст.

Фундамент бічної південної апсиди трохи пошкодила в літку 1915 р. тяжка ґраната, з неї найшлося тепер глибоко в землі багато грубих відлімків загальної ваги яких 50 кґ. По самій середині цієї апсиди показалася тепер глибока кругла, лійковата яма; один бік її творить заокруглений фундамент, другий бік був колись півколово вибитий у прилеглій східній стіні катедри. Стіни цієї ями були довкола вирівнані окремим тонким муром на добрій мулярській заправі, а цілу яму відтак виповнено великими рінями з недалекого Мозолевого потока, мурованими на жовту глину. Потім на верху ями горів якийсь дуже сильний вогонь, так що майже вся жовта глина між рінями випалилася на цеглу, а один верхній ріняк дістав від великого жару аж шклисту поливу. Під ріняками, на самому дні ями, найшлося череп'я з майже цілого горшка XVII. ст.

Рисунок чільця-златоглаву із гробу „княжни“ у притворі Богородичної катедри у Крилосі (1 : 2). Оригінал переховується у Національнім Музею у Львові.

Збережена частина стіни Богородичної катедри у Крилосі під мурованою каплицею з початку XVI ст. (1 : 55).

(воно й датує цю загадкову яму), та кілька куснів жолобкованих цегол, 85 мм завгрубшки та 135 мм завширшки (довжина не збереглася).

При північній бічній апсиді терен княжої доби спадав у долину в сторону „Базару“ між катедрою й „Золотим Током“, тимто цокол був там куди вище над землею, ніж при південній стіні катедри, тепер тесані бльоки із зовнішньої сторони апсиди вибрані сходовато до значної глибини під теперішнім поземом терену. Бльоки із внутрішньої стіни апсиди вибрані лише якого пів метра нижче рівня підлоги храму.

Майже ціла середина катедри ще не досліджена. Одначе вже тепер видко, що здовж неї йшло попід підлогу чотири, тонші від обводових фундаментів, але не однаково грубі мури. Такі самі чотири мури йшли й впоперек катедри, на їх перехрестях стояли чотири ряди колюмн, які ділили галицьку катедру на п'ять нав; найширша з них була середуща, і таксамо широкий був трансепт, себ-то — середуща поперечня нава. Одначе є слід, що, мабуть, обидві бічні подовжні нави були хоч частинно відділені стінами від середини храму. На це вказує кілька тесаних, 56 цм. заввишки вапнякових бльоків, збережених при насаді південної бічної апсиди, над поземом колишньої підлоги катедри, які є мабуть останком стіни південної захристії. Стан їх вимагав тепер негайної консервації.

Зонда, проведена тепер вздовж притвору катедри, відслонила частину його долівки, у глибині 160 цм під сучасним поземом. Вона зложена з потрісканих алябастрових плит, до пів метра квадратового завбільшки[53]), укладені вони на пересічно півметровій верстві дрібного каменярського грузу, що ним вирівнювано терен під підлогу. Цей княжий терен із часів іще перед катедрою — творить 30 цм завгрубшки верства темного гумусу, де подибуються зрідка черепки глиняного посуду та грудочки паленої глини. Під ним є вже жовта глина, — ненарушена цілина.

Кам'яна долівка найшлася у згаданій зонді щойно на схід від першого поперечного муру, а на захід від нього, себ-то між ним і західньою фронтовою стіною катедри, показався тепер слід лише дерев'яної підлоги в формі верстви жовтої глини на 3 цм завгрубшки, накладеної на згадану вирів-

[53]) Найбільша з цих плит має виміри 54 × 83 цм. Вони осаджені безпосередно на тонкій (1 цм.) верстві мулярської заправи та підкладені місцями малими алябастровими плитками — шібрами.

няльну верству каменярського грузу. Покладена колись на ній дерев'яна підлога згоріла була й залишила лиш слід по собі у формі одномірно на 1 цм перепаленої поверхні цієї жовтої глини.

Під цією спаленою підлогою зонда відслонила несподівано у глибині всього 10 цм., кам'яний саркофаґ, викований із одного бльоку вапняку, такого самого, з якого були і стіни катедри, та прикритий грубою плитою з того самого матеріялу. Сам саркофаґ є 207 цм завдовжки, 65 цм заввишки і 72 цм завширшки, грубінь стін має 14 - 15 цм, довжина саркофаґу в середині („в світлі") — 180 цм. Спідня частина не має жадних прикрас, а верхня, посередині 17 цм груба плита, має легко зазначену дашковату форму, скісно постинані бічні грани по обох довших боках та гостре зверху плястичне ребро здовж хребта. Крім цього, вона потріскана на сім нерівних частин, а з одного рога куска зовсім бракує.

У саркофаґу лежав повний кістяк старшого довгоголового чоловіка, але вже сильно поперекиданий та цілком обрабований, на це вказує повний брак яких-небудь останків одежі, обуви, чи прикрас. Факт, що згаданий слід дерев'яної підлоги у притворі, — спалена тонка верства жовтої глини, була над цілим саркофаґом і по його боках зовсім не нарушена, вказує на те, що святотацтва допустилися іще за часів, коли катедра стояла, після цього підлогу ще направляли, і щойно колись пізніше вона згоріла.

Незвичайно важне для нас питання, хто саме був похований у найденому саркофаґу, можна буде може вирішити, бодай приблизно, після того, як буде розкопане ціле нутро старої катедри. Одне вже сьогодні певне, що в середині катедри, та ще в кам'яній домовині, могли були поховати тільки визначну особу, князя або владику, а знаний із літопису під 1187. р. факт похоронів князя Ярослава Осмомисла у Богородичній церкві княжого Галича каже числитись із існуванням його мощів десь у відкритій тепер катедрі.

При цьому слід зазначити, що це не перший кам'яний саркофаґ, який найшовся досі на цілому широкому терені княжого Галича. Вже І. Шараневич[54]) подає, що одна така домовина найшлася при фундаментах церкви св. Спаса на залуків-

[54]) O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza, 4, 5, 71, 85; J. Pełeński; Halicz, 72, 119. А. Чоловський (Teka konserwatorska 1892, 157) подає теж вістку, що в митрополичому городі у Крилосі „кілька разів

ських полях, друга — при фундаментах церкви (св. Анни?) на „Цвинтариськах“, а третя — біля церкви св. Миколая у Викторові і зазначує при цьому, що спаський саркофаґ є, на думку проф. В. Антоновича, подекуди ремінісценцією домовини Ярослава Мудрого у Києві.

У продовженні саркофаґу, у віддалі 25 цм від нього, в сторону середини церкви, зонда відслонила гріб молодої жінки[55]) укладений тепер просто в землі, колись може у дерев'яній домовині, вкопаній усього 60 цм. під підлогу катедри. Долішню частину кістяка знищила якась значно пізніша яма, виповнена кусками цегли, над збереженою горішньою частиною залягала та сама ненарушена верства спаленої глини (давня підлога), яка вкривала сусідній цілий саркофаґ. Обидва похорони походять з часів існування цілої катедри, тільки жіночий, мабуть, трохи пізніше покладено в землю.

На чолі у молодої жінки було досить добре збережене, 310 мм. довге і 26 мм. широке чільце, а на ньому шість разів напереміну у протилежних позиціях повторений, щирою золотою ниткою гаптований мотив двох відвернених одна від одної, спинами ступлених спіральок з оздобними „крильцями“ по боках. Матеріял чільця дрібно пружкований упоперек. На думку В. Залозецького[56]) є це візантійська робота з початку або половини XII. ст.

За головою кістяка стояла тонесенька, невідомого призначення шкляночка туліпановатої форми, теж напевно візантійський імпорт. Вона зовсім побита, так що можна було її лише рисунково зреконструувати (висота 72 мм., промір скріпленого валочком отвору 75 мм., розширеного дна 32 мм.).

Щодо похованої жінки доводиться сказати, аналогічно до першого випадку: була це певно, визначна особа, може княжна, яку поховали в середині катедри, з візантійським „златоглавом“ на чолі.

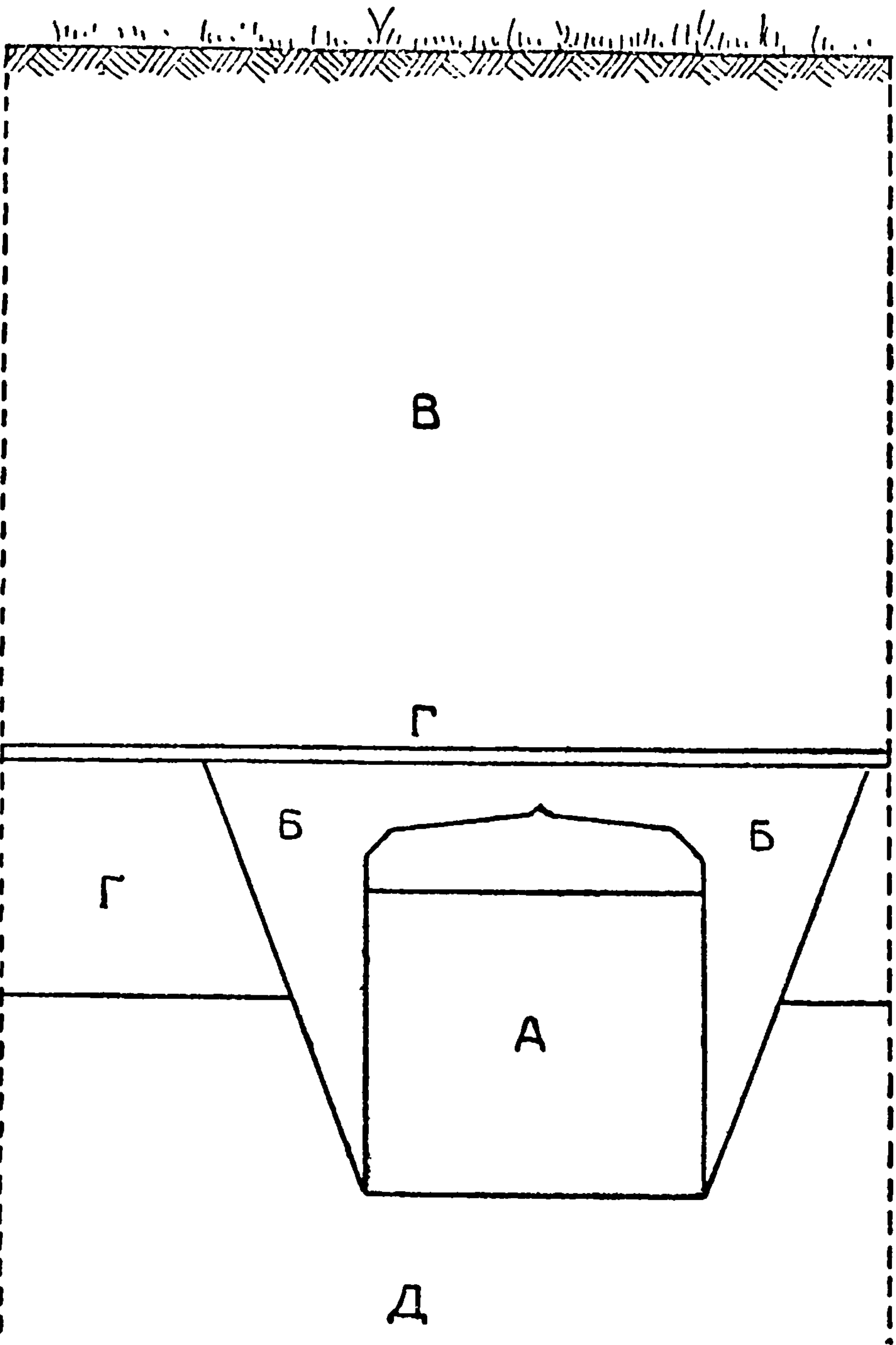
Колиж тепер у підсумку всього стану справи маємо означити цілий цей, незвичайно цінний нахід у Крилосі, то перед нами фундаменти старої катедри княжого Галича, „святая свя-

---

добували кам'яні домовини“, одначе це торкається, мабуть, пізніших гробів, обкладених тесаними бльоками з розібраної вже катедри (J. Pełeński, Halicz, 119).

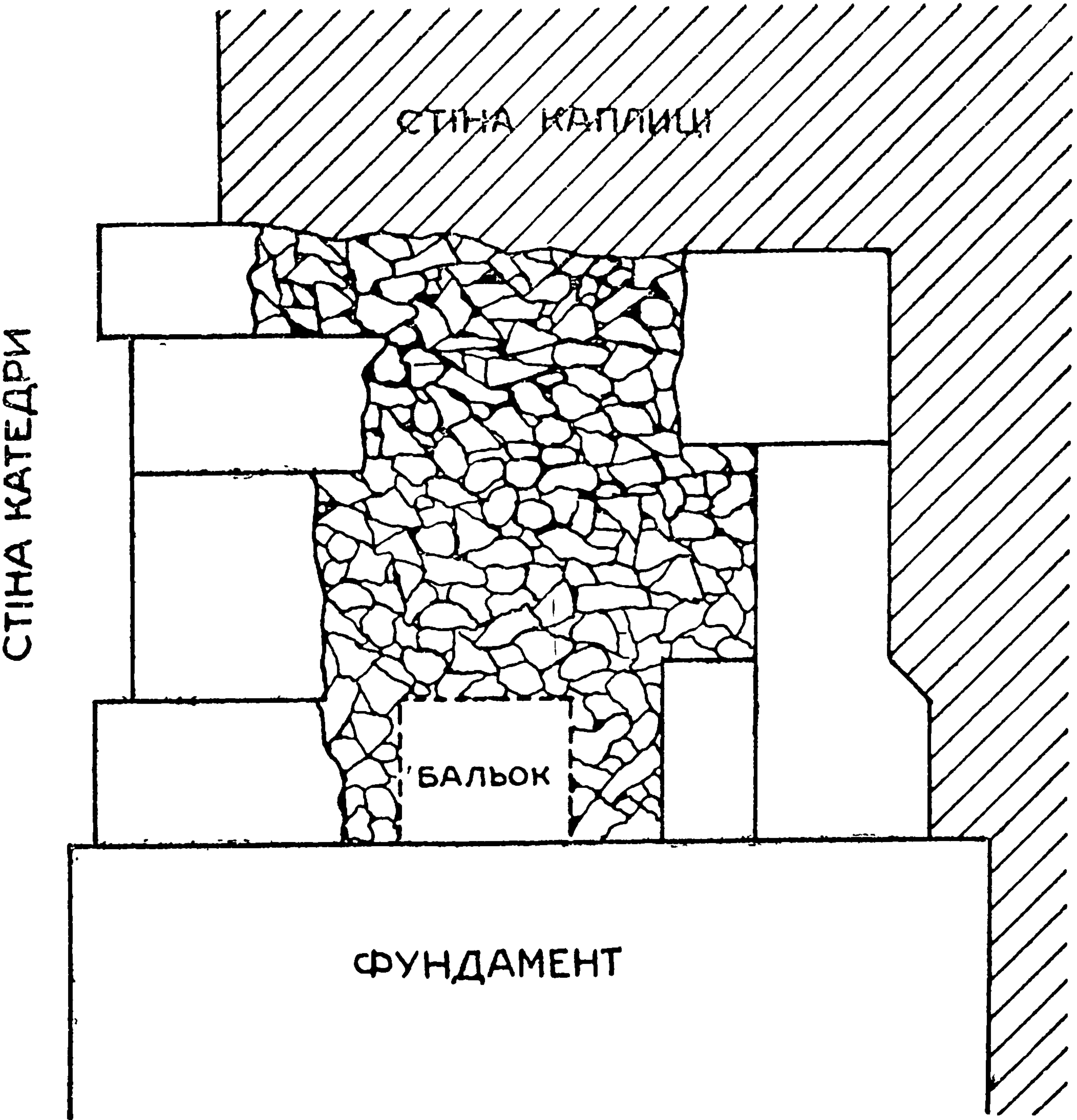
[55]) Вік її на 18—20 літ означив за станом узублення др. Я. Хмілевський, лікар із Станиславова.

[56]) Засідання Історично-Філософічної Секції НТШ дня 2. X. 1937.

Поперечний перекрій через терен Богородичної катедри у Крилосі на місці кам'яного саркофаґу. (1 : 32).

А: саркофаґ — Б: засип ями, викопаної для нього — В: верства румовища — Г: спалена дерев'яна підлога катедри — Ґ: підсип під підлогу — Д: терен з часу до поставлення катедри.

Поперечний перекрій збереженої частини стіни Богородичної катедри у Крилосі під мурованою каплицею з початку XVI. ст. (1 : 30).

Горішний тесаний бльок ліворуч висунувся щойно по розбірці руїн катедри.

тих“ цілої галицько-волинської держави. На це вказують монументальні форми храму, його незвичайно великі розміри[57]) та п'ятинавові основини[58]). Більший, і то незначно, є на українських землях лише Собор св. Софії в Києві, і тільки обидві ці катедри на всю Україну мають п'ять нав[59]).

Хронології катедри не можна покищо означити з такою самою точністю, одначе є певні підстави твердити, що її побудував галицький князь Ярослав Осмомисл (1153—1187). На підставі стилістичної аналізи будівлі та фраґментів архітектурних різьб В. Залозецький[60]) кладе час повстання княжої катедри „приблизно на другу половину XII. ст., отже ймовірно на час володіння Ярослава Осмомисла“ і до половини того самого століття відносить він найдений на жіночому черепі „златоглав“. Цьому історичні дані не перечать, бо „церкву Богородиці“ в Галичі, згадує літопис уперше за часів Ярослава Осмомисла, за його панування згадується теж уперше єпископ у Галичі та нарешті довгий час його мирного для столиці панування, коли 34 роки ворожа нога не станула під воротами Галича — надавався найкраще на будову такої величавої, найбільшої на всю державу святині. Єпископ Кузьма згадується вже у 1157 р., і з цього можна би вносити, що новий князь уже в перших роках свого панування (1153—1157) поставив для нього катедру[61]).

Ще тяжче покищо означити час існування галицької катедри. Остання літописна згадка про неї відноситься до 1255 р. (облога Із'яслава Володимировича на „комарах“ катедри), — з цього виходило б, що великий татарський напад у 1241 р.

57) Розміри галицької катедри — 32·5 × 37·5, зате розміри церкви св. Іллі лише 19·75 × 9·50, так зв. „Полігону“ 15 × 13·20, Благовіщенської церкви на „Церквиськах“ 23 × 10·40, здогадньої катедри Шараневича під „Дібровою“ 20 × 14·50, церкви св. Пантелеймона (тепер костела св. Станислава) 19·50 × 17, а церкви св. Спаса 19·70 × 17 м. Супроти цього нововідкрита Богородична катедра є щодо поземого пляну більше ніж у шестеро більша від найменшої досі у княжому Галичі церкви прор. Іллі, більш ніж утроє більша від найбільшої там досі церкви св. Спаса та вчетверо більша від „катедри“ Шараневича. Теперішня парохіяльна церква у Крилосі рівняється величиною занятої площі з колишньою церквою св. Спаса.

58) В. Залозецький, Розкопи в Крилосі („Діло“, 2. IX. 1937, ч. 192).

59) Диви спис княжих мурованих церков на Україні у В. Січинського, Архітектура старокнязівської доби, 1926.

60) „Діло“ з 4. IX. 1937, ч. 194; J Pasternak, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Kryłos („Slavische Rundschau,“ Прага, 1937, 384).

61) J. Pełeński, Halicz, 109.

її не знищив. Дальша доля її була досі невідома. І тепер, мабуть, лише пильна обсервація наверствувань терену та докладна стилістична аналіза наймолодших архітектурних фраґментів зможе дати відповідь на це незаймане а таке важне питання. Перші здогади в цьому напрямі насунули вже сьогорічні розкопи. У румовищі найшлося кілька гарно профільованих ребер із бальдахиму над кивотом (?) у ранньому ґотицькому стилю з пізнього XIII. ст., а може й пізнішої доби[62]), які дозволяють уже пересунути останню знану дату з історії катедри бодай на пів століття вперед. На наш погляд, виведений покищо лише із сьогорічних розкопів, стара галицька катедра зазнала знищення щойно десь у XIV. ст., у XV. ст. стояла вже у руїнах, з них десь біля 1500 р. побудували спершу теперішню каплицю як тимчасове богослужбове місце для галицького митрополита [63]), а зараз після того почали поволі будувати з тих самих руїн теперішню парохіяльну церкву, викінчену вже у 1535 р. Руїни катедри, які в часі будування каплиці й церкви стояли ще високо над землею, потім знівельовано, забравши із них тесане каміння, і на зарівнаній площі заклали церковний цвинтар.

Тільки можна було покищо вичитати із стратиґрафічних спостережень. Повну відповідь на все це повинні дати дальші розкопи у княжому Галичі — Крилосі.

[62]) В. Залозецький, „Діло“ з 4. IX. 1937, ч. 194.

[63]) Переведені тепер під підлогою каплиці розшуки до глибини півтора метра не виявили під нею жадної пивниці, чи гробниці.

ОЛЕГ КАНДИБА

Досліди на галицькому Поділлі
в р.р. 1928 та 1929.

В осени 1928 та в літку 1929 р. мені довелося відбути з доручення Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові подорож по двох повітах галицького Поділля, — борщівському та заліщицькому. Мета її була — оглянути передісторичні становища, відкриті переважно проф. д-р Ю. Полянським, та вияснити можливості дослідчої праці в цих околицях. З браку часу треба було обмежитися пробними розкопами та врятуванням тих памяток, що їм загрожувало знищення.

Увесь здобутий матеріял зберігається в археольоґічному відділі Музею.

Село КОЗАЧИЗНА, пов. БОРЩІВ. На ниві під залізничим шляхом Озеряни—Тересин, по правому боці невеличкого потічка, що вливається до р. Нічлави (зараз же над його джерелом), трапляються сліди оселі з доби мальованої кераміки: черепя і грудка печини. Зібрано дрібні уламки.

Село ЛАНІВЦІ, пов. БОРЩІВ. На горі званій „Замчисько“, що її з півночі й заходу обливає р. Нічлава, а з півдня й південного сходу — малий потічок, знаходиться багато памяток із доби мальованої кераміки, з ґотської культури та пізнього середньовіччя.

Селяни, що ламають тут камінь для будов, оповідають про численні знаходи людських і звірячих кісток, горщиків із попелом та кісточками, покладів „цегли“. Одного разу знайдено „кам'яну голову, як на слупах коло суду“ (борщівського). Її пробували розбити джаґанами, але не повелося. Тепер голову кудись поділи пастухи. Селянин Бартко, завзятий шукач скарбів, кажуть, викопав на „Замчиську“ кістяк у вінці зі золотого листя і з мечем. Вінець купили жиди з Борщева.

Саме замчисько, що дало назву горі, є квадратове; вал і рів збереглися добре; з північного боку — брама. З цією

пам'яткою в'яжеться багато леґенд про заховані в хідниках скарби, „шутих“ (дідьків), які їх, мовляв, стережуть і т. п. Висипали замчисько, за народнім переказом, турки.

Культурна верства з доби мальованої кераміки виступає на цілому просторі північної частини гори, де ламають камінь. Часто в землі, неглибоко під поверхнею, видко поклади випаленої глини, т. зв. „точки“, як виявилося, рештки хат.

Р. 1928 розкопано одну таку хату, частинно знищену селянами і переведено пробний розкоп на місці другої.

Хата I. (обр. 1, 2). Лежала вона на північ від замчиська, на продовженні східнього валу, на віддалі 18 м. Підложжя творить тут літотамнієвий вапняк (за проф. Полянським); на ньому лежить жовто-сіра глина, що непомітно переходить у темну гумусову верству.

Поклад печини виступає приблизно чотирокутником (бодай яких 380×290 цм.), поза яким в землі трапляються тільки дрібні грудки випаленої глини. Частину хати (обр. 1, *EGHK*) знищено при ламанні каменю.

Загально порядок наверствування такий (обр. 2):

1. Темна, масна глина долівки, на якій знаходяться черепки розбитого посуду та місцями тонкий шар перепалу дерева.

2. Верства печини зі стелі з відтисками знизу кругляків як показує кора, дубових.

3. Верства печини зі стін, вигладженою стороною до гори, нерівною вниз (инколи два і три рази одних на одному).

4. Численні черепки та неформені грудки глини, безпосередньо на печині стін або на пришарку землі, дуже попсовані квасами чорноземлі.

Печина стелі і стін випалена рівномірно, червоної барви, зберігає найтонші відбитки будівельних матеріялів. При тому глина стелі легча і крихкіша, ніж стін, бо має в собі велику домішку полови та зерна.

Печина стелі загально лежить у поземій площі, суцільним шаром, поодинокі шматки один близько одного, злегка нахилені різним способом, але майже завжди відтисками дерева вдолину. Цілий шар робить на перший погляд враження помосту, „точка“, покладеного на кругляках.

Але не вичовгана, покрита горбками горішня поверхня його, дальше рівномірність випалу, чорний прошарок перепалу знизу та черепки посуду, що підходять один до одного під печиною, виключають зовсім цю можливість.

Є це рештки глиняної стелі, покладеної на дубових кругляках, що під час пожежі впала на землю і від великого жару випалилась на цеглу. Відтиски кругляків біжать впоперек зі сталим ропрямком NW–SO. Зсередини сволок, очевидячки, обмазаний не був. Слабше випалена глина стелі була в самому куті *C*; була вона часто знизу чорна, й підстилала її груба верства перепалу дерева. Печини стін було тут мало. Не сильно випалилася стеля також при лінії *AB*. Ближче до лінії *AE* траплялися тільки шматочки стіни і дрібні грудки печипи стелі, поперемішувані з черепками.

Зі стелі походять також шматки печини з відбитками знизу очерету, що певне десь настилав кругляки. Знаходжено їх посередині в точці *L* близько лінії *AB* та в куті *C*. Лише двічі стрінуто маленькі шматочки відтисками догори. В куті *C* великий шмат цієї печини був знизу таксамо чорний, як і печина з кругляками в тому місці.

Помічено у двох місцях, що верстви випаленої глини залягають відмінно. На схід від точки *S* кусні печини здіймалися вгору, творячи низький стіжок (50 цм. в промірі). Так ніби стеля впала на щось, земляне підвищення, або-що. Відповідно залягала над печиною стелі і глина стіни.

Друге місце було в куті *C*. Тут верстви були або змішані, або вони накладалися инакше. Часто шматки печини стояли. Раз кусник стелі лежав над стіною, инший раз стіна лежала просто таки на долівці *(M)*. Траплялася теж печина стін гладкою стороною вдолину, нерівною догори.

Стіни були дуже тонкі, без слідів деревяної основи; одна сторона, надвірня — вигладжена; видко, як примазувалась на стіні куснями глина. Внутрішня сторона — нерівна, вся ніби у дрібних горбочках; можна мати враження, наче рідку глину кидали на стіну, як це роблять сучасні мулярі.

Знайшовся теж один шматок стіни, легко загнутий назверх, так немовби він прилягав до чогось; инший шматок походив з рогу.

На грубину культурного шару складаються печина стелі і стіни та земля з черепками, що над ними. Найбільша грубина (від долівки до горішних черепків) доходила до 27 цм., гумусова верства, яка за віки вкрила рештки хати, має легкий нахил на північний схід; вона 25–37 цм. завгрубшки.

Череп'я, що знайшлося на долівці під стелею, було зосереджене у двох місцях; при лінії *AB* та в цілій західній частині хати, починаючи точкою *N*. В точці *P* знайдено три безформні

плитки вапняка (приблизно по 30 цм. завдовжки) одну поруч одної та одну меншу на них. Лежали вони на долівці; на одній був черепок.

Ям по стовпах відкрити не пощастило, огнища так само.

Хата загинула, без сумніву, від пожежі. Спершу впала стеля, на неї бодай одна стіна. Вони вкрили горючий дубовий (?) сволок, і від жару випалилися на цеглу. Решта стін могла впасти поза хатою, не випалитись, тимто й не залишити сліду.

Хата II. Рештки її лежали на північний захід від хати першої, на віддалі приблизно 80 м. Хата була тільки незначно пошкоджена.

Пробний розкоп обняв площу 240×370 цм. Зонди виказали, що печина залягала на просторі не менш 450×520 цм.

Порядок верствування був такий:

1. Темна масна глина долівки,
2. Печина стелі з відтисками знизу тесаних або з облупленою корою бервен та планок,
3. Поодинокі кусні печини стін,
4. Черепки мальованої кераміки, попсовані квасами ґрунту.

В одному місці знайдено під печиною стелі кілька черепків, безформну плитку вапняка та грудки перепаленої на жужелицю глини. Черепки, що найшлися над печиною стін походять із пізнішого часу, коли хата лежала вже в руїнах. На грубину культурного шару склалася головно печина стелі. Найгрубша вона була зкраю, де уламки стін лежали часто один на однім або стояли сторчма. Тут, мабуть, була основа стіни.

Земля, що за довгий час наросла над пам'яткою, була завгрубшки 30—40 цм.

Напрямок відбиток бервен на печині стелі сталий, O—W. В сій печині є велика домішка полови та зерна.

Хата II. мала грубшу стелю і стіни, ніж хата I. Через те рештки слабше випалились. Ціла будова виглядає ґрунтовніша, з її могучим сволоком; була вона безперечно й багато більша.

На західній стороні гори, ближче до валів замчиська, розібрано у 1929 р. при урвищі каменолому незначну частину иншої хати (III), щоб установити порядок наверствування.

Хата III. Рештки її залягали на жовтій неруханій глині, 60 цм. під поверхнею. Порядок верстов був такий:

1. Печина стелі з відтисками на долішній стороні грубих кругляків, як показує кора, дубових;

2. Печина стін, досить тонких, вигладженою стороною догори, нерівною донизу;

3. Грудки печини та попсовані квасами чорноземлі черепки, досить часто теж плитки випаленої глини з відтисками очерету на горішній стороні.

Відтиски кругляків стелі мають у цьому місці сталий напрям: N—S. Під верствою печини стелі трапляються иноді черепки, попсовані квасами ґрунту, та знайшовся уламок білого крем'яного ножика, по одному боці залусканого гарним рівнобіжним ретушом (загубився). Між грудками печини зкраю знайшовся уламок темного крем'яного ножика.

Ланівські хати, що їх опис згідний із описом більшости галицьких і наддніпрянських „точків“, можуть прислужитися до пізнання справжнього значіння цих останніх. Тоб-то більшість цих „точків“ є, певне, рештками знищених пожежею хат чи инших господарських будов.

Крім того, що розкопано хату на „Замчиську“, в різних його місцях вибрано з культурної верстви досить черепків мальованої кераміки, кварцитові шкрябачки, шила, відщепки, ядра, ніжку глиняної статуетки, кістяні шила, звірячі кости, черепашки unio.

Мальована кераміка зі „Замчиська“ є орнаментована по білому тлі темно-гнідою барвою й подібна найбільше до пам'яток із Городниці н. Дністром.

З пізніших культур найдено сліди т. зв. „ґотської“. В північній частині „Замчиська“ я натрапив на поверхні на купку дитячих кісток (неспалених) і черепки посудини. Були це рештки похорону, відкритого селянами перед кількома тижнями. Селянин, який похорон викопав, оповів, що кістки до половипи наповняли банясту посудину. Тепер їх залишилося дуже небагато. В місці, де посудина знайшлася, неглибоко під поверхнею (10—20 цм.), трапляється досить дрібних черепків тої самої культури,

Кілька метрів на схід, виступає численне череп'я посуду з набряклим вінцем із пізнього середньовіччя.

Треба зазначити, що обруч каменоломів на горі „Замчиську“ з кожним роком стягається, так, що незабаром багате селище з доби мальованої кераміки та инші пам'ятки будуть безповоротно знищені.

На горі „Лаканиця“, на південь від „Замчиська“ з оповідання селян, знаходилось багато посуду та череп'я. Тут скон-

статував я пам'ятки з доби мальованої кераміки (черепки, печина) та ренесансу.

Село СТРІЛКІВЦІ, пов. БОРЩІВ. Нижче другого містка на шляху до с. Королівки, по лівому боці яру, знаходяться черепки мальованої кераміки.

Село ЗОЛОТЕ БІЛЬЧЕ, пов. БОРЩІВ. На подвір'ї Петра Казюка зібрано на поверхні трохи черепків мальованої кераміки, здобленої на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою, та шматки печини. З оповідань п. Максима Перуна, провідника до більчецької печери, вийшло, що тут копаючи яму на глину, натрапили на верству печини та битого посуду. Верства була дуже груба і залягала на жовтому материку, під двометровим шаром гумусу. Все, що знайшлося, знову скинули до ями і присипали землею. Лише одну мисочку складену з черепків М. Перун віддав гостеві до печери. Верства печини й черепя тягнеться під садок сусіди. Певне, маємо тут пам'ятку, аналогічну з ланівськими „точками"-хатами. Стоїть вона, мабуть, у зв'язку зі старшими знаходами Осовського у княжому парку, що через вулицю.

В печері „Вертебі" переведено докладніші розшуки. Ця печера досліджувана Кіркором, Осовським, Деметрикевичем та иншими, до 1928 р. стояла відкрита. Селяни ламали в ній ґіпс, родичі більчецького шинкаря-жида переводили на власну руку „розкопи" і т. п. Тепер печера має залізну браму і ключ від неї у провідника М. Перуна.

Цілі роки, від коли печеру відвідують, грабунок передісторичних пам'яток не припинявся. Гості порозносили людські кости та голови, не позабирані ще старшими дослідниками. Винесли теж і дитячу голову, що її випадково вигріб палицею провідник. Він знайшов теж у щілині під склепінням одного з хідників глиняну фіґурку жінки, на одній нозі, з відбитою головою і проколотими плечима. Її забрав командант поліції в Більчі, розламав на двоє і обіцяв віддати старості для тернопільського музею...

Зпоміж матеріялу покинутого старшими дослідниками вибрано трохи череп'я, звірячих і людських кісток, ріг оленя, людську скивицю, рискалик зі звірячої лопатки і уламок другого, подібного, кістяні шила.

З культурних шарів у різних місцях печери добуто черепки, кістяну перлу, звірячі кости, тощо. В місці, де провідник знайшов був колись дитячу голову („Діл Кіркора"), викопав я кус-

ник дитячої щелепи. Сам провідник дав для музею проверчену (морську?) мушлю, що знайшлася на поверхні.

Давні розшуки в печері обмежилися тим, що вичищено імпозантніші салі, багато хідників прокопано лише так, щоб можна було пройти; але при стінах і в бічних ходах культурна верства непорушена. Загалом — велика частина печери невикористана.

У всіх місцях, які доводилося мені бачити, виступають два культурні шари, переважно 2 цм. завгрубшки, відділені один від одного досить сильною стерильною верствою. Горішній шар залягає зовсім мілко під теперішньою поверхнею.

На стінах та склепінні хідників видко часто сліди впливу вогню у формі білих плям перепаленого ґіпсу, який сиплеться й на землю.

Пробні роскопи переведено в трьох місцях.

М і с ц е І. Є це мала саля (прибл. 8 м. $\times$ 4 м., вис. $1^1/_2$ м.), ліворуч від найлівіщого хідника, там, де він звертається направо. В ній є 4—5 виходів, дуже низьких. Посередині сліди вогнища — купка перепаленого ґіпсу й попелу. Є сліди вогню і на стінах, у кількох місцях.

Ціла земля вкрита корою скропленого вапна. Предмети, що лежали на поверхні, теж ним пообростали.

Наверствування посередині салі вяглядає так:

1. Жовтава глина — 20 цм.; 2. Сіро-жовта глина — 11 цм.; 3. Гнідо-чорний прошарок перепалу, спечений, із черепками мальованої кераміки — 5 цм.; 4. Сіра глина — 6 цм.; 5. Чорний прошарок перепалу з черепками мальованої кераміки — 3 цм.; 6. Купка перепаленого ґіпсу — 7 цм.

Перепаленому ґіпсові посередині салі відповідає в инших її місцях кора скропленого вапна. Грудчасту будову мають теж верства друга й четверта та значать, певне, вільне скроплювання вапна. Вони, як і кора теперішньої поверхні, мають на собі багато черепашок равлика. В місці вогнища, посередині обидві ці верстви тоншої будови (розсипались) або й спечені частинно від жару.

Знайдене в культурних прошарках череп'я здоблене на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою (звичайна більчецька мальована кераміка).

Під стіною знайдено кістяне шило і крем'яну скалку, вигрaбані лисами, які в печері живуть.

М і с ц е II. Тут найлівіший хідник (передтим, заки скрутити різко праворуч) зустрічає попередню салю. На стінах і склепінні видко де-не-де сліди вогню.

Розкопано невелику площу, у берегах поглибленого старшими дослідниками хідника.

Наверствування було таке:

1. Жовта глина;

2. Чорний прошарок із перепалом та черепками мальованої кераміки — 1 цм.;

3. Сіро-жовта глина — 12 цм.;

4. Чорний прошарок із перепалом та черепками мальованої кераміки — 1 цм.;

5. Груба верства скропленого вапна (кора) — 10 цм.

В долішньому культурному прошарку, крім черепків, знайдено вістря з оленячого рогу, кістяне шило та кам'яний копилуватий клин зі скошеним лезом.

В горішньому прошарку трапилось найбільше звірячих кісток. У верстві скропленого вапна залягало багато людських костей та трохи мальованих черепків. Вони тут, можливо, вже у другорядному зложжі.

Кераміка для Більча звичайна, здоблена на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою.

Місце III. („Велика брама перед заворотом"). Тут у великій салі при замуленому хіднику залишили старші дослідники ненарушену стіну наверствувань. (Довжина коло 7 м., висота від першого культурного прошарку — 250 цм.).

Пробним роскопом зніс я стіну аж до 150 цм. усередину. А проте велика маса наверствувань залишилася незаймана. Можна було пізнати два головні культурні шари, відділені один від одного жовтою стерильною верствою. Вище, на тонкій верстві ясної глини — ще два шари намуленого гумусу. В долішніх культурних шарах можна було помітити місцями ще дрібніші прошарки. Таким чином, ціле наверствування, наприклад, посередині стіни — виглядало ось як:

1. Жовта глина мертва;

2. Сіра глина — 6 цм. (Початок першого культурного шару);

3. Чорний пришарок перепалу — 2 цм.;

4. Сіра земля — 12 цм.;

5. Чорний прошарок перепалу — 2 цм.;

6. Сіра земля — 6 цм.;

7. Жовта стерильна глина — 7 цм. (Кінець першого культурного шару.);

8. Сіра земля з чорними прошарками де-не-де — 27 цм. (Другий культурний шар.);

9. Верстви ясної глини з людськими кістками — 3 цм.;

10. Сіра земля (гумус) із людськими кістками, тощо, — 53 цм. (Третий намуловий шар.);

11. Сіра, темніша земля (гумус), зовсім свіжа, пухка — 100 цм. (Четвертий, намуловий шар).

В першому, другому і третьому шарі знайшлася сила черепків мальованого посуду, кости звірів, кістяні шила, знаряди до гладження, глиняні грушковаті та дискові грудки, прясла, риб'ячі кістки, черепашки unio.

Вже в першому шарі трапилось кілька людських (?) кісток. Багато їх було у верстві ясної глини, між другим та третім шаром; лежали вони часто безпосередньо на другому шарі. Проте найбільше людських костей відкрито в третьому шарі. Тут вони творили головну масу знаходженого. Кістки були у великому неладі, як все в цім шарі, перемішані з череп'ям, брилами каменю, виразно у другоряднім зложжі. Імовірна є їх приналежність до мальованої кераміки. Враження таке, що людські рештки відклалися в печері безпосередньо після того, коли нарісь другий культурний шар. Крім того в печері немає пам'яток инших культур поза мальованою керамікою.

Можливо, що тут маємо перед собою жертви катастрофи або ворожого наскоку. Не виключене, що в печеру могли зносити трупи, хоч величезна їх кількість у цілій печері і то в одному поземі є що-найменше дивна. Бракує і дарів.

Мальована кераміка знайдена в різних верствах є двох відмін, типова більчецька, здоблена на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою, і кераміка кошилівської відміни, з червоними і чорними орнаментами на білому тлі. Крім того, знайшлося разом череп'я з сірої грубої глини, оздобленене нарізним орнаментом і кілька черепків з відтисками мотуза. Хоч культурні шари в цьому місці і грубші, ніж деинде, то це ще не свідчить, що жили тут довго. Бож угорі є комин, що постійно постачає до салі свіжий гумус.

Взагалі здається, що в печерю збіралися люди лише з великої нужди (в ній і зимно, і вогко, і низько), збірались у великому числі, може, цілим селом, але не на дуже довго. Треба пригадати, що в Більчі відкрито в княжому парку наземне селище, як показує кераміка, сучасне з печерним.

Вартість здобутого в печері „Вертебі" матеріялу в тому, що усталено його стратиґрафію, яка дасть змогу поділити старші знаходи щодо часу.

Село НОВОСІЛКА КОСТЮКОВА, пов. ЗАЛІЩИКИ. На полі „Вікно“ трапляються черепки мальованої кераміки. На полі „Петринське“, при дорозі, що в нього врізується, вибрано в місці, де поробив свої знаходи проф. Ю. Полянський, кілька черепків мальованої кераміки.

10—30 м. далі — рілля переповнена череп'ям із доби гальштату. Вибрано черепки великого грубого посуду й мисок зі скісно жолобкованим вінцем.

Село ГОЛІГРАДИ, пов. ЗАЛІЩИКИ. На ниві „Вигошів“ і сумежних, з правого боку яру, що відкривиється до р. Серету, знаходяться черепки мальованого посуду та гальштатські (?).

Село КАСПЕРІВЦІ, пов. ЗАЛІЩИКИ. На горі на північ від села, над Серетом, трапляється багато черепків мальованої кераміки та грудок печини, що виступають іноді в формі суцільних покладів. Знайдено теж і крем'яні вироби. Тут, мабуть, було велике селище.

Село ДОБРІВЛЯНИ, пов. ЗАЛІЩИКИ. Над Дністром, в цегольні баронової Турнав, здавна нищаться передісторичні пам'ятки з різних діб, але головно — з часу мальованої кераміки. Цегольняні робітники оповідають про поклади „цегли“, ями, 250 цм. завглибшки, з череп'ям і цілими мальованими посудинами (до 7 штук), креміння, звірячі й людські кости, урни з попелом і кісточками. Один із робітників знайшов був і продав крем'яне „долото“ на 25 цм. завдовжки. Ліпші речі купують або збирають літники зі Заліщик. Дещо зібрали для приватних збірок і для міської — вчителі Пестрикевич та Шварц звідтіля таки. Тепер ліпших зразків вимагає для себе власниця цегольні. Для Музею Науковово Т-ва ім. Шевченка у Львові врятував деякі знаходи п. Маріян Панас.

Принагідно вибрав багатий матеріял для Музею професор Ю. Полянський у 1927. р.

Я р. 1928 відвідав становище і вже на поверхні знайшов мальовані черепки, крем'яну шкрабачку та опрацьоване дбайливо вістря.

Підчас робіт у цегольні відкрито й частинно знищено дві культурні ями. Їх і прокопав я до кінця.

Яма І. (Обр. 3,, 4., 5.). Положена вона на схилі гори, 66 м. від паркана саду, 430 цм. вище основи другого телеґрафного стовпа. Була вона, певне, округла; східню й південну частину позасували робітники.

У зісунутій глині південної частини знайдено череп'я, чудну посудинку на масивній ніжці, кремінці; з глини частини східньої, крім черепків і креміння, вибрано ще уламок сокирки з легкого каменю.

Сама яма викогана в яснім лесі ($A_1E_1B_1D_1$), до 160 цм. завглубшки. Виповнена вона червонавою глиною з дрібними вугликами. Близько дна знайдено в кількох місцях черепки мальованої кераміки, в точці G рештки звірячої (?) голови.

Виразно виступають два прошарки. Долішній (B_2D_3) складається з чорної землі, змішаної з перепалом дерева, дрібними вугликами, він завгрубшки на 2 цм. Перекритий він іще здебільша верствою жовто-червоної глини та грудок і плиток печини. В цьому подвійному прошарку, над ним і нижче, траплялися черепки; нід ним знайшлася звіряча кістка.

Другий прошарок (B_2D_2) приблизно повторював лінію першого й був подібного складу, тільки що верства глини й печини була тут грубша, особливо ближче до краю ями. В ній, і головно над нею, траплялося найбілше черепків мальованої кераміки, але попсованих квасами ґрунту. Під другим прошарком у точці B_2 був звірячий зуб. На прошарку знайшлося також кілька плиток каменя, закурених знизу та багато крем'яних відлупків і ядер. Кремінці подибувалися аж до 10 цм. під поверхнею.

Над найглибшим місцем ями був, під першим, іще один темний прошарок. Значіння ями неясне. (Житлова? Відпадкова?).

Яма II. (Обр. 6., 7.). Лежала вона на тому самому рівні, що й яма I., тільки 30 м. далі від паркана саду. Робітники позсували частину її, обмежену точками ABC; зі зсунутої землі вибрано черепки мальованої кераміки, крем'яне знаряддя і звірячі кости.

Сама яма складається з двох частин: 1. долішньої, виповненої сірою, з попелом землею, численними черепками, кістками звірів, крем'яними виробами, черепашками unio та 2. горішньої, яку наповняла в'язка сірожовта глина, з тим самим інвентарем, але він зберігся в гіршому стані.

Долішня частина була кітлувата, поземий переріз її на висоті точок ABC був овальний (400×250 цм., глиб. = 220 цм.). Долішню частину ями, здебільшого, вистилала тонка варства (1 цм.) перепалу дерева.

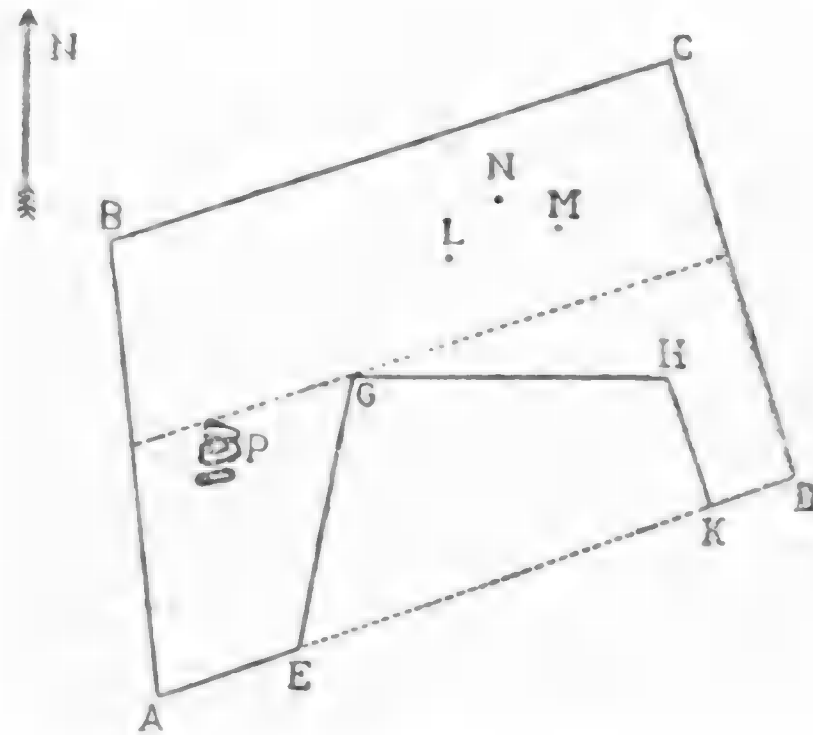
Горішня частина осіла над серединою ями до глибини 180 цм. В ній знайдено кам'яну сокирку (з легкої породи) та череп'я, що траплялося до 70 цм. під поверхнею. Яма виглядала на відпадкову.

Мальована кераміка добрівлянського селища є двох родів: 1. здоблена на білому тлі барвою чорною й червоною або одною з них та 2. здоблена на червоному тлі барвою фіялково-чорною й білою. Крім того, разом з цими двома ґатунками трапились, напр. у ямі II., черепки з сірої недобре випаленої глини з домішкою товчених черепашок, прикрашені гребеневим орнаментом.

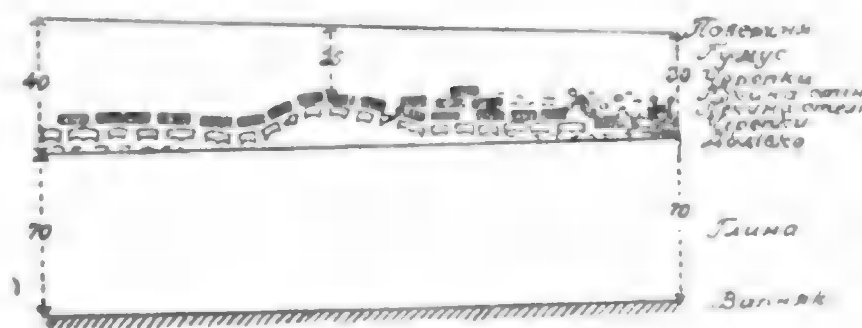
Формами й орнаментацією добрівлянська кераміка зовсім подібна до знаходів із Городниці Медоборської, Вигнанки, та т. зв. „долішніх цегляних гробів“ Осовського з княжого саду в Золотому Більчі.

В цегольні бар. Турнав, у иншому місці, ближче до паркана бачив я поклади печини в формі „точка“, подібні до ланівських. Розкопувати їх не довелось.

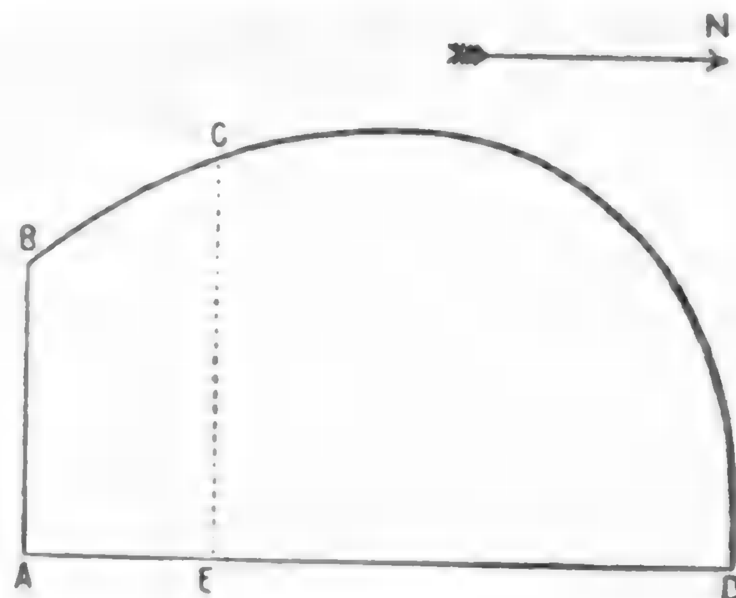
Вага добрівлянських знаходів поза багатством керамічного матеріялу та решток фавни, в безпечній стратиґрафії. Є це одна з небагатьох галицьких знаходок, що їх можна вжити як опірної точки для будови схеми розвитку української мальованої кераміки.

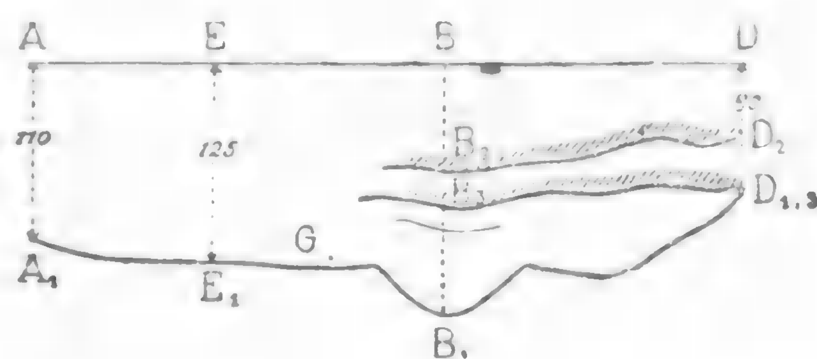
Обр. 1. Ланівці. Плян хати I. Міра 1 : 100.

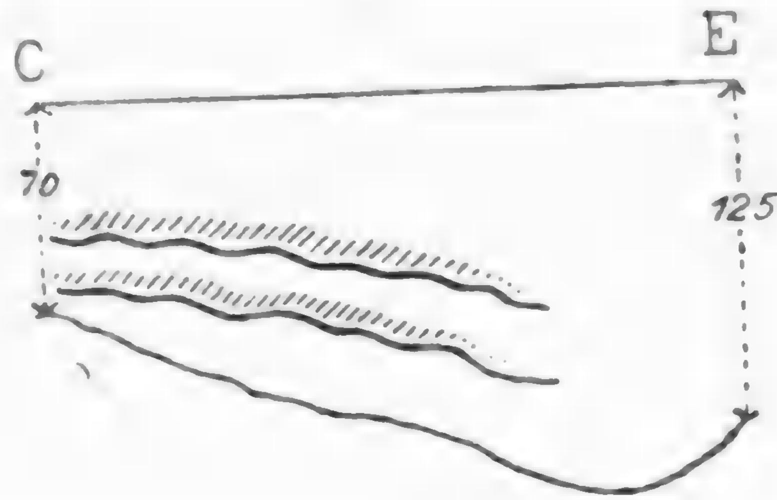
Обр. 2. Ланівці. Схематичний подовжній перекрій хати
(Через точку 9).

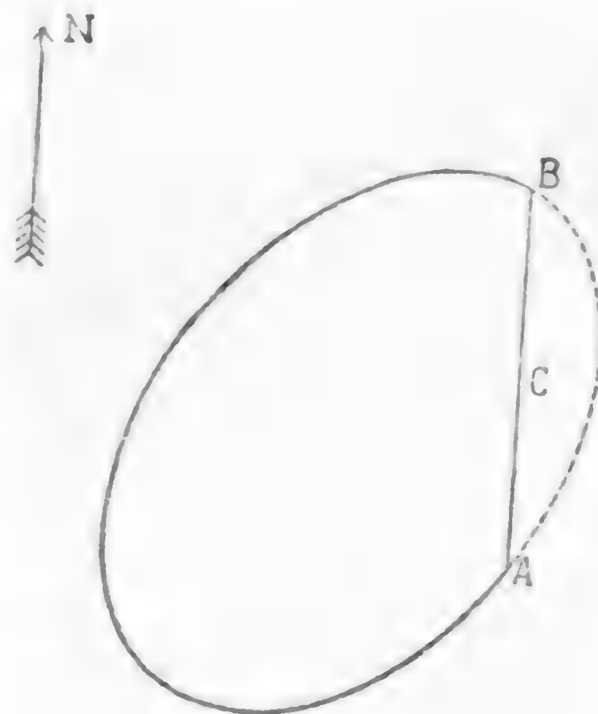
Обр. 3. Добрівляни. Плян ями I. (на висоті другого прошарку).
Міра 1 : 100.

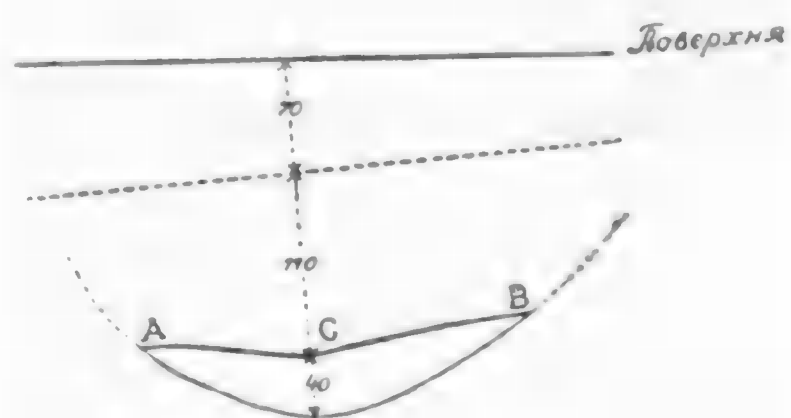
Обр. 4. Добрівляни. Перекрій ями I. (здовж лінії AD). Міра 1 : 50.

Обр. 5. Добрівляни. Перекрій ями І. (здовж лінії СЕ). Міра 1 : 50.

Обр. 6. Добрівляни. Плян ями II. (на висоті долішньої частини).
Міра 1 : 100.

Обр. 7. Добрівляни. Перекрій ями II. (здовж лінії AB).

ЛЕВ ЧАЧКОВСЬКИЙ*)

Княжий Белз.

І. ТЕПЕРІШНЄ МІСТО.

Містечко Белз лежить у сокальському повіті, при залізничому шляху Рава Руська – Сокаль. Околиця — це помітна низина (195 – 198 м. н. р. м.), з просторими сіножатними ґрунтами, протинає її річка Солокія та її лівий доплив — Річиця. Перша допливає від півд.-заходу та в дальшій течві, в напрямі на схід, добігає під Христинополем до Буга. Друга — допливає від півн.-заходу. Сходячись, вони замикають частину вище положеного терену (до 220 м. н. р. м.), що клином врізується в низину, в куті рік, та закінчується в віддалі $1^1/_2$ км. перед устєм Річиці. При кінці височини розбудувалося нинішнє містечко Белз зі західнім Любельським передмістям. Півд.-західній кут передмістя межує з хатами сусіднього села Виткова.

У північній околиці міста, по другому боці р. Річиці, стоять кількома громадами доми передмістя Заболоття (давнішого Забрідя), зі залізничим двірцем, положеним у східньому куті. З міста доходить гребля 600 м. завдожки, висипана просто до залізничого двірця. Вище Заболоття тягнуться орні поля, а при самій гряниці белзької території, при дорозі до Осердова, стоїть кілька хат, їх звуть — Варшавою.

Солокія, пропливаючи під Белзом, творить на просторі приблизно одного км., два рамена. Вони замикають частину багнистого пасовиська, а в дальшій течві — частину вище положеного терену, що в півд.-східній околиці міста підіймається наче який остров, понад позем довкільної низини. Там розбудувалося передмістя Замочок, сполучене з містом греблею 350 м. завдовжки. Дорога з міста доходить греблею до моста на північному рамені Солокії, протинає Замочок, на південному

*) Це посмертне видавня праці пок. автора, написаної в 1932 р. Публікуємо її, щоб пошанувати память заслуженого дослідника-аматора, що багато енерґії і запалу поклав у розгляди топоґрафії княжих городів. При цьому зазначуємо, що досліди останніх років вже значно доповнили і в дечому змінили погляди покійника. — *Редакція Записок.*

рамені річки, за мостом переходить на територію громади Гора та біжить далі більше в південному напрямі на Прусинів і Куличків.

Доволі просторий белзький ринок лежить у східній частині міста. Стара ратуша, що стояла там від р. 1712, погоріла в р. 1802. Коли вийти в півд.-західньому куті ринку вулицею Косцюшка, можна побачити зараз ліворуч колишній домініканський, тепер — парохіяльний костел св. Николая з кінця XVII ст.; до нього припирає більший поманастирський будинок. Манастир белзьких оо. домініканів оснований, мовляв, іще р. 1394. мазовецьким князем Зімовітом IV.[1]) Він стояв первісно, мабуть, у иншій околиці міста. В найближчому сусідстві, теж з лівого боку вулиці, стоїть колишній костел домініканок, Прч. Діви Марії, побудований р. 1635. Софією Ходкевичівною, виленською каштелянкою. Після скасування манастиря цісарем Йосифом II. в 1785 р., костельний будинок передано місцевим грекокатоликам та перейменовано його на церкву св. Духа. Південне крило манастиря призначено на мешкання для наставників парохії. Більший поверховий будинок, що припирає до церкви з західньої сторони, побудували домініканки в р. 1743. Тепер там приміщений громадський уряд і суд.

На Любельському передмісті, між вулицею Ягайла та иншою, що йде в напрямі до Тушкова, лежить міський цвинтар із деревяною церквою св. Параскеви. Вулицею в півд.-східньому куті ринку виходимо, в напрямі на греблю, до Замочка. Минувши ринок, побачимо ліворуч шестигранну будівлю з цегли, що її назвали невластиво аріянським собором. Над входовими дверми будівлі знаходиться герб „Равіч“ із цифрою 1606 та з буквами A - Z, P—B. Будинок стоїть на парохіяльному майдані та деякий час правив на перехов земських актів, перенесених туди зі замкової пивниці.[2]) Одалік при бічній вулиці, здіймається міський дім бідноти. Давніш був там шпиталик із лат. каплицею св. Трійці — від неї східній кут міста, той, де кінчається височина, названо „на Трійці“. В північній частині міста, замешканій переважно жидівською людністю, звертає на себе увагу мурована божниця з р. 1836. Деревяну, трибанну каплицю св. Стефана на передмісті Заболоті, збудовано в р. 1884. коштом передміщанина Стефана Жарського с. Михайла на його

---

[1]) Encyklopedya kościelna: Dominikanie w Polsce.

[2]) Fryd. Papée; Zabytki przeszłości m. Bełza, Львів, 1884; Br. Sokalski; Powiat sokalski, Львів, 1899, ст. 337.

власному ґрунті. Муровану лат. каплицю Пр. Діви на Замочку поставлено в р. 1911. на місці розібраної деревяної каплиці.

Давніші назви вулиць міста тепер заступили здебільша новими. В люстр. акті з р. 1564. згадуються побіч ринку вулиці: Манастирська (тепер Косцюшка ?), Ґродська (пізніше — „Львівська" або „Замкова"), Шевська (імовірно та, що веде від півн.-західнього кута ринку до церкви св. Духа), Сокальська (тепер „Залізнича"), Руська (здається та, що в західній частині міста біжить рівнобіжно з валом) та Війтівська, що йде на Витків. В люстр. акті з р. 1616. вичислені такі вулиці: Львівська або Замкова, Зелена (в південній частині міста), Жидівська (в північній частині міста), „На паркані" (у східній частині міста, від сторони знищеного валу), нарешті Широка або Князівська,[1]) звана також Любельською, (тепер — Тушківська).

В місті збереглися останки укріплень із давніших, польських часів; їх побудовано на основі соймової конституції в р. 1620. Три рівнобіжні вали, висипані від краю північної до краю південної сіножатної низини, замикали саме місто враз із західнім передмістям. Головний середий вал із бастіоновим фронтом висипано на граничній лінії міста від Любельського передмістя. Здовж обох боків валу повикопувано широкі рови, що їх наповнювано водою, яка допливала з обох сторін від мочаристих сіножатей. Довжина валу — 400 м., ширина — 20 м., ширина західнього рова — 20 м., східнього — 30 м. Середній відтинок валу призначено пізніше під жидівський цвинтар. Східній вал 340 м. завдовжки висипано позаду ринку, з того боку, де Замочок. Тепер він геть розкопаний та забудований. Тільки при південному кінці видко ще слід валу. Нарешті третій, західній вал, 740 м. завдовжки висипаний здовж граничної лінії Любельського передмістя. Останки валу збереглися в його південній половині, від Виткова. У валах були чотири брами. У середньому валі була Любельська брама там, де виходила з міста Любельська вулиця (теперішня Тушківська). У східньому валі були дві брами: Львівська, там, де від півд.-східнього кута ринку виходила вулиця на греблю до Замочка, та Сокальська, де від півн.-східнього кута ринку виходила дорога на греблю в напрямі до Сокаля. Нарешті четверта, Замойська брама, була в західньому валі, там, де з Любельського передмістя йде дорога на Тушків.[2])

[1]) Від прізвища міщанина Князя.

[2]) Назви брам подані на основі декрету земського суду з 1. X. 1777 та иншого акту з того самого року, — обидва зберігаються в архіві парох. церкви св. Духа.

До оборонности Белза спричинялися у значній мірі мочари й багна, що окружали височину від півдня, сходу й півночі. Тепер їх уже, здебільша, повисушувано при помочі викопаних каналів та відводняльних ровів. Головний Стайський канал проведено рівнобіжно з південним краєм височини в напрямі до лівого берега Солокії, нижче міста. Другий, Тяглівський канал, доходить від півд.-західньої сторони до правого берега ріки, ближче села Гори.

II. КНЯЖИЙ ГОРОД.

Го́род, себто головна твердиня княжої столиці була побудована на облитій водами р. Солокії частині підвищеного терену, там, де тепер розбудувалося белзьке передмістя, Замочок. У го́роді резидували руські, пізніш литовські й мазовецькі князі. Від року 1462-го коли Белзчина ввійшла в склад польської держави, жили там польські воєводи. За ввесь той час твердиню кілька разів перебудовувано. Та первісні основні укріплення все задержували майже без змін. Сліди їх збереглися в поземеллі й досі. Це дає нам змогу відтворити картину твердині в її первісному вигляді, такою, як вона була за княжих часів.

Раніш уже сказано, що р. Солокія, перепливаючи під Белзом, творить на просторі одного км. два рамена. Північне рамя це — старе річище річки, й як таке його зазначують давніші австрійські катастральні мапи. Південне, помітно простолінійне рамя, викопане пізніше. Обидва рамена замикають більшу частину мочаристого пасовиська та в дальшій течві меншу частину підвищеного терену, положену від сторони південного рамени річки. Ця частина височини була первісно сполучена в одне ціле з дальшим вузьким пасмом підвищеного терену, що по другому боці південного рамени продовжується на території сусідньої громади Гора, в напрямі на схід. Тепер там стоять дві селянські хати та парова трачка. В часі, коли кладено перші основи під белзький го́род, відтято призначену під будову твердині частину підвищеного терену від дальшого пасма глибоким поперечним перекопом, та поведено ним нове рамя річки так, що воно сполучуючись по другому боці зі старим річищем, замикало відтяту частину височини разом із частиною нижче положеного багнистого терену. Щоб іще більше відокремити призначену під будову твердині частину височини, проведено здовж її західнього берега, від одного до другого рамени річки, широкий поперечний рів. Слід засипаного згодом

рова залишився досі, в формі вузького, заломаного в кількох місцях рівчика. Таким чином відокремлена частина терену виглядає наче справжній острівчик, облитий навкруги водою. Його південна половина підіймається помітно понад рівень довкільної низини, північна ж, нижча й мочариста, виповнює решту замкненого простору від сторони старого річища річки.

Вище положена частина острівчика має форму неправильного чотирокутника з поверхнею приблизно 38.000 м.², і там була твердиня. Надвірний вал, висипаний краєм довшого, північного боку чотирокутника, вигинаючись при обох кінцях, обіймав обидва коротші боки, західній і східній, та кінцями доходив до берега південного рамени річки. Теперішній битий шлях на Замочку проходить саме краєм північного боку чотирокутника, на лінії знищеного валу. Південний бік чотирокутника не був забезпечений валом. Він спадає крутим узбіччям, 7 м. заввишки, до річки, даючи достатню охорону. Внутрішній, поперечний вал, висипаний від північного валу до південного рамени річки, ділив укріплену територію на дві частини: західню з поверхнею приблизно 16.000 м.², де був властивий гóрод, та східню з поверхнею приблизно 22.000 м.², де була передня частина твердині, або т. зв. підгороддя. Вїздові ворота були в півн.-східному куті надвірнього валу, зі зводним мостом перед воротами на надвірньому рові. Сліди рова від сторони битого шляху є ще й досі помітні. На дальшому просторі, здовж східньої частини валу, сліди рова недавно засипано землею, що її вивозили, очищуючи русло південного рамени річки. Вїздові ворота до самого гóрода були у внутрішньому валі, ближче північного валу, зі зводовим мостом на рові від сторони підгороддя. Сліди рова від сторони шляху досі теж доволі помітні. Перед кількадесятьма роками, підчас робіт, викопано на тому місці покладені глибоко в землі порохняві дубові палі. Це були, мабуть, останки конструкції зводового моста.

Земляні укріпнення гóрода були завершені деревяними надбудовами: частоколами, помостами та оборонними вежами, побудованими здовж частоколів, на подвійну віддаль стрілу з лука. Так само забезпечене було частоколом узбіччя від сторони південного рамени річки. Підчас пізніших перебудов твердині, та зі зміною стрільної збруї, змодернізовано укріплення твердині надбудовами новішого типу та з иншого матеріялу. Мабуть, із тих пізніших часів походить також і земляний насип, вироблений у півд.-східному куті куті підгороддя, з похилистим доступом від внутрішнього валу. Він був, мабуть, призначений

до того, щоб витягати тяжчі гармати на позиції у східньому бастіоні.

У західній частині твердині, себто у самому городі, містився княжий двір. Там стояв княжий терем із прибудовами та, була там безперечно, і двірська церква. Вона стояла, ймовірно, в півн.-західному куті твердині, там, де тепер на Замочку стоїть латинська каплиця Пр. Діви. Здається, в цій церкві, як у забезпеченому оборонному місці, переховувалася славна ікона Пр. Богородиці, що її пізніш р. 1382. Володислав Опільський вивіз був до Ченстохови. Доїзд до гóрода був, імовірно не як тепер, греблею до Замочка, а з иншого боку. Теперішня гребля доходить до моста на р. Солокії в півн.-західньому куті колишньої твердині. Колиб давніший доїзд був із того самого боку, дальша дорога до воріт, що стояли в півн.-східньому куті твердині, мусіла б була проходити близько попри північній вал. Зі стратеґічних причин це було б некорисно, бо влегшувало б ворогові доступ до твердині здовж цілого північного валу. Більш імовірно, що первісний доїзд виходив теперішньою вуличкою попри дім бідноти на Трійці, аж до самого кінця язика височини. Від того місця йшла дорога, або дерев'яний поміст, що перетинав північне рамя р. Солокії та доходив далі в тому самому напрямі просто до зводового моста перед виїздовими воротами твердині. Можливо, що зазначена в катастральних мапах вузька поперечна парцеля в півн.-східній, мочаристій частині Замочка є саме кінцевим слідом колишнього доїзду до твердині.

Підчас великого татарського нападу в р. 1240., Белз постигла доля инших княжих городів. Пізніше твердиню відбудовано. В р. 1377, за часів литовського князя Юрія Наримунтовича, облягав її угорсько-польський король Людвик та здобув її після семитижневої облоги. В р. 1497. стояли під Белзом пруські рицарі з великим комтуром Йоганом Тіфеном, що поспішав під Львів на поклик кор. Ольбрахта. Лíборій Накен, товариш Тіфена, описуючи похід, згадує, що тодішній белзький замок з бастіонами й вежами, був із дерева та був обведений стінами з глини. Замок існував іще р. 1655, коли сойм вирішив був його відреставрувати. В люстр. акті з р. 1667. про нього згадки вже немає. В ґеоґрафії з р. 1786. оповідає Куропатницький, що на Замочку залишився льох із актами, куди з труднощами можна було дійти дерев'яними кладками. Тепер можна відрізнити на огороді позаду каплиці, на віддалі 10 м. від південного опарканення, щось наче б слід засипаного отвору в землі. Мешканці Замочка пояснюють, що був там замковий

колодязь. Можливо, що це є засипаний вхід до замкового льоху.

Підчас великого татарського нападу зруйновано також двірську церкву. Урятувалася тільки ікона Пр. Богородиці, яку вивіз, як уже сказано, Володислав Опільський до Ченстохови. Пізніше, мабуть, за часів мазовецьких князів, побудували на місці двірської церкви латинську каплицю. Збереглася копія грамоти Жиґмонта І., де той король потверджує белзьких домініканів у посіданні доходів, визначених Володиславом мазовецьким в р. 1456, пребендареві замкового костела.[1])

Культ белзької Богородиці живе й досі серед місцевого, українського й польського, населення. В давнішій деревляній каплиці, що стояла на Замочку до р. 1911, правлено від давніх часів богослужби за латинським і грецьким обрядом. На основі давнього звичаю вірні обох обрядів мали з цього погляду рівні права. Священик латинського, чи грецького обряду, що перший приходив відправляти службу, ставав перед головним престолом; священик, що приходив пізніше, ставав при бічному престолі.

Теперішню муровану каплицю збудовано коштом і заходами мешканців обох обрядів та за давнім звичаєм відправили там, побіч латинських, кілька разів служби за грецьким обрядом. Та пізніше латинський парох відмовився давати ключі від каплиці гр.-кат. священикові, і від того часу гр.-кат. населення не має змоги слухати в ній своєї відправи.

В новій каплиці переховуються деякі предмети, найдені підчас земляних робіт на городах і садибах Замочка. Там виорюються черепки з глиняних посудин княжої доби, кам'яні прясличκи білої й червоної барви, шкляні коралики та инші всякі прикраси. Найшли там теж два золоті персні. Один із них викопано на огороді Войтовицького, й його набув шлюсар Ґлінський, алеж і затратив його за останньої воєнної заверухи.

III. ПРИГОРОДДЯ.

При твердині-городі було розбудоване просторе пригороддя, себто саме місто Белз. Як у инших тогочасних містах, мешкальні доми белзького пригороддя були побудовані довгими рядами на краю височини, від сторони рік. Найкраща дільниця займала територію теперішнього містечка, враз із частиною Любельського передмістя. Там стояла більшість храмів і манастирів.

[1]) Dr. Fryd. Papée: Zabytki przeszłości m. Bełza.

Дальші частини белзького пригороддя зазначені в поземеллі більшою кількістю черепків із глиняних посудин княжої доби, шматків перегорілої глиняної обмітки хат, жужелиці, каміння і и. Такі сліди замешкання є на огородах західнього передмістя та на полі Салаківщині, від сторони південних сіножатей, аж по границю сусіднього села Виткова. В давніших катастральних мапах згадана частина белзьких ґрунтів означена назвою Урочище, себто давніше замешкане, і пізніш опустіле місце. Таксамо є сліди колишнього замешкання на дальшій витківській території, а саме на громадському пасовиську Островчику, що межує зі Салаківщиною, аж по Стайський канал. Черепки найдено там на купинах кертичиння.

Инша частина пригороддя лежала у східній частині теперішнього Белза. Сліди колишнього замешкання видко там передусім здовж цілого вузького пасма підвищеного терену, що від Замочка тягнеться на території громади Гора. Найдено там черепки на огороді біля хати Цибрухів, на ґрунті, що межує з полем латинського приходства, званим „Ксьондзівське", відтак в кількох місцях на опарканеному майдані, де стоїть парова трачка, та на частині пасовиська позаду трачки, від битого шляху. Від того місця сліди давнього замешкання розходяться у двох напрямах. У напрямі на північ черепки, шматки перегорілої глини, каміння і и. виорюються на кінці поля „Могили", від сторони нижче положених поперечніх парцель та від сторони нагірських сіножатей, аж до місця проти церкви села Гори. У протилежному напрямі, на південь, подибуються сліди замешкання по правому боці прусинівського шляху, на парцелях поля „Загребля", від сторони сіножаті та кінчаються недалеко прусинівського цвинтаря.

IV. ХРАМИ СТАРОГО БЕЛЗА.

Як у инших княжих столицях, було і в Белзі більше церков, побудованих князями та визначнішими боярами. На жаль, наші літописи не згадують ні про одну з них, а на території теперішнього Белза не найдено досі ні одного церквища, такого, як ось у околиці Галича та Звенигорода, щоб було більше румовища, обробленого каміння, та поливаних плиток із підлоги.

З історії церков, що були в оселях основаних на території колишніх княжих столиць, знаємо, що їх звичайно будували на місці поруйнованих храмів із княжих часів. Це зовсім зрозуміле, бо людність була привязана до давніх посвячених місць та радо поселювалася в їх сусідстві. І так про колишні три церкви села

Залукви коло Галича візитаційний акт з р. 1740 каже, що всі вони станули „na miejscu zdawna poświętnem". Давніша катедральна, тепер парохіяльна церква в Крилосі коло Галича була побудована з початком XVI. ст. на місці соборного храму з часів Ярослава Осмомисла. Таксамо пізніші звенигородські церкви, — одна невідомої назви, в Церковній сторонці (повище садиби Дм. Ґоя) та друга св. Пятниці у Другій сторонці стояли, як на це вказують археольоґічні нахідки, на місці храмів, із княжих часів. Те саме було, мабуть, і в Белзі. Тимто, пошукуючи за белзькими церквами княжих часів, слід було б узяти передусім на увагу ті місця, де були пізніші святині й манастирі. Вичислимо тут їх усі, за порядком, на основі старших актів, що зберігаються в архіві місцевої парохіяльної церкви св. Духа, не спускаючи ока з устної традиції.[1]) І так:

1. Про колишню д в і р с ь к у ц е р к в у Пр. Богородиці (?) була вже мова при описі княжого ґорода. Там висказано здогад, що вона стояла ймовірно, на тому місці, де пізніше побудовано латинську каплицю Пр. Діви. На жаль підчас земляних

---

[1]) Деякі цікавіші подробиці найдуться безперечно в старих актах белзького маґістрату, що їх недавно з наказу воєвідства вивезено до Львова, а також у архіві місцевої лат. парохії. *Зам. автора.*

Пок. автор не взяв під увагу цінних даних про белзькі церкви, які містяться у поборових книгах і люстраціях XVI ст.

І так в 1531 р. податок зв. шос заплатили в Белзі: „protopop a protopoponatu ab eccl. ruth. gr. 30, pop in Gora a sua eccl. gr. 15, pop Piatnicki a sua eccl. gr. 15, pop Mikuliński a sua eccl. gr. 15, pop Spaski a sua eccl. gr. 15". — Źródła dziejowe т. XVIII 1, ст. 238.

В люстрації Белза 1565 р. читаємо: „Popow ruskich, tak w miesczie, yako y na przedmiesczіu, iest czteri, ktorzi dayą kunicze do zamku po gr. pięthnasczie: spaski, dmitrowski, mykolinski, pyatniczki". — Жерела до історії України-Руси т. III ст. 137. — З 12 міських ланів належало до священиків Спаського і Дмитрівського по пів лану, до микулинського — чверть лану. На передмісті мали свої доми: pop rzecziczki, Mysko dyak, pop pyatniczki, pop zimniewski, popadya Dzika, pop botarzinski (ст. 138). Замітити ще треба загальну характеристику населення Белза: „Ruszi thu wyenczei niz Lyachow" (Руси тут більше чим ляхів — ст. 140). — Священик в Горі згадується окремо (ст. 159).

В 1578 р. подвійний шос побрано: „ab 1 protopopone 4 fl., a 2 poponibus per 2 fl.", дальше названий ще „unus pop", окремо священик в Горі. — Źródla dziejowe т. XVIII 1, ст. 203.

На основі цих джерел можна сконстатувати, що в XVI в. у Белзі були такі церкви: 1) св. Димитрія (може при ній резидував протопіп, і тому вона не згадана поіменно 1531 р.), 2) св. Миколая, 3) св. Пятниці (Параскеви), 4) св. Спаса, 5) церква в Горі рахувалася деколи також до міських. Це були, очевидно, церкви парохіяльні. — Другорядні церкви і манастирі не згадуються, — могло їх бути більше. *Зам. Редакції.*

робіт під будову основин мурованої каплиці в 1911 р. не покликано знавця-археольоґа, щоб провірити сліди давнішої будови.

2. Церква св. Николая — мала назву катедральної, бо ж белзька парохія належала до холмської дієцезії, а холмські єпископи звалися й белзькими. Церковний будинок стояв недалеко маґістратського будинку проти парохіяльного города там, де тепер, серед міських плянтів, стоїть залізний хрест. Актом із 20. III. 1832 Мих. Собчук і тов. засвідчують, що „plac naprzeciw ogrodu plebalnego, na którym zdawna figura wystawiona jest, a na którym urząd magistratualny budynek na umieszczenie sikawki wystawił, był miejscem dawnej ruskiej katedry, św. Mikołaja, która przez ogień piorunowy zniszczona została. Ten grunt zawsze i dotąd jako poświętny był uznany, a na pamiątkę, że tam katedra stała, krzyż święty wystawiony".

На основі записок Ал. Радкевича, холмського офіціяла, з р. 1820 церква була побудована з дерева, на дзвіниці були 4 дзвони і згоріла р. 1749 від грому. Виратовані річі і дзвони перенесено до церкви св. Духа. На одному з дзвонів був напис: „Создася сей звон за старанєм славетних міщан міста Белза і ктиторів ц. катедральної св. Христова Николая р. 1694 м. марта 17-го".[1]) Вас. Шанковський, белзький парох, мав пізніше справу з містом, за поцерковний майдан. Ґуберніяльною постановою з 30. VII. 1838 ч. 47.520 (інтимат окружного уряду в Жовкві з 13. X. 1838 ч. 12.574) признано майдан маґістратові з тим, що він має утримувати поставлений там хрест у доброму стані. З північного боку припирав до церкви цвинтар. Підчас будови камяниці Струсінського, що стоїть проти маґістратського будинку, викопали в більшій кількости людські кости.

3. Церква св. Спаса. З декрету белзького староства з 1. III. 1777. виходить, що вона існувала ще в р. 1636. Місце, де вона стояла, не знане. У візитаційнім акті церкви св. Духа з 31. XII. 1792. згадується про „ogród S-to Spaski za domostwami żydowskimi ku południowi, na tym zabudowany Woytowicki; tamże plac, na którym była cerkiew S-go Spasa, pusty". З цього можнаби здогадуватись, що церква св. Спаса стояла десь в околиці ринку, в південній стороні, на посілости Ляндава, давніше Фіялковського, де підчас будови поверхової камяниці відкопали були цвинтарище, з останками костей і домовин; мерці там були похоронені головами на захід.

4. Церква св. Духа. Вона звана ще й церквою св. Ди-

[1]) О. Вас. Чарнецький: Звістки о стариннім місті Белзі, Львів, 1893.

митрія, так бодай виходить із акту з 16. VI. 1729, що говорить про „cerkiew św. Dymitra, a teraz św. Ducha mianowaną, legowaną w r. 1664“. У візитаційнім акті з 13. III. 1780. згадується про міську парох. церкву „pod tytułem męczennika św. Demetryusza założoną, a w dzień zesłania Ducha S-go poświęconą“. Місце, де стояла церква, не є знане. У візитаційнім акті „cerkwi Niepok. Poczęcia Najśw. P. Marji“ (давніший костел домініканок, перейменований на церкву св. Духа) з 31. II. 1792, згадується між иншим про „ogród wedle muru Panien Zakonnych, na którym niegdyś katedra bełzka (церква св. Николая) zostawała, niżej tego ku południowi ogród, na którym plebania i zabudowania folwarczne kosztem teraźniejszego parocha wystawione (теперішній ерекціональний огород у західній стороні маґістратського будинку), i ogródek za parkanem cerkwi niegdyś Świętodukiej, wedle Tymka Borduna“. З порядку, у якім огороди вичислені, виходило б, що давніша церква св. Духа стояла недалеко катедральної церкви св. Николая, позад теперішнього ерекціонального огороду та біля муру домініканок. Це місце відповідає теперішньому ерекціональному майданові, де недавно тому побудовано українську захоронку, чи власне відповідає реальностям Шарка і Цесляка, що межують із майданом. За місцевою традицією стояла ця церква десь там, де тепер камяниця др. Бадера, проти маґістрату, на північ від подомініканського будинку. Це потверджував би факт, що тут, копаючи основини під каменицю Струсінського, найшли багато людських черепів.

У візитаційнім акті з 4/III 1762 є згадка, що біля церкви була дзвіниця з 3 дзвонами й опарканене кладовище. У пізнішому візитаційному акті з 13/III 1780 сказано: церковний будинок має добрі стіни й дахи, вікон оправлених в дерево 10, дзвіниця на притворі, на ній дзвонів 7 (себто давні 3 та перенесені з погорілої церкви св. Николая 4); біля церкви — приходські будинки, побудовані тодішнім парохом Теодором Витусовським.

По скасованню манастиря домініканок віддано костел місцевим греко-католикам і перейменовано його на церкву св. Духа. До нової церкви перенесено всю обстанову та дзвони старої церкви. За останньої війни австрійські війська забрали церковні дзвони, між ними і згаданий раніш дзвін із написом із р. 1694, дзвін колишньої кат. церкви св. Николая.

5. Церква св. Параскеви, деревяна, з одною банею, стоїть на нинішньому міському цвинтарі, на Любельському пе-

редмісті. У візитаційнім акті із 9/II 1762 р. сказано про неї: стіни й дах церкви добрі, дзвіниця з 4 дзвонами, цвинтар огороджений. Первісно вона була парохіяльною церквою Любельського передмістя з присілками Витковом і Тушковом. Тепер вона належить разом із громадами Витковом, Тушковом і Прусиновом до міської парохії св. Духа.

Крім описаних вище святинь, находимо в актах згадку про чотири манастирські церкви. Память про них збереглася і в місцевій усній традиції. Вони стояли в найближчій околиці міста на купинах, серед мочаристих сіножатних ґрунтів. Комунікація з містом ішла перекиненими через мочарі деревляними кладками.

З акту з 1/III 1777 виходить, що дві з них, Святотроїцька і св. Климентія, були православні, вони згадуються в р. 1636, побіч католицьких церков П'ятницької (св. Параскеви), Николаївської та Святодуської. І так:

6. Манастир із церквою св. Трійці. Манастир стояв у північній околиці міста, по лівому боці Річиці, на купині серед теперішньої ерекціональної сіножаті Святотроїцької. В листі з р. 1624 Ал. Івашковський, белзький офіціял, пригадує міщанам, щоб не важилися пускати коней і худоби „na pastwisko t. j. plac monasterku ruskiego cerkwi św. Trójcy podług przywileju I. K. M. monasterkowi nadanego". В пізніших актах із XVIII ст. говориться вже йно про місце колишнього манастиря. І так: в акті белзького староства з 1/III 1777 згадується „kempa Trojecka, ubi in antiquitate monasterium Patrum Divi Basilii Magni, silva, arbores poma, cerasa et nuces ferentia, tum brzosty magnitudinis pinorum, circumdatum extabat". В акті з 18/IX 1777 р. теж ізгадується „kempa, gdzie była cierkiew Troicka opasana laskiem", а в угоді з р. 1732 заключеній між пізнішим манастирем василіян (далі під 7) та парохами П'ятницьким і св. Духа говориться про сіножать Святотроїцьку з цвинтарем. Нарешті до протоколу з 14/II 1776 подає міщанин Андрій Жарський, що мовляв, бачив старі палі у трьох рядах, повбивані через міські сіножаті до поманастирського майдану. Це були безперечно останки деревяної кладки, що сполучувала манастир із містом.

На поманастирському майдані тепер сіють збіжжя. На місці найдено, побіч черепків із глиняних посудин із княжої доби, також черепки з XVII ст. та кусень поливаної кафлі з печі, зеленої барви, з ґеометричним орнаментом.[1])

[1]) Час походження всіх, згаданих у цій статті находів означив Я. Пастернак — *Ред.*

При описі міста Белза була згадка про латинський костел св. Трійці, побудований при міському шпиталику у східньому куті міста. Акт із 16 VI 1729 р., що ним покінчено спір між Станиславом Майковським, белзьким лат. парохом та міщанами грецького обряду за четвертину поля, згадує цей костел під ім'ям св. Трійці та Апостолів св. Петра й Павла. В декреті земського суду з I/X 1777 р. згадується „ecclesia xenodochialis bełzensis et xenodochium protunc extans, et quod fuerat antiquata fundatio exprimente et antiqua fundatione extasse, in post circa annum 1619 igne fatali combustum in suburbio, post portam dictam Lwowska, antiquitus sitam“. З вище наведених слів судового акту слід було б зробити висновок, що погоріла 1619 р. ксенодохія сягала своїми початками давніх, мабуть, княжих часів. Таких гостинниць-шпиталів було в тих часах на українських землях доволі багато.[1])

З візитаційного акту церкви св. Духа з 13/III 1780 р. довідуємося, що якісь „peregrynanci czercy uprosili sobie kępy na błocie na pobudowanie cerkwi św. Trójcy u antecessora proboszcza szpitalnego bełzkiego ks. Benedykta Stefanowskiego“. Це була, ймовірно ця сама купина, положена серед міських сіножатей, де передше стояв згаданий раніш манастир із церквою св. Трійці. Поманастирський майдан перейшов відтак якимось способом у посідання шпитального пароха, та, мабуть, на тій основі зажадали її мандрівні черці — „переґринанти“. Чи побудували вони там пізніше церкву, про це в актах нема згадки.

7. Манастир Ч. св. Василія з церквою невідомого імени. Манастир стояв у північній стороні міста, за теперішньою школою Феліціянок, на ерекціональному ґрунті „Манастирсько“, положеному серед міської сіножаті.

В інвентарі монастиря з 19/VIII 1734 р. находимо таку замітку: „Fundatio nostrae societatis ab Feliciano Casimiro Potocki palatino cracoviensi in suma 6.000 złp. haerente in bonis Boratyn et Ostrów facta 1692“. А далі: манастирська церква дерев'яна, велика, побита ґонтами, вікон 18 оправних у олово, 3 бані вкриті білою бляхою, в середній 4 вікна оправні в олово, при церкві цвинтар. Манастир: у рефектарі кафлева велика піч, зеленої барви, кухня, комірка, посередині коридор, келії без печей, фундамент із цегол. Під кухнею мурований льох. По другій стороні — манастирок, де є пекарня з волоською, цегляною піччю. Дзвінниця, під нею брама, у брамі решітка, 4 дзвони. Манастир довкола опарканений. Винниця відгоро-

[1]) М. Грушевський, Іст. Укр. Руси Т. III. ст. 288.

джена плотом, фільварок на полях „Князівщина“ й „Терлеччина“, дарованих манастиреві Ів. Князем, передміщанином белзьким, і Ант. Терлецьким, ігуменом городиським (з манастиря в Городищі василіянському).

О. Вас. Чернецький згадує, на основі записок протоігумена Ант. Томоловича з р. 1734, що церква була бідна, мала 3 престоли без прикрас, де стояли тільки дерев'яні і глиняні ліхтарі. Манастир погорів, та остаточно його скасували. Деякі манастирські поля, звані „Чернечі“, припали місцевій парохіяльній церкві, инші перейшли на місто, або їх віддали міщанам за оплатою чиншу, і за міщанами вони мабуть, згодом і залишилися.

На місці колишнього манастиря в переораній ріллі найдено, побіч черепків із глиняних посудин кам'яної доби, переважно черепки з XVII і XVIII ст. та кусень поливаної кафлі, зеленкавої барви, ймовірно з печі, що стояла в манастирському рефектарі.

8. Церква св. Климентія, згадується в 1636 році, але вже як спалена. За переказами вона була дерев'яна, а пізніше погоріла. Стояла в південній околиці міста по правому боці нового рамени р. Солокії, на ерекціональному пасовиську Клименщині. На підвищеному місці, в віддалі кількадесятьох метрів від берега річки, найдено на купках кертовиння, кілька черепків зі старших посудин; вони вказують, що там стояв мешкальний будинок. Ще перед кільканайцятьома роками пасовиська вживали під засів, і тоді виорали там кам'яні гробні плити (виорав Скалецький, зять Ґадія, у Прусинові).

9. Церква св. Димитрія. О. Василь Чернецький згадує, що за місцевим переказом вона була побудована в півн.-східній частині міста, там де стоять мешкальні доми. Імовірно, вона стояла по правому боці дороги, яка вихопить із міста на греблю в напрямі до залізничого двірця, за давнішою реальністю Бордунів, а тепер — Ліськевичів. Є там серед сіножати підвищене місце (купина) з простором 50 $\times$ 30 м. На місці найдено багато випорпаних кертицею черепків із княжих часів і пізніших, куснів стопленого шкла й жужелиці.

Перше було сказано, що стара церква св. Духа мала первісно імя св. Димитрія. Таким чином можливо, що колишню церкву св. Димитрія перенесено з півн.-східньої частини міста на нове місце в сусідство городу домініканок, та при цій нагоді посвячено під новим ім'ям. Празник св. Димитрія святкують мешканці міста й досі, головно при тій вулиці, що йде на дворець.

При описі княжого Белза було сказано, що колишнє пригороддя переходило на територію теперішніх громад Гори і Прусинова. Тимто, шукаючи церков княжого Белза, слід було б узяти під увагу і храми згаданих двох осель. Вони могли бути поставлені теж на місці поруйнованих княжих церков. І так:

10. Церква Усп. Пр. Богородиці, на Горі, дерев'яна, трибанна, стоїть при початку села, на підвищеному місці, над берегом р. Солокії. У середній бані має бути, побіч назвиська будівничого Андрія Шимойловича, вирізана дата 1176 (може 1776). Біля церкви, від річки, де мешканці села вибирають глину, є багато черепя з княжих часів. Побіч них, найдено кілька черепків із глиняної посудини типу Чехи-Висоцько з грубими стінами, чорної барви з витиснутим орнаментом.

В церковній захристії зберігається половина зі складеного бронзового хрестика (енколпіона) з XIII або XIV ст. Церква на Горі належить тепер парохії у Ваневі.

11. Давніша прусинівська церква. За місцевим переказом давніша оселя Прусинів була розбудована у східній частині села, на полях Старовина, аж по громадський цвинтар. На це вказують черепки зі старших глиняних посудин, що їх там виорюють. Давніша церква стояла мабуть, коло цвинтаря, від гостинця. О. Вас. Чернецький згадує за церковними записками з р. 1762, що вона була дерев'яна, дуже бідна, з дзвінницею на два дзвони. На полях, що межують із цвинтарем, від східньої й північної сторони, виорюють доволі багато черепків із глиняних посудин із XV ст., шматки стопленого шкла, жужелиці та неполиваних кафлів із печі з ростинним і звіринним (риби) орнаментом. Теперішня прусинівська церква Ч. Хреста стоїть серед села.

ПЕРЕКАЗИ ПРО ЦЕРКВИ Й МАНАСТИРІ В ДАЛЬШІЙ ОКОЛИЦІ БЕЛЗА.

1. Себечів. Давніша оселя була розбудована на полі „Свята гора“. Там стояла й церква, зруйнована пізніше за татарського нападу. На великдень, коли вслухатися, можна — кажуть — чути з під землі голос дзвонів

2. Гільче. На полі „Манастир“ стояв у давнину манастир, а на полі „Щутків“ було колись місто. Виорюють там черепки зі старих горшків та кусні предметів зі срібла й золота. Там, де джерело, стояла дзвінниця; вона кажуть, за-

палася відтак під землю. На великдень, як услухатися в джерело, то можна — кажуть — чути звідтіль голос дзвонів.

3. Довжнів. На полі „Палі“, на підвищеному місці, стояла церква; пізніше кажуть, запалася під землю.

4. Махнівок. Давніші дві церкви погоріли; дзвони потопилися в річці.

5. Старгород. Колись було там місто. У місті недалеко шкільного будинку, де тепер хата шевця, був, кажуть, колись костел. Вода Буга обриває береги колишнього цвинтаря; показуються там кости та персні, такі великі, що можна — кажуть — туди вкласти три пальці.[1])

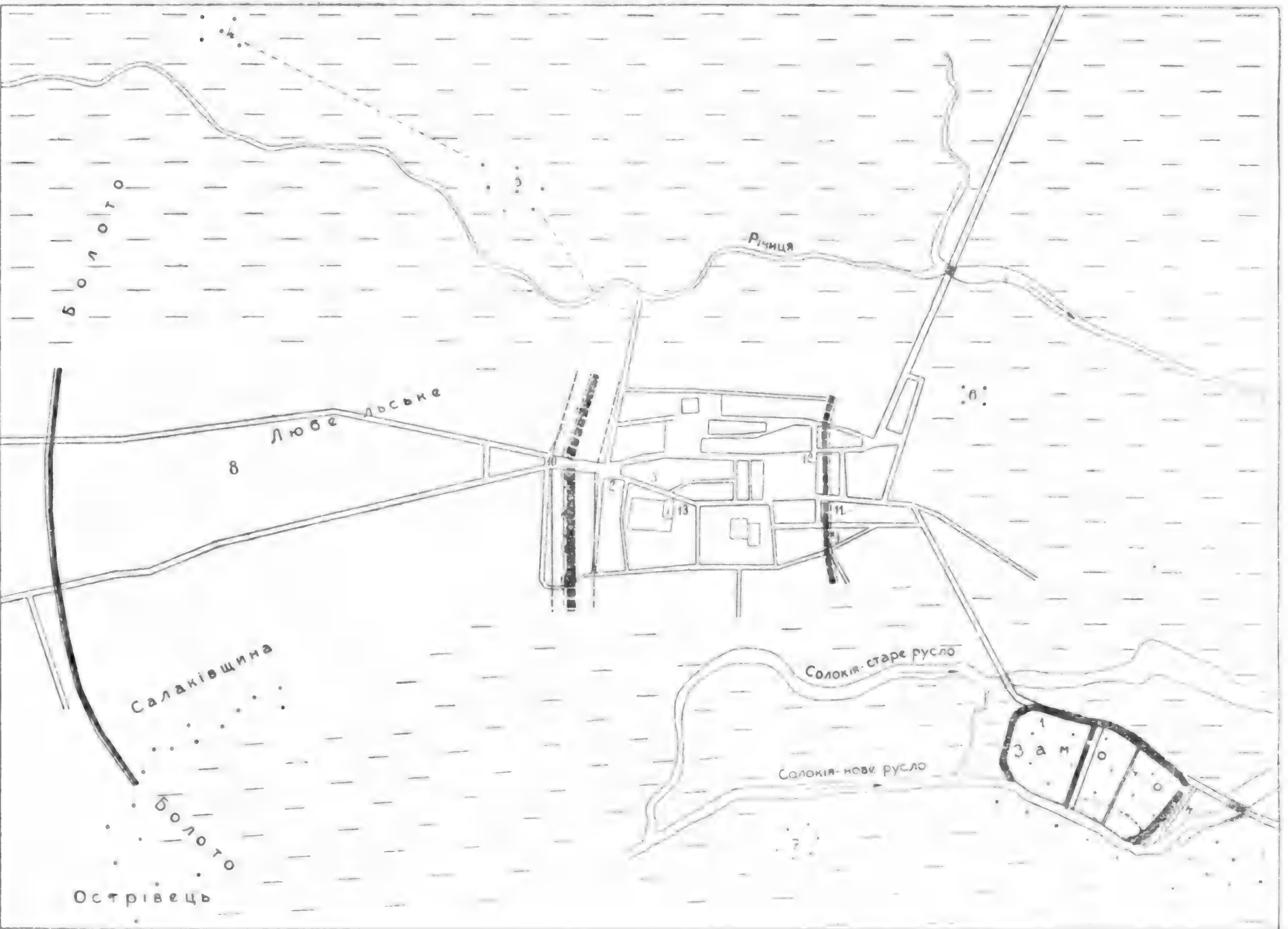
6. Волсвин. Давніша оселя була там, де тепер фільварок христинопільських василіян. Місце називають „Старе Село“. Стояв там давніше манастир василіян, оснований 1629 р. Яном Остророгом, познанським воєводичем. Франц Салєзій Потоцький побудував 1763 р. манастир у Христинополі та спровадив туди ченців із Волсвина.

7. Василів, пов. Рава Руська. За місцевим переказом був там колись манастир василіян; звідтіль і назва оселі.

8. Хлівчани, пов. Рава Руська. Частина лісу має назву „Спасів Кут“. Можливо, що в давнину була там церква св. Спаса.

Станиславів, 1932.

[1]) Бр. Сокальський: Powiat sokalski ст. 471.

1. Місце, де була княжа церква (Пр. Д. Марії?). — 2. Місце, де була катедральна церква св. Миколи. — 3. Місце, де мала бути церква св. Духа. — 4. Церквище „Трійця“. — 5. Церквище „Манастирище“. — 6. Місце, де мала бути церква св. Димитрія. — 7. Церквище „Клименщина“. — 8. Церква св. Параскеви. — 9. Місце, де була церква св. Спаса. — 10. Місце, де була Любельська брама. — 11. Місце, де була Львівська брама. 12. Місце, де була Сокальська брама. — 13. Нинішня церква св. Духа. — Точками означені місця, де находиться черепя посуду із княжої доби. — Чертками означені багна, нині – переважно мокрі сіножати.

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ.

Замітки до історії війська княжих часів.

Приготовляючи матеріяли до популярної історії українського війська, розглядав я організацію війська за княжих часів і дійшов до деяких висновків, що їх досі в науковій літературі не поставлено. На цьому місці мені хотілося б головніші погляди мотивувати.

Історію українського війська починаємо зі слов'янських племінних часів. Одначе для тієї епохи ми не розпоряджаємо майже ніякими джерелами з нашої історії. Відомі є клясичні характеристики слов'янського війська Прокопія та Маврикія, складені, певно, на основі обсервацій слов'янських ватаг, що появлялися в наддунайських землях. Чи й у наших слов'ян військо виглядало так примітивно, на це ніяких певних вказівок не маємо. Та можна здогадуватися, що бодай у деяких живіших центрах (Київ, Волинь, Червенські городи) військова організація вже з давніх часів стояла на вищому рівні. Велике число городищ зі словянських часів свідчить про те, що засоби оборони були вже значно вироблені. Про організаційну схему тих часів теж можна тільки робити здогади. Не маємо, нпр., певности, чи „тисячна“ система була витвором племінного життя, чи повстала щойно за великої київської держави, — звістки про тисячі і тисяцьких походять щойно з XI—XIII в.

На розвиток війська X—XI в. вирішний вплив мали варяги. Чи приймемо норманську теорію початків київської держави, чи її відкинемо, то проте признати мусимо, що варяги творили головне військо Олега, Ігоря, Святослава, почасти й Володимира та Ярослава; про це свідчать імена „великих і світлих князів“ та воєвод того часу, аж до славетного Вовчого Хвоста (Вуєфаста). Варягам можна приписати велике поширення кращих родів зброї, як броні, меча, шолома. Спеціяльні досліди археолога Д. Анучіна (О нѣкоторыхъ формахъ древнѣйшихъ русскихъ мечей, Труды VI арх. съѣзда) виказали, що майже всі мечі, знайдені у східній Европі, є зі скандинавського заліза. У воєнній тактиці варягам належить порядку-

вання війська в лави (порівн. описи болгарської кампанії Святослава у Льва Діякона) — його слов'яни ще не вживали (Маврикій). Варяги розвинули широко фльоту і внесли в наше військо елемент рухливости й ініціятиви. Їх полки визначалися більшою дисципліною, внутрішньою солідарністю, лицарським побутом, і ці цінні прикмети вони перещепили почасти слов'янам.

В дальших часах військо виступає у двох організаційних формах, як вої і дружина. Ці дві формації літопис ставить одна поруч одної: „Се дружина у тебе отня и вои" (1015 р., Лавр. 132); „И вскорѣ Ярополкъ съ дружиною своею и братьею, ни вой своихъ съждавше... устремися боеви" (1136 р., Іпат. 214[1]).

Вої це — народнє ополчення, давнє слов'янське військо, слабо зорганізоване й несильно озброєне. Деколи в бій вони йшли хоч і з дрючками: „Ать же пойдуть вси, како можеть и хлудъ в руци взяти" (1151 р., Іпат. 300). Народнє ополчення брало участь у походах і в боях, але роля його була все другорядна, вої виступали як помічне військо при дружині, яка вирішувала битву.

Дружина була представництвом місцевої земельної аристократії, бояр, але організацію й озброєння переняла вона від варягів. Відносини між князем та дружинняком регулювала обопільна умова; князь роздавав боярам уряди й землі, зате бояри служили йому все воєнною підмогою. Але боярин мав право і спротивитися наказам князя, коли князь задумав щонебудь без ради дружини. Коли 1169 р. Володимир Мстиславич почав переговори з половцями і щойно пізніше повідомив про це членів дружини, дружина заявила: „О собѣ еси, княже, замыслилъ; а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали" (Іпат. 367). Бояри мали право в деяких випадках кинути службу князя. Святослав Олегович 1147 р. перебіг із Новгороду до Корачева, „дружина же его, они по немъ идоша, а друзим осташа его" (Іп. 237). Ця засада свобідної умови бояр перейшла до нас, мабуть, від варягів, у яких дружину складали на основі договору. Пізніше у дружині поширилася була засада спадковости, сини по батьках дідичили право служби у княжій дружині.

Дружина поділялася на дві катеґорії. Старша дружина або перша, лучча, більша — творила раду князя й мала у своїх руках найвищі уряди. Другу категорію творила дружина молодша або отроки, дітські, боярські сини, молодь. Це поділ не тільки єрархічний, але й військовий.

[1]) Цитую Лаврентіївський літопис із видання 1926 р., Іпатський з 1871 р.

Самі назви вказують на те, що до молодшої дружини належала дійсно молодь, що тільки заправлялася до військової служби. Навіть назви „отрок“ і „дітський“, що пізніше означали княжих слуг, у первісному значінні відносяться до молоді. Члени нижчої дружини згодом переходили до старшої дружини. Коли старші бояри 1169 р. відмовили послуху Володимирові Мстиславичеві „Володимиръ... рече, възрѣвъ на дѣцскы: а се будуть мои бояре“ (Іп. 367). Як відбувався перехід молоді до старшої дружини, про це нічого певного не знаємо. Раз тільки стрічаємо вістку про святочне промування боярських синів; 1149 р. на підмогу Ізяславові Мстиславичеві прийшов польський князь Болеслав Кучерявий і спинився в Луцьку: „и ту пасаше Болеславъ сыны боярски мечемъ многы“ (Іп. 270). Хоч це відокремлений факт, але він вказує на те, що дружина мала тенденцію переймати західні лицарські звичаї.

Вої і дружина залишилися головними орґанізаційними формами у княжому війську до самого кінця. Тільки в галицько-володимирській державі в XIII. в. князі силкуються перетворити народнє ополчення в постійне, добре озброєне військо. Галицькі бояри вели свою окрему політику, а князі не знаходили в дружині надійної опори й мусіли звертатися до народу, головно до — селянства. Данило широко користувалися народнім ополченням: „собравъ землю галичкую... и собра отъ Бобръки доже и до рѣки Ущицѣ и Прута и обьсѣде (Галич) въ силѣ тяжьцѣ“ (Іпат. 506, під 1229 р.). Що в ополченні головне місце мало селянство, це зазначено на иншому місці, де є згадка про похід Ростислава Михайловича: „вшедшу ему собравъ смерды многы пьшьцѣ, и собра я в Перемышль“ (Іпат 529) Ці селяни творили піхоту, яку згадується часто в тих часах: „Приде же Курилъ, печатникъ князя Данила, съ треми тысящами пѣшець и трыми сты коньникъ“ (Іп. 526); Данило „пойде собравъ вои многи и пѣшьцѣ“ (Іп. 530); „воемь же всимъ съсѣдшимъ и вoружьшимъся пѣшцемъ изъ стана“ (Іп. 540). Про зброю цих військ літописець пише в захопленні: „щитѣ же ихъ яко зоря бѣ, шеломи же ихъ яко солнцю восходящу, копиемь же ихъ дрьжащимъ в рукахъ яко трьсти многи“ (Іп. 540). Наведені місця літопису вказують на те, що галицькі князі змагали до того, щоб із народнього ополчення витворити нове військо, сильно зорґанізоване й добре озброєне. Можливо, що тут були впливи заходу, де, побіч лицарства, появилися були теж відділи добре озброєних вояків із нижчих станів (Knechte).

Відповідно до зброї, можна поділити княже військо на два роди, — тяжкозбройне і легкозбройне. Тяжкозбройне військо це варяги перших часів, прибрані у броні й шоломи, зі щитами, копями та мечами, — і кінна боярська дружина, — й нарешті галицьке військо часів Данила. В XIII в. тяжко озброєне військо зветься оружниками, від повної зброї (оружье): „оружьникомъ стоящимъ на немь, блистяхуся щиты и оружници подобни солнцю“ (Іп. 510). Раз тільки читаємо назву копійників, від копій, яких це військо вживало як головної зброї до наступу: „отъ Давидова полку приѣждивахуть стрѣлци и копейницы“ (Іп. 420, 1180 р.). Легко озброєне військо це — стрільці, — лучники, що обстрілювали ворога стрілами з луків. Ця формація розвинулася під впливом кочовиків, що славилися все добрими стрільцями. Початковий літопис під 968 р. оповідає про характеристичний обмін зброї між київським воєводою та печенізьким ватажком: „и подаста руку межю собою и въдасть печенѣжьский князь Прѣтичю конь, саблю, стрѣлы, онъ же дасть ему бронѣ, щитъ, мечь“ (Лавр., 67). Тут добре виступає різниця озброєнь тяжкої дружини та легкозбройних степовиків. Лук, хоч і був відомий словянам, (на це вказують технічні назви) не мав значіння головної зброї й щойно від кочовиків поширився на більшу міру. В перших часах стрільцями у княжому війську були самі степовики, — печеніги, торки, половці, що мали спільну назву „чорних клобуків“. На їх зразок формувалися й наші лучники. У літописних згадках кочовики часто виступають стрільцями разом із українським військом: „пустиша по нихъ стрѣлцѣ своя, черныя клобуки и Русь“ (Іп. 302). Головно ж, разом зі степовиками, виступає „молодь“, молодша дружина, якої князі вживали як легкого війська до передньої сторожі, на розїзди і стежі: „Черныя клобуки и молодь свою пустиста напередъ до Переяславля, а сама поидоста полкы своими по нихъ“ (Іп. 265, 1149 р.); „молодь перебравъ, с бердедичи и с каепичи пусти на половци“ (Іп. 348, 1160 р.).

З появою степовиків починається й розвиток української кінноти. У перших часах військо виступало до бою пішки — таксамо давні слов'яни (Маврикій), як і варяги (описи боїв 1019 і 1024 р, Лавр. 144, 148). Кінноту пробував творити вже Святослав Ігоревич у болгарській кампанії, хоч і без великого успіху (Лев Діякон). Щойно напади кочовиків, печенігів і потім половців, присилували князів зорґанізувати кінні відділи, бо ж без кінноти не можливо було встоятися проти швидких набігів

степовиків. Спершу до цеї формації вживали наймані ватаги кочовиків, що й творили легку кінноту, — пізніше зорґанізувалася й тяжкозбройна кіннота. Першу визначну перемогу української кінноти над кочовиками записує літопис під 1068 р.: Святослав Ярославич із трьома тисячами коней розбив 12 тисяч половців під Сновськом (Лавр. 171 2).

Тактика тих часів була примітивна, як зрештою і скрізь у середньовіччі. У найдавніших часах піхота ставала проти ворога лавою, часом поділена на чоло і два крила; війська йшли одне на одне, зударялися, рубалися мечами або й боролися рукопаш. „Мстислав же с вечера исполчивъ дружину и постави сѣвер в чело противу варягом, а сам ста с дружиною своею по крылома. И бывши нощи бысть тма, молонья и громъ и дожь, и рече Мстиславъ дружинѣ своей: поидемъ на не. И поиде Мьстиславъ и Ярославъ противу собѣ. И сступися чело сѣверъ съ варяги и трудишася варязи секуще сѣверъ. И посемъ наступи Мстиславъ со дружиною своею и нача сѣчи варяги, и бысть сѣча силна“ (Лавр. 148, 1024 р.). У бою над Альтою 1019 р.: „сступишася обои, бысть сѣча зла, яка же не была въ Руси, и за руки емлюче сѣцяхуся, и сступашася трижды“ (Лавр. 144).

Бої кінноти були складніші. Спершу виступала легка кіннота, стрільці, й обкидали ворога стрілами. Завдання їх було— ввести заколот у вороже військо. Це була тактика степовиків, опис її маємо з нагоди бою з уграми під Перемишлем 1099 р. Половецький хан Боняк виступає тут із трьома полками по 100 людей і ділить їх ще на менші відділи по 50 коней. Один із старшин, Алтунопа, з такою пядесяткою рушив на угрів, засипав їх стрілами і побіг далі; угри кинулися за ним, а тоді Боняк ударив на них ззаду „и сбыша угры акы в мячь, яко се соколъ сбиваетъ галицѣ, и побѣгоша угры“ (Лавр. 271). Така боротьба мала технічну назву гонитися: „сторожеве ѣхавше подъ Гюргевы полкы и гонишася с ними“ (Іп. 301). Часом боротьба легкої кінноти тривала довший час, а тяжка кіннота приглядалася цьому бездільно: „Стояша же межи собою полци оли до вечера, а стрѣльци бьяхуся межи полкома“ (Іп. 265). Стрільці тільки підготовляли бій, вирішне значіння мав наступ тяжкої кінноти, що в повних зброях із витягнутими копями вдаряла на ворога; так Андрій дворський під Ярославом 1245 р. „ускоривъ сразися с полком Ростиславлимъ крѣпко: копьемъ же изломившимся, яко от грома трѣсновение бысть, и отъ обоихъ же мнози падше с коний умроша, и инии

уязвени быша отъ крѣпости ударения копѣйного“ (Іп. 533). Така атака вирішувала бій; потім уже йшли тільки бої малих відділів або й одиниць. У наступі рішав передусім той полк, що був на переді, тимто честилюбні князі дуже побивалися за те, щоб у похід іти передовим полком: „Володимиръ же Глѣбовычъ... испросися у Святослава и у Рюрика ѣздити напереди с чернымъ клобукомъ. Святославу же нелюбо бяшеть пустити Володимира напередъ передъ сыны своими; но Рюрикъ и инши вси улюбиша, зане бѣ мужь бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тосняся на добра дѣла“ (Іп. 439).

Тактика того часу мала ту велику хибу, що не було постійної співпраці між легкими та тяжкими формаціями. Коли стрільці починали бій, оружники стояли бездільно. Коли ж знову тяжка кіннота йшла в атаку — стрільці сходили з поля битви. Щойно в галицькому війську XIII в. бачимо спроби спільного виступу тяжких і легких сил: стрільці йдуть у бій поруч із оружниками, під їх охороною. Вигляд такої об'єднаної формації, що складалася з обох родів зброї, описує літописець під 1251 р.: „Воемь же всимъ съсѣдшимъ и воружьшимъся пѣшьцемь изъ стана,—щитѣ же ихъ яко зоря бѣ, шоломъ же ихъ яко солнцю восходящу, копьемъ же ихъ дрьжащимъ въ рукахъ яко трьсти мнози, —стрѣлцемь же обаполъ идущимъ и держащимъ в рукахъ рожанци своѣ и наложившымъ на нѣ стрѣлы своя противу ратнымъ“ (Іп. 540).

Військо в поході й бою поділялося на полки різної величини. З різних натяків можна здогадуватися, що середня величина полку була — 100 до 200 людей. Полк ділився на якісь менші частини, може — заступи. Цей термін знаходимо раз у літописі для означення поділу угорського війська (Лавр. 171). Відзнаками війська були стяги, труби та бубни. В бою під Липицями 1216 р. у війську Юрія Всеволодовича рахували 13 прапорів і 60 труб та бубнів, у війську Ярослава Всеволодовича 17 стягів і 40 труб і бубнів (Лавр., 499). Таким чином, на один стяг припадало б 2–4 труб або бубнів, — і тількосамо мабуть, було відділів у полку.

Щодо загального числа війська в княжих часах, то вже М. Погодін у своїх розслідах (Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о русской исторіи, т. VII, с 175 і д.) зібрав докази, що воєнні сили тих часів були дуже невеликі. Найбільші числа які літопис подає в різних походах, це — 3.000 кінноти у згаданім уже бою Святослава Ярослава з половцями 1068 р. (Лавр., 171–2); 3.000 війська Ізяслава Давидовича 1146 р. (По-

ґодін 175); 3.000 піхоти і 300 кінноти, яку привів Данилові печатник Курило (Іп. 526). Єдиний раз бачимо спеціяльний перепис воєнних сил. Перевів його 1174 р. Андрій Юрієвич у північних землях: „и пославъ собравъ вои своѣ: ростовцѣ, суждалци, володимерци, переяславьци, бѣлозѣрцѣ, муромцѣ и новгородцѣ и рязаньцѣ, и сочтивъ ѣ и обрѣте в нихъ 50 тисячь“ (Іп. 390). Воєнні сили українських князів, мабуть, теж не переходили цього числа. Але зазначити слід, що княжу армію скріплювали деколи поважно союзні степовики; так, нпр., 1139 р. виступає 30 тисяч берендичів (Іп. 216).

Стратеґія княжих часів була таксамо мало вироблена, як і скрізь у Европі. Війну вирішувала звичайно одна головна битва, до якої ставали відразу всі воєнні сили. Рідко коли стрічаємо боротьбу на двох фронтах відразу або майстерніше маневрування військами в різних околицях. А втім полководець заходився добути головне місто ворога. Тільки ж облога майже все була безуспішна, бо не було сильніших воєнних машин, якими можна б було добути укріплення. Лише голод або недостача води могла примусити город піддатися. Щодо розвитку зброї і инших воєнних засобів, від котрих залежав поступ військовости, то про це можна буде сказати щось певне аж тоді, як будуть переведені спеціяльні студії над археологічним матеріялом цієї епохи. З літописних звісток знаємо тільки те, що в XIII в. появляється більше воєнних машин (пороки, пращі, самостріли, тарани), не знати, чи підо впливом заходу, чи татар. Цікаво й те, що була хвилина, коли княже військо мало у своїх руках винахід стрільного пороху: 1184 р. половецький хан Кончак „плѣнити хотя грады рускыѣ и пожещи огнемь, — бяше бо обрѣлъ мужа таковог бесурменина, иже стрѣляше живымъ огньмь; и оного бесурменина яша, у него же бящеть живый огнь, то и того ко Святославу приведоша со устроенымъ огнемъ“ (Іп. 428—9).

Наші джерела до історії фльоти дуже обмежені. Не можемо вийти далі поза літописи та відомі згадки арабських і візантійських письменників. На жаль, не збереглися, чи може спочивають забуті, останки човнів із княжої доби,—про віднахід їх бували вістки. Це бувби дуже цінний матеріял для порівняння наших кораблів зі скандинавськими і візантійськими, що збереглися щасливіше.

Наше військо княжої доби виявляє багато схожости з військом західньої Европи. Слов'янські вої мали, узагалі, подібну організацію, як, нпр., військо ґерманських племен, —

і тут і там основою ополчення був рід. Пізніше наростає верства великих землевласників і творить вищу військову формацію, у нас дружину, на заході — лицарство. Західнє лицарство мало більш вироблену орґанізацію, — скодифіковані приписи й звичаї, — але щодо боєвої здатности, то наша дружина, мабуть, не уступала своїм західнім побратимам. Пізніше схожість бачимо у творенні війська з нижчих верств населення, як це вже зазначено вище. Щодо зброї, то особливо в давніших часах, до XI в., Україна не стояла нижче, ніж захід і навіть скоріше могла добути нові уліпшення від арабів й і з Візантії, де технічна вмілість розвинулася найвище. Тактика і стратегія в західній Европі не піднеслася на вищий рівень, як у нас. Невиробленість зброї спричинювала скрізь ті самі наслідки: армії були неповоротливі і командування було безсильне. Західні війська не доходили до більших чисел, як наші. Війська німецьких королів X—XI в. налічують на 7—8 тисяч, Вільгельм Завойовник здобув Анґлію з військом, що мало 7 тисяч людей.

Про вартість війська найкраще свідчать його успіхи в боях. Наше військо за княжої доби могло виказатися походами Олега й Ігоря на Царгород, болгарською кампанією Святослава, перемогою Ростиславичів над уграми під Перемишлем, успішними стрічами з поляками та литовцями, й передусім безнастанними боями з кочовиками, в яких знищили одних по одних — хозарів, печенігів, торків, довело до занепаду половців, та намагалося ставити опір татарам. Всі ці успіхи й перемоги дають право українському княжому війську заняти одне з почесніших місць у історії европейської військовости в середньовіччі.

ДР. ДОМЕТ ОЛЯНЧИН.

Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 — 1657 р.

На слід шведського опису подорожі на Україну (1656 - 1657) натрафив я завдяки невеличкій статті німецького історика Померанії Ґеорта Гааґа: „Das stettiner Exil eines moldauischen Woiwoden“ (Юрія - Стефана, ум. в 1668 р.), де є згадка про те, що Конрад Гільдебрандт вітав у Ґотгарда Веллінґа в часах його послування до Туреччини, без жадної згадки про Україну, та з приводу цього написав він „Reise - Bericht“, який переховується в штеттінській бібліотеці товариства „für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde“. Знов у іншій згадці пообіцяв Ґ. Гааґ докладно подати у своїй наступній статті і про згадяний „Reise-Bericht“, і про самого його автора, та це залишилося невиконаним і досі.[1]) Зацікавившися переказаною згадкою Ґ. Гааґа, я звернувся у справі того „Reise-Bericht-у“ до згаданої бібліотеки у Штеттині. Виявилося, що він переховується не в цій бібліотеці, а в тамошньому архіві, звідки мені його прислали. Висліди цієї праці я подаю.

Конрад Якоб Гільдебрандт був сином правного заступника в маєткових справах (синдика) в Старґарді Амбросія Й. У. Д. Гільдебрандта й його дружини Анни Христини Павлини, народився у Штеттині 19-го листопаду 1629 р. Початкову освіту здобув дома, а дальшу—в „Ratsschule“ або „Stadtschule“ у Штеттині. Там таки докінчив сьогочасну гізназію. Університетську освіту К. Гільдебрандт почав у Ляйпціґу — літнього семестра 1652 р.,[2]) і продовжував її далі у Штеттині, студіював теологію. У Штеттині, коло 1654 р., К. Гільдебрандт учив діти ляндрата Каспара Маєра, а від 1655 р.—діти віцепрезидента в Вісмарі Гайнріха Целестина фон Штернбаха, пізнішого військового радника й резидента шведського у Бресляві. З посольством останнього до Юрія Ракоція II. — вліті 1656 р. -- їздив К. Гільдебрандт до Семигороду, а звідтіль з кінцем того самого року з посоль-

[1]) „Baltische Studien“, Штеттин 1881. т. 31, с. 157.

[2]) Die Jüngere Matrikel der Uniwersität Leipzig, 1909, т. II, с. 185.

ством Ґотгарда фон Веллінґа на Україну до гетьмана Богдана Хмельницького та в найближчому році з ним таки до Туреччини. Вернувшися з Туреччини, К. Гільдебрандт розстався з Т. Веллінґом 26 липня 1656 р. в Любеку (Lübeck), обдарований його приязню і грішми в сумі 60 дукатів. А розстався тому, щоб як сам каже, „далі продовжувати свої студії“. Коли їх закінчив коло 1660 р., рукоположено його у Ґрайфсвальді дня 20. червня 1661 р. на пастора до міста Bahn-у (недалеко Бресляву), де він став рівночасно й препозитом синоду. Умер 3. лютого 1679 р.[1])

Своє ймення К. Гільдебрандт увіковічив тим, що полишив, ще й досі в рукописі: „Dreyfache Königl. Schwed. Legations-Reiss-Beschreibung Ihn Siebenbürgen, die Ukrain, und Türkey nacher Constantinopel, Alss ihr Königl. Mayt. Zu Schweden Carolus Gustavus glorwürdigsten Andenckens, dero Legaten Ao 1656 et 1657 an solche Örter abgesand, zum stetswehrenden Gedächtnis auffgezeichnet“.[2])

Ґ. Гааґ, міркує, що К. Гільдебрандт написав свій „Reise-Bericht“ (або, як він іще инакше каже, „свої пригоди подорожі“) тоді, коли став уже препозитом.[3]) Справді, доданий до опису подорожі вступ дозволяє навіть припускати, що автор написав його,—правдивіше: докінчив і переписав—після 1668 р. (згадки про смерть молдавського воєводи Юрія Стефана), на основі, розуміється, журналу-щоденника, який провадив у часах своєї подорожі зі шведським посольством, почавши від Штеттіна. Бо всіх тих докладних назв міст і днів, які виказує опис подорожі, не міг автор списати тоді з памяти, а лише з журналу подорожі, де записував свої спостереження і враження, а то й зустрічі і знайомства з тогочасними видатними людьми. Що в часі переписування й викінчування опису подорожі зміг був його К. Гільдебрандт якось доповнити, це не підлягає жадному сумніву. Бо подавати опис та історію важніших міст, які він переїздив, починаючи від Штеттіна, Бресляву, Вайсенбурґу і т. д., можна було, сидячи на місці та маючи під руками відповідну літературу. Для свого опису подорожі К. Гільдебрандт використав праці таких авторів, на яких він подекули покладається, як: Йоган Бетлєн („Dacia“, 1664), Бюстерфельдіус,

---

[1]) Г. Модеров, Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart, Штеттін 1903, т. I, с. 37. Біографічні відомости про К. Гільдебрандта, подані тут і з його опису подорожі.

[2]) Пруський Державний Архів у Штеттіні, Rep. Ia, 119, Vol., л. 1—303.

[3]) Op. cit. 159.

А. Бонфініус, Бакіум, Фреліхіус, Кляйнвехтер, Опітц, Райхендорф, Спільнер, Трестер, Турозій і т. д. Все це робить опис подорожі К. Гільдебрандта цікавим для німців, угрів, ромунів, турків і поляків. Для нас, українців, значіння того опису передовсім у спостереженнях і враміннях, які взимі його автор дістав з України: із сіл і міст, які він переїздив, від їх мешканців, від гетьманського двору й його оточення, від приняття там шведського посла Т. Веллінґа, від українського війська та його пробування при семигородському війську й т. д. Таким своїм змістом, з додатком докладного маршруту, опис подорожі К. Гільдебрандта творить поважне джерело не лише для українського історика-дослідника Хмельниччини, але і для історика-етноґрафа. В ньому подане майже все нове, що досі було нам серед відомого ще маловідоме або й цілком невідоме.[1]) Опис подорожі на Україну К. Гільдебрандта доповнює неоціненні записки про неї Павла Алепського, які він занотував у часі переїзду до Москви — вліті 1654 й назад — теж уліті 1656 р.[2]) З жалем доводиться лише зазначити брак в описі подорожі враміння його автора, К. Гільдебрандта, з поля тогочасної української державної політики. І про саме шведське посольство Т. Веллінґа до гетьмана Богдана Хмульницького, його місію, перехід і політику він у ньому замало каже, автім це нам уже відоме з донесень того посла до свого короля Карла X. Ґустава, про що докладніше скажемо далі.

У свою подорож К. Гільдебрандт відїхав із Штетіна 5/15 квітня 1656 р. Як учитель дітей Г. Штернбаха, він супроводив його дружину Савину Штернбах, яка їхала до Бресляву зі своїми трьома дітьми (двома синами й донькою), щоб провідати свого чоловіка. Їхали вони Одером човном, яке обслугували — керманич і весловник. До Бресляву прибули 17/27 квітня.

Дня 19/29 червня прибув до Бресляву військовий радник і шведський посол до Семигороду, Ґотгард Веллінґ „зі своєю свитою“.[3])

[1]) Пор. В. Кордт, Чужоземні подорожні по східній Европі до 1700 року, Київ 1926 р.

[2]) „Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка“. Москва 1896—1900, вип. 1—5. Переказ записок П. Алепського про Україну див. акад. М. Грушевський: „Історія України-Руси“. Київ 1931. т. IX, український переклад опису подорожі П. Алепського зладив В. Огоновський, надрукований він у львівському журналі „Життя і Знання“ (вид. „Просвіти“) за 1935 і 1936 р.

[3]) До свити належали: „1. Adolphus Haxelberger N. Boruss. 2. Gudmund Bohm. N. Svecus, des Hn. Abgesandten Page. 3. Benjamin Noël, Gallus, Chirurgus. 4. Andreas N. Svecus, ein Reisiger. 5. Michaël N. Borussus, ein Reisiger“.

Т. Веллінґ виїхав до Бресляву з Мерієнбурґу 25. травня (ст. ст.) і їхав таким шляхом: з Марієнбурґу до шведського табору біля Данціґа, а звідтіль через Діршац, Старґарст, Бітов, Польнав, Нарсов, Керлін, Пірнав, Пляте, Альт Нойґартен, Брінкенкруґ, Ґольнов, Далем, Альт-Штеттін, Вольтін, Зольден, Кеніґсберґ, Беервальде, Альт-Кюстрін, Франкфурт н. О., Кльостер Целлє, Ґубен, Фортштайн, Мош, Руттенбурґ, Крайде, Ган, Ґрюненберґ,Ноймарк, Лісса, Бресляв.

У Бресляві Ґ. Веллінґ повідомив Г. Штернбаха про те, що його шведський король заочно призначив послом до Семигороду, і ждав тут його 8 днів, доки Штернбах не підготовив собі „людей, коней і возів“.[1])

„Через велику небезпеку пани посли внесли бреслявським купцям Шметтовенам 1000 державних талярів дукатами. Купці дали їм на це вексель, на основі якого вони мали отримати ці гроші у Пряшеві, але не в жадній іншій монеті, а тільки — півтораками“. Свої гроші одержали посли „що-йно в Вайсенбурзі в Семигороді“.

З Бресляву шведські посли виїхали 26. червня (ст. ст.) й переїзджали такі міста (подаємо лише деякі): Ґроссбург, Стрелєн, Оттмахав, Армштадт, Бравнсайзен, Берен, Традуз або Дработуш, Густопець, Межиріч, Ґучан, Ружомберґ, Ст.-Мікуляш, Ціпс, Льойтчав, Братислава, Шлюцова або Шляфцова, Пряшів, Сарош-Патак, Токай, Великий Варадин, Клявзенбурґ. Віддаль між містами чи селами Гільдебрандт зазначив милями.

До Клявзенбурґа прибули шведські посли 7/17 серпня та спинилися на передмісті в монастирі, де тоді вітав Юрій Ракоці. Того самого дня вони й мали в нього першу авдієнцію, говорили — мовою латинською. Після неї запросив Ракоці послів до столу. За столом були Ракоці із дружиною, обидва шведські посли, Кемені, Шебеші, Любенєцький і Самуїл Ґрондський. Останні обидва — аріяни. Перший із них був тайним радником князя. В день свого відїзду з Клявзенбурґа, 10/20. серпня, — посли передали князеві „eine Vorschrift“ „для Якова Пальфі, пана угорського посла при його величності королеві шведському, що з панами шведськими послами їхав із Потока в Семигород до свого князя“.

Другу авдієнцію з Ракоці шведські посли мали в Вайсенбурґу, куди прибули 11/21 серпня. Відтак почалися трактати

[1]) До цих людей Г. Штернбаха, які творили „свиту“ належали: „1. Conradus Jacobus Hiltebrandt, Stet. Pom. S. S. Theol. Stud. 2. Jonac N. das Herrn Abgesandten Page. 3. Thomas N. auss Bresslaw, ein Reisiger. 4. Caspar N. auss Bresslaw, ein Reisiger. 5. Hans N. Ein Schleiser, Kutscher“.

в справі шведсько-семигородського союзу, що тяглися три місяці. Їх проводили: з боку шведів — Ґ. Веллінґ і Г. Штернбах, з боку Семигороду — Янош Кемені, Міхал Мікас і Любенецький. „Що траплялося в трактатах, писали пани посли до його королівської величности шифром“.

Перемоги шведського короля над Польщею в тих часах підбадьорували князя Ракоці до союзу з шведами й виступу проти Польщі. Вони додавали йому „доброї охоти до королівської корони“.

„Чим ближче трактати доходили до кінця, тим більше княгиня Ракоці робила серіозні й непривітні міни супроти панів послів, бо вона ніяк не погоджувалася на польський похід. Та були дуже проти нього і пани духовні“.

При дворі Ракоці пробували чужі посли. Про них усіх згадує Гільдебрандт загально, без прізвищ, згадує він й про послів козацьких.

Після заключення шведсько-семигородських трактатів — 6/16 грудня — Гільдебрандт відїхав із Вайсенбурґу до Клявзенбурґу — до манастиря, де пробували на той час шведські посли. Він задумував, як пише, їхати звідтіль до свого краю, щоб там продовжувати свої студії. Одначе Веллінґ його перемовив, щоб їхав із ним на Україну, бо і мовляв, у таких подорожах він зможе „так багато побачити й навчитися, як десять Вюттенберґів (десять кляс)“. Після кількаразових Веллінґових намов та посередництва Штернбаха Гільдебрандт згодився нарешті їхати на Україну, заявив Веллінґові свою „вірність і службу“ і вступив „во ймя Бога в цього пана на послуги“. Перед своїм відїздом на Україну Гільдебрандт почав зазнайомлюватися з „обрядами грецької церкви“.

Коли скінчилися шведсько-семигородські трактати, Веллінґ отримавши наказ і ордери від короля шведського, відїхав із Клявзенбурґа на Україну „до тогочасного козацького гетьмана Богдана Хмельницького з деяким дорученням (in gewissen Commission)“. „Отак во імя Святої Твойці пан Веллінґ відїхав на Україну 12/22 грудня 1656 р., а з ним подався й я в той край, після доброзичливої димісії, отриманого благословенства й християнського доброго бажання від пана Штернбаха“. З наказу шведського короля Штернбах залишився при князеві Ракоці, щоб виступати з ним у поході на Польщу, це він і зробив 6. січня 1657 року.

Посольство Веллінґа на Україну викликав дразливий політичний стан, у якому опинився шведський король Карло Х. Ґустав після бою під Варшавою (28—30. VII. 1656). Хоч цей бій наробив великої слави шведському королеви, то зиску з нього було мало. Московщина воювала з ним (від половини червня згаданого року) й перетрактувала з Польщею за допомогою тайного їх союзника, Австрії проти Швеції. Голяндська фльота загрожувала королеві від Данціґа, а Данія — зірванням із ним миру. Під впливом такого загрозливого політичного стану шведському королеві доводилося звертатися за союзом і до гетьмана Богдана Хмельницького, не кажучи вже про те, що такий самий союз переводив він із Ракоці й бранденбурзьким курфірстом Фридрихом Вільгельмом. Свій бажаний збройний союз із українським гетьманом шведський король доручив заочно переводити Веллінґові. Для цеї мети йому з Фрауенбурґу переслали до Клявзенбурґу королівський лист із дня 25. вересня (ст. ст.), „з приложеними кредитивами й інструкцією“, який він дістав після заключення шведсько-семигородських трактатів.[1]) Таку інструкцію, „що згідна з тією“, яку саме отримав Веллінґ, мав дістати й Я. Терншельд, другий шведський посол на Україну,[2]) якому теж доручено переговорювати між королем і гетьманом. На Україну мав він пробиратися з гетьманським послом о. Данилом — з Фрауенбурґу на Тикоцин і далі. Але ці обидва на Україну не відїздили, тимто Я. Терншельд не скористав зі своєї інструкції.

Згадана інструкція шведського короля для Веллінґа з 25. вересня (ст. ст.) була, як каже ак. М. Грушевський, „зачеркнена широко“. Головний її зміст, на мій погляд, торкався передусім того, щоб від гетьмана дістати військову поміч, і за це пропоновано умови, як щось наче сатисфакція за ту поміч. В залежності від нах Швеція забезпечувала козацьку територію лише у трьох воєвідствах — київськім, чернигівськім і браславськім. Розв'язку прилучення до цієї території західньо-українських земель, на які претендував гетьман, відкладали дипльоматично на далі: „Коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його кор. вел. не має

[1]) S. Szilagyi, Transsylvania et bellum boreo-orientale, Будапешт 1891, т. II, с. 202—204: Г. Штернбах і Ґ. Веллінґ до швед. короля, дат. Клявзенбурґ, 13. XII. 1656.

[2]) Пор. „Ар. Ю. З. Р.“ ч. III, т. VI, с. 140—53; С. Сіляді: op. cit. с. 166—67, там надруковано лише вступ і § 12 інструкції; переклад цілої інструкції на україн. мову, див. М. Грушевський, op. cit., с. 1274—89.

проти цього нічого, і навіть що до тих, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб поприятельськи без ніякої образи й без нарушення присяги налагодити цю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задоволити“.

Побіч переказаної інструкції, завдання переговорів Веллінґа з гетьманом виходять і з листа шведського короля з 15. жовтня до Штернбаха й Веллінґа.[1]) Як говориться в тому листі, всі пертрактації в справі шведсько-українського союзу переносяться на Україну, куди Веллінґ має від'їхати просто з Семигороду, після заключення шведсько-семигородських трактатів. За шведсько-семигородський союз король погоджувався відступити Ракоці, окрім бельзького, і ціле руське воєвідство та повіти — перемиський і сяніцький. Коли б показалося, що козаки не будуть такими шведсько-семигородськими умовами в справі „Червоної Руси“ задоволені, то тоді Веллінґ має запропонувати їм, щоб вони полагодили з королем ці свої претенсії. Бо, як відомо, козаки докладають дуже велику вагу на мешканців тих „руських земель“, які є грецької (православної) віри, й які не бажали б, через свою віру, піти під владу Семигороду.

Через те, що про хід переговорів Веллінґа з українським гетьманом Гільдебрандт у свому описі подорожі, сказав дуже мало, я дозволю собі коротко подати про них на основі відомої вже реляції з посольства на Україну самого Веллінґа.[2])

Як Гільдебрандт занотував, Веллінґ виїхав на Україну з Клявзенбурґу 12/22. грудня 1656 р. і прибув до гетьмана до Чигирина 17/27. січня 1657 р.[3]) На той час, каже Гільдебрандт, приїхав до гетьмана з листами від шведського короля його післанець, шотляндський купець, Тома Ґаршовен. У день свого приїзду до Чигирина — як читаємо у згаданій реляції Веллінґа, — він бачився лише з канцлером Іваном Виговським, якого він і привитав. Авдієнцію в гетьмана Веллінґ мав другого дня 18/28. січня. Коли обмінялися чемностями, гетьман, згідно із звичаєм, запросив його до столу. Другого дня Веллінґ просив чотирма наворотами розмови в канцлера, „але він всяк раз відмовлявся різними вимівками“. Так канцлер робив

---

[1]) С. Сіляді; op. cit., c. 177—81.

[2]) „Ар. Ю.-З. Р., ч. III. т. VI, с. 201—207; в перекладі на україн. мову див. М. Грушевський, op. cit., c. 1327—30.

[3]) Дотеперішні здогади щодо приїзду Веллінґа до Чигирина в Л. Кубалі — на 26, в акад. М. Грушевського — на 22—24 січня н. ст. — очевидячки, відпадають.

із ним тому, як розумів Веллінґ, щоб не дати йому змоги повідомити короля через Т. Ґаршовена, якому приспішувано відїзд, про те, що, хоч козаки й бажають „добрих відносин і приязни“ з королем, але з ним „входити в аліянси або у твердий союз до того часу ще не рішились“. По двох днях канцлер запросив Веллінґа на переговори і просив його викласти на них щиро все те, що йому доручив король. Виклавши все обширно, згідно з інструкцією, Веллінґ закінчив такими питаннями: а) чи може гетьманський уряд, для підтриму і поглибення старої приязни, ввійти із шведським королем у близький союз і аліянс, та б) чи, на підставі такого союзу, схотів би він зараз післати йому поміч „проти спільних ворогів обох держав“, Швеції та України. На ці питання Веллінґ дістав від канцлера таку відповідь: а) гетьманський уряд постановив післати до короля двох визначних своїх старшин, щоб заключили з ним такий договір; б) уряд не думав, що королеві потрібна поміч, але коли вона йому була б потрібна, то готовий з усіма силами стати йому до послуг; покищо гетьман післав 40 тисяч війська семигородському князеві, одначе не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідався про його союз із королем, тимто ця поміч може послужити й йому, й семигородському князеві. Така відповідь канцлера викликала здивовання в Веллінґа, що, мовляв, таким чином відкладають шведсько-український союз, якого собі гетманський уряд сам бажав. На те канцлер поспитав, чи має він уповноваження заключати такий союз. Веллінґ відповів, що без такого уповноваження не почав би й говорити, що уповноваження узяв із собою. Коли канцлер прочитав його, казав перекласти його „на свою руську мову“, пообіцяв поінформувати про все гетьмана і щойно потім повідомити Веллінґа. Як заявив другого дня канцлер Веллінґови, то з приводу його пропозиції була старшинська рада, на якій ухвалено — не робити з королем ніяких трактатів, доки він „не признає за ними права на всю стару Україну або Роксолянію, де була грецька віра й мова (їх) ще існує — до Висли, щоб вони могли затримати, що здобули своєю шаблею. І їх висміялиб, коли б вони не вернули собі при теперішній нагоді того, що вони утратили, і що несправедливо в них забрали“.

„Коли б я мав (таку декларацію) з рукою і з печаткою ваш. кор. вел.“ — каже Веллінґ, — „то можна було б легко покінчити з союзом, тим більше, що в них нема звичаю робити довгі переговори. А з того я побачив, що до ніяких ре-

альних договорів не прийде, доки тих країв, на які вони претендують, за ними не признати. Тимто я взявся виробляти проєкт договору, почасти на те, щоб вивідати, в чому вони погоджуються з ваш. вел., а в чім розходяться; почасти—щоб до якої міри задоволити їх у їх претенсіях. Коли я передав (проєкт) канцлерові, знову відбулася рада, і третього дня переказали мені її ухвалу через канцлера в присутности багатьох старшин". Вони дуже дякували за щиру приязнь короля до них і обіцяли завжди покірно виконувати його волю. Тісного союзу з ним вони, мовляв, хочуть, але під цю пору його не може бути. По-перше, про це ще не повідомлено полковників всього Війська Запорозького, що без їх згоди не може бути союза. Щось певне в цій справі вони постановлять, бо за кілька годин їм дадуть наказ, щоб вони зібралися за кілька тижнів. По-друге, з семигородським князем та з обома князями—молдавським і волоським, утворено союз, і їм теж треба також знати про їх проєктований союз із шведським королем. По-третє від короля вони не мають іще ґарантії, якої сатисфакції й нагороди мають сподіватися з війни. Тимто вони просять короля з усією приязню відкрити їм остаточні інтенції й катеґоричні резолюції щодо цієї польської війни, а вони за кілька день через своїх послів до короля те саме зроблять.

І так, безуспішно для Веллінґа скінчилася його посольська місія в Чигирині. Вона розбилася на справі приєднання до козацької України всієї старої України або Роксолянії „де грецька віра була, й мова (їх) ще існує — до Висли".

Побіч цього змісту Веллінґ подав у своїй реляції ще такі цікаві інформації шведському королеві. Аліянс між Швецією й Україною, завязаний іще за Христини „далі залишатиметься в силі, і в. вел. можете цілком покладатися на їх слова та ні трохи не сумніватися щодо їх постійности". З першою травою гетьман сам міркує вирушати з військом у поле проти спільних ворогів, щоб їх знищити. Він хоче наклонити московського князя, щоб стримався від ворожих кроків проти Швеції. „Свому полковникові Антонові (Ждановичеві) він уже дав наказ, щоб на випадок, коли б у Польщі знайшлися якісь московити, трактувати їх як неприятелів".

Приступаємо до ближчого опису подорожі шведського посольства на Україну. Як подає Гільдебрандт, у день відїзду Веллінґа на Україну — 12/22 грудня 1655 р. — князь Юрій Ракоці подарував йому на прощання гарного буланого коня.

„Das war alle Schenckasie; die Bedienten bekamen nicht einen Fligenfuss“. На Україну виїхали з Веллінґом такі особи: Гільдебрандт, польський шляхтич Адольф Гаксельберґер, хірурґ француз Бенямин Ноель, швед Ґудмунд Богм, чура посла і двох слуг, один швед, другий із Прусії [1]).

„До них пан посол по дорозі взяв в Семигороді, в Клявзенбурґу ще одного слугу, який з ремесла був цинґістом (ein Zingiester), був родом із Данціґа, і звався Nicolaus Bade, та ще одного, який пробував довго в пана професора Бюстерфельда в Вайсенбурґу, на ймення Tobias Siebeneich. До них прибули до нас іще два в Молдаві, які втекли з Константинополя з неволі — один портуґалець, а другий еспанець, що потім залишився хорий у Чигирині“. Отже в такому супроводі відїхав Веллінґ дня 12/22 грудня з Клявзенбурґу на Колошвар і Торду 2 милі. 13. грудня прибув він до Єниєду—2 милі [2]). 14. грудня вирушив він до Вайсенбурґу — 2 милі, а звідтіль того самого дня до Мюльбаку —1 миля. 15/25 грудня пробував він іще тут, бо мешканці міста, сакси, святкували Різдво. З Мюльбаку вирушив Веллінґ 16. грудня на Ройсмарк (Szerdahely) — 2 милі, проїхавши попри Ґроспольд і Ґросав. 17. грудня він їхав до села Гаммерсдорфу, де і спинився — $1^1/_2$ милі. Звідтідь рушив до Лєшкірхи — 2 милі. 18. грудня прибув через Браллєр до Кляйншенку—2 милі. Звідтіль виїхав 19. грудня на Фоґараш — 1 миля й Саркани —1 миля, а другого дня 20. грудня, на Цайден—3 милі. До Кронштадту-Брашова прибув Веллінґ 21. грудня. З цього міста їхав він 22. грудня до Тартляу — 1 миля, в напрямі на Васаргелі — 3 милі. Дня 23. грудня прибув туди до нього куріер князя Ракоці і привіз із собою пошту дукатів, які обіцяв йому князь на козацьку подорож [3]), як також лист від Г. Штернбаха. З Васаргель Веллінґ вирушив через гору Гарґіту на Молдаву і прибув того самого дня 23. грудня до Беречка — 1 миля, а далі дня 24. грудня, їхав чистим лісом на Татри — 5 миль. Звідтіль через чисті гори й ліс, прибув він

[1]) Conradus Jacobus Hiltebrand. Stetin. Pomeran. S. S. Theol. Stud.:
Adolphus Haxelberger. Nobilis Polon (?)
Benjamin Noel, Gallus, Chirurgus.
Gudmund Bohm, Nobil. Svecus, des Herrn Abgesandten Page.
Andreas N. Svecus, ein Reisiger Knecht.
Michael N. Borussus, ein Reisiger Knecht.

[2]) Витяг коротких речень із маршруту К. Гільдебрандта я подаю здебільша власними його словами, але без лапок, щоб уникнути їх зайшнього накопиченя.

[3]) Одну тисячу талярів, С. Сіляді: op. cit., c. 203.

25. грудня до Бакова (Bacâu) — 5 миль. На другий день, 26. грудня, переїхали пороном Бистрицю й опісля заїхали до міста Роману — 4 милі. Звідтіль Веллінґ рушив 27. грудня на Терґформозу — 4 милі, а звідтіль, 28. грудня, далі до Яс — 4 милі, осідку й резиденції молдавського господаря Юрія Стефана. На чверть милі від Яс зустріли Веллінґа його придворні. Сюди він прибув 29. грудня над вечір і тоді таки ще мав авдієнцію в господаря. Далі К. Гільдебрандт спиняється над історією Молдави й Яс та над боротьбою Юрія Стефана з Василем Лупулом (за Трестером). При цьому додав він і кілька таких дрібниць, що ґвардія господаря складається з реґіменту німців та що польська монета й шеляги мають тут обіг. У день відїзду з Яс — 1. січня 1657 р. — господар подарував Веллінґові одного бахмата-каштана та звій червоного атласу „zum Unterrock“ і 8 ліктів гарного синьо-зеленого ляку „zum Oberrock“. Між іншим, Адольф Гаксельберґер залишився в Ясах. На його місце додав господар Веллінґові одного кольораша, хорвата, який і був його перекладачем та їздив із ним на Україну. Вирушивши 1. січня з Яс, Веллінґ поїхав у напр'ямі на містечко над Прутом Койчани — 2 милі, а 2. січня на Більці 3 милі. Тут був великий недостаток води. 3. січня Ґ. Веллінґ прибув до Бальбака — 3 милі, а 4. січня дійшов до Сороки — 1 миля, містечка й замку над Дністром, що передтим звався Тирас. Ця ріка відмежовує Польщу від Молдави, а Молдаву відділяє від України. „Тут (в цьому містечку) дуже багато жидів, які повтікали сюди почасти з Польщі, а почасти з України, коли їх козаки вичищали зо свого краю. Від них ми могли дістати роскішного меду, горілки та інших речей. Між іншими, до нас пристав один жид, на ймення Абрагам, який просив пана посла взяти його із собою на Україну, бо він там мав іще дещо зробити, на це пан посол дав згоду, бо жид говорив по-німецьки й по-руськи (українськи) і міг по дорозі бути перекладачем. Увесь час він стояв на санях пана посла довго та сумно розповідав йому про велику різню (die grosse niedermetzung) на Україні його народу, гебреїв, (der Hebreer), якої допускалися козаки. При цьому він показав нам шлях, якого вживали татари, ходячи на Польщу. Власне на цей раз вони туди й машерували“. „Що за штуку встругнув нам цей Абрагам... на Україні, про це буде далі“.

Пан посол рушив ближче в напрямі до України. 5. січня він прибув до козацького міста Косниці[1] — 1 миля. Тут ми

[1]) При боці листа є така дописка з іншої руки: „NB. Von der Be-

знайшли добре зроблений шанець. Подібного я не бачив більше на цілій Україні, поскільки я її проходив. Тут пан посол звелів купити великий кольоровий килим (eine grosse bunte decke), який мешканці самі тчуть, і якого він уживав на санях від снігу й холоду. Опісля дійшов він (посол) 6. січня до Вільшанки — 1 миля, Горячківки — 1 миля, Жабокрич — 2 милі; 7. січня до Ободівки — 2 милі, Баланівки — 1 миля; 8. січня до Сумівки пад Богом — 1 миля, Соболівки — 2 милі, Кубличи 1 миля; 9. січня до Марківки — 1 миля, Янова — 1 миля, Талалаївки — 1 миля, Орадівки — 1 миля. Все це незначні місй містечка, що лежать близько одно одного, звичайно над якимось озером або водою (am See oder Wasser), де є водяні млини. А через те, що в той час все сильно позамерзало, вони вживали жорен. Дорога (наша) тягнулася весело через замерзлі річки, які ми могли нераз просто проїздити (in die richte). Часто ми зустрічали козаків, які молотили на льоду — на вилитому току. Солому мешканці палили. Тому, коли над вечір, ми спостерігали вогонь, ми могли собі поблизу забезпечити мешкання. І хоч як погано також ці місцевини виглядали, ми проте могли якось улаштуватися. Мешканці кожної такої місцевини приносили нам незабаром кури, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питний мід і овес та сіна для коней". Не бракувало, очевидячки перед мешканням пана посла великої гурми козаків, які „як байдикарі - глядачі декілька годин там стояли й, сильно дивуючись, й роздивляли нас, нашу одежу та зброю".

„Автім Україна гарний на збіжжя багатий край (ein schön Kornreich land). Один корець збіжжя коштував тоді 8 півтораків. Але вона була повна порозкиданих по цілому світі гебреїв, які її мешканцям аж надто залили були за горло різними кольоровими горілками (Horilky) або брандтвайном (яку вони дуже охоче пили), та ще й вони (гебреї) важилися над ними панувати. Отак козаки повинні були давати жидам чинш за відмикання церков, коли хотіли христити свої діти. А далі ця шахрайська нація (diese schacherende Nation) виарендовувала в відсутних польських воєвод їх добра, тимто козаки, роздратовані та розлючені, тисячами жидів убивали шаблями, (ті жиди, що залишилися приняли грецьку віру, отже їх у країні терплять), із стану рабства звільнилися і своєю зброєю, опісля ще з інших підхожих причин, установили свободу за гетьмана

schreibung der Ukraine besiehe die Beschreibung des Königreichs Polen u. Gross-Herzogthums Litthauen durch D. Bernard Connor 8-to, Leipzig, 1700".

Хмельницького (sol zu teutsch Hopffen heissen), і проти польської корони збунтувалися, що відомо з явної війни, що потім відбулася (aus dem... öffentlichen Cosaken-Kriege). Тоді козаки давали зрозуміти, і як по-тверезому, і по-пяному, що, доки вони живі, коритися Польщі зовсім не будуть.

„Це слово козак повинно значити по - німецьки тілько, що eine Ziege - коза, міркую, що наслідком—хуткости. Вониж ж (козаки) й були відважні та меткі вояки, вони хвалилися, що маючи один перед собою який корч, кожний із них міг би щасливо битися (chargieren) з 4 татарами. Особливо тодішній канцлер, пан Іван Виговський — der damahlige Cantzler Herr Johan Wihotsky, (який опісля став гетьманом), багато вихвалював так званих запорозьких козаків, які вони, мовляв, завойовники; жили вони в великій кількости над Дніпром чи Бористеном в особливому місці, під власним гетьманом, але ж український гетьман таки зробив його від себе залежним. Коли Хмельницький був із татарами в мирі та союзі, то цей гетьман (запорозький) напав був на татар і побив. Тимто Хмельницький, коли йому татари були пожалілися, звелів самому татарському послові цього гетьмана схопити й покарати його на горло. Цих запорожців стережуть татари, щоб вони не могли перепливати через Дніпро й робити їм шкоди. Там повинно їх бути так багато, що вони мусіли б, як оповідав вельмишановний пан канцлер, жити не в дуже великому мешканні, яких тридцять осіб один коло другого. Коли хто у краю не мав змоги проживитися, залишав жінку й діти дома, а сам подавався до того місця, жив із ловів або їхав далі, щоб грабувати, й опісля з добиччю повертався до своїх.

„Що вони (козаки) здобули на війні поза (своїм) краєм, як золото, срібні ложки, чарки, а також і самоцвіти, того не сміли виказувати перед начальниками краю (von die Obern des Landes), а мусіли все це добре ховати. Але нам пропонували деякі предмети (einige Stücke) у дорозі на продажу, а що не знали їх вартости, жадали за них десять раз більше. Також німецькі повстяні капелюхи (Filtzhüte) хотіли вони нам дорожче продати.

„Опісля 10. січня прибув пан посол до Гуманя (Human) — 2 милі. Цей Гумань був великою, добре збудованою місцевиною, що лежала над водою. І оповідали нам декотрі німці - ремісники, котрих козаки полонили були в польській війні, — їх козаки люблять та не так то легко випускають, — як мовляв, знищили й побили перед цим містом цілу польську

армію козаки та московити. Того самого дня пан посол приїхав до Бабань — 2 милі; 11. січня до Касанівки — 1 миля, Мошорова — 2 милі; 12. січня до Гордашівки — 1 миля, до Ольхівця — 3 милі, до Звенигородки — $^1/_2$ милі; 13. січня до Тарасівки — 1 миля, Вязовця — 3 милі; 14. січня до Орлівця — 1 миля, до Баклію — 1 миля; 15. січня до Костянтинівки — $^1/_2$ милі, Тясмина — $^1/_2$ милі, Вергунова — 2 милі. В цьому місці (Тясмині) жив зять гетьмана Хмельницького пан Данило Виговський. 16. січня до Капітанівки — 2 милі, до Медведівки — 1 миля, Новосельців — $^1/_2$ милі. Нарешті 17. січня до Суботова 1 миля й того самого дня пан посол прибув до Чигирина, де має двір гетьман Богдан Хмельницький — Feldherr Bogdan Chmielnecky. Заки ми до цього місця прибули, мусіли добиратися на великі рівні поля й пустелі, бо лежав дуже великий сніг та було дуже дошкульне зимно.

„Коли ми приїжджали до згаданих місцевин, то бачили мешканців досить веселих. В деяких містах вони справляли весілля, бо ж на вулицях зустрічало нас бігцем декілька пар жінок, в довгих овечих непокритих кожухах. Вони були цілком пяні так, що аж падали на сніг... Ці жінки співали, похитуючи головами то в один, то в другий бік. Вони співали про бузька та про інші любовні справи. Одна з них несла під пахою білий хліб, друга — посудину з горілкою, раз по разу пили чарку на своє здоровля та закушували. Попереду йшли музики з одною великою задимленою дудою, цимбалами та скрипкою. Перед ними танцював дружба молодої, або й навіть сам молодий, дуже веселий був, бо знайшов невинною молоду. На ознаку ж невинности був встромлений перед весільною хатою червоний закривавлений прапор (eine rothe bluthfane). І танцювали ці люди вулицями до корчми та звідтіль назад; це робили вони цілий день“. Далі Гільдебрандт знову спиняється над дівоцькою невинністю, мовляв, український звичай щодо кари за недозволену її передвесільну втрату не такий суворий як жидівський закон (Мойсей, кн. 5, кап. XXII, 14, 17, 20). Для запевнення дівоцької невинности перед весіллям, хоч би її й не було, може придатися, мовляв, один секрет, як пише Гільдебрандт, та переказувати його тут я уважаю непоречним.

„По дорозі зустріла пана посла одна козацька молода, яку провадили полем. Вона їхала на санях із своїми дружками, в супроводі багатьох козаків на конях, з хоругвою. Вони мали при собі також барилку (das Kubel) з горілкою, й пана посла дуже силували, що він у дорозі мусить пити.

„Хоч і як малі й незначні видаються ці оселі, то проте майже з кожної виходила одна сотня (eine Compagnie) зі своїм прапором. Вони вирушали до семигородського князя Юрія Ракоци II., лучилися з його армією та йшли на поміч шведам проти поляків. Їх хоробрість і суворість виявилася тут по-совісти (rechtschaffen). Невтомно йдучи на ворога, вони (козаки) його палили й без милосердя рубали, кажучи, що поляки в їх краю тиранізували багато суворіше, не милували вони й малих дітей. Особливо жидам у Польщі було дуже боязько перед козаками!

„Їх жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки (zu Kruge), а працювати кажуть чоловікові. Їх одежею взимі був довгий кожух без жадного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижчої частини тіла червону запаску, виткану з вовни (von Haaren) й перетикану білими нитками. Нею вони сильно обтягаються, так що „die Bällen ärgerlich herforstehen“. Проте з переду вони підвязують фартух, носять чоботи, а верхи на голові з бавовни білу хустку та ходять здебільша у шнурованих сорочках без куртки.[1]) Вони добре танцюють, достроюються звичайно до ходи й до кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно й непристойно (ärgerlich)!

„Чоловіки теж носять такі довгі кожухи без покриття та з великим позаду коміром із чорного смушку. Одягу з сукна на них не видко. Вони мають: шаблю, привязану до боку простим ременем; рушницю (ein Feuerrohr) з ременем через плечі, яку вони самі роблять, враз із порохом; пістолю (Czatan) у руці й нагайку, щоб підганяти нею коня. Деякі носять і сагайдак і лук. Над стрілами в сагайдаку звисає червоне полотно, яким вони їх прикривають, щоб не повипадали. Декотрі мають каску (Casket), яку насувають (на голову) в часах бою, і взагалі вони носять її при боці, пристромлену коло сагайдака. На голові до чола обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суворо. Їх мова трохи грубша (gröber) ніж (мова) поляків, а проте вони можуть один одного добре розуміти. По-латині не говорять. Окрім канцлера. ми не зустрічали нікого, що говорив би по-латині... Їх хати були взагалі погано побудовані, покриті очеретом, з малими вигодами

[1]) Подібний опис жіночого одягу з Лівобережжя подав пізвіще — в 1708 р. — ляйтенант швед. армії Фридрик Христоф фон Вайге (Weihe), див. його „Dagbok“ — „Historiska Handlinger“, Стокгольм 1902, т. 19, с. 19, під 18. XI, з Ромен.

всередині. У хатах стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірах (на старих кожухах) сплять діти і прислуга, (der Hospodar з своєю жінкою має особливе ліжко на підвищеному тапчані). Коли вони (в хаті) розпалять, відсувають у стелі декілька отворів, щоб виходив дим. Коли дим вийде, закривають щільно отвори, і так мають тепло в хаті. В цих печах є звичайно горщик із горохом (mit Grochen oder Erbsen). Замісць шкляних вікон, мають ряму, натягнуту свинським бурдюхом, через нього видніє день. На них (рями) вони так сильно вважають, що, що вечора їх здіймають, зберігають гаразд, а отвір засувають дошкою — засувом. У хаті в них широкі лавки, де можна протягнутися. В хатах біля дверей стоїть звичайно, (як на Угорщині великий жбан — Krug mit Wisett), горщик із руркою, в ньому всередині внизу є вода, а зверха вгорі – маленькі дірочки. Там лежить тютюн, який вони запалюють вуглем. І коли хто чужий прийде в хату, бере цю дивну люльку, потягне раз, то й має його повну губу.

„Їх (козацькі) церкви є зверха круглі, але ж побудовані лише з дерева, мають милий голос (gelaut) з різних дзвонів. Населення — грецької віри.

„Для Cantzler-a мали поганий титул — Pan Pissars, полководця (den Feldherren) звали Herr Haubtman (пан гетьман).

„Як тільки пан посол Веллінґ увійшов до Чигирина, йому вказали особливий Logement, окреме приміщення, де міг стояти із своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того, гетьман звелів запровіянтувати пана посла. Ранком (на другий день) прислали спершу цинкову пляшечку, повну оковити (vol Aquavit), а потім пішла провізія. Через те ж, що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, бо жив надзвичайно помірковано, то оковиту вручили спедиторові, Томі Зібенайхові, якого через погане піяцтво кликали „Siebesaüffer-ом". Він обіцявся цю оковиту перелляти в барилочку („ins Barilchen") для людей, як будуть вертатися. Одначе цього не зробив, а сам її випив і цілий день був п'яний, і це Веллінґові було не до вподоби. Окрім провізії надіслали йому також і пашу для коней. Все це його не коштувало нічого.

„18. січня відвели пана посла на авдієнцію. Гетьман прислав по нього добре вичищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло, mit goldgestickten klappen по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнуте знадвору

брамою, як і зрештою кожний шляхетський двір тут у краю. На домі сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в авдієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлєр Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах. Саме в той час (eben zu der Zeit) його королівська величність відправив був до гетьмана з листами ще одного шотландського купця, який теж йшов (з ними до гетьманського двору). Свою пропозицію (на авдієнції) пан посол переказав по-латині, на що відповів пан канцлєр. І сказав гетьман, що з його королівською величністю він буде незабаром говорити в Польщі сам. Коли такі чемности (Curialien) закінчилися, якийсь час присвячено конференції, а опісля всі позасідали за стіл там - таки в кімнаті. Гетьман сидів за столом сам, бо стіл був вузький. З боку сидів пан посол, а побіч нього згаданий купець, що мав рудого кудлатого вченого пса, який ковтав м'ясо, нічого не відчуваючи, з чого гетьман сміявся. Того самого пса подарував цей купець панові послові". „За столом був і пан канцлєр з кількома сенаторами. Дружина гетьмана теж присілася на хвилину коло гетьмана. І хоч у них починався вже піст,[1]) гетьман проте гостив його м'ясом. В кімнаті ходило дві долі (zwo Tholen), які мали ковтки, бо в цих краях жінки загально носять ковтки. Деякі з них мають у вухах маленькі дзвіночки, інші ж — гарне пір'я.[2]) Постіль гетьмана стояла теж у тій самій кімнаті. Бунчук на довгому дрючку (an einem langen Rohrstab), що його носить перед гетьманом, лежав коло постелі auf dem Zapfen am Sims.

„Після їжі силували (присутні за столом) дуже пана посла випити з ними оковити, яку гетьман пив із невеличкої срібної чарки. Посол кожного разу дуже випрошувався, бо мовляв, він до такого питва не звик, що воно йому цілком не поможе, що від нього він міг би сливе стати несамовитим та безглуздим. Таке вияснювання велося довгий час. При всьому тому, коли до нього знов чарка доходила, приявні козаки дуже дивувалися, а пан канцлєр взявся (йому) якось так пояснювати, що з цього можна зміркувати нещирість (die schlechte Affection). Щоб таке підозріння від себе одхилити, пан посол змінив по-

[1]) Тут К. Г. перебільшив, бо тоді йшов щой-но другий тиждень по Водохрищах.

[2]) Про жінок на гетьманськім дворі див. Й. Роллє: „Kobiety przy dworze Czehryńskim w drugiej połowie XVII wieku". „Biblioteka Warszawska" 1893; переклад — „Кіев. Стар". 1894,I—III; рецензію — „ЗНТШ" 1895, т. VI.

ведінку. Він узяв чашу питного меду, якого на столі, разом із пивом, було багато, й сказав, що радо випє повну чашу меду, а коли їм було б не досить, то він може цілком (чашу) зжерти. І він відгриз із чаші великий шматок шкла, жвякав його, не ранячи уст, і з'їдав його (ass es auff). Вони його до цього не допустили, але не дуже таки були задоволені.[1]) Гетьман звелів подати собі цитру, триньккнув по ній декілька раз і віддав її знов. Відтак сказав він: „Хлопці, де ж люля" (Klopzy deiz lülla), тоді один джура підніс довгу турецьку люльку, з якої він трохи покурив тютюну. Людей пана посла приймали á part в окремій кімнаті.

„Над вечір пан посол подався знову до свого помешкання, а на другий день зволив привітати пана канцлєра та запитав, як він мається. Канцлєр відповів, що добре, аби лише пан посол був здоровий, (маючи на увазі вчорашній посуд). Опісля пан канцлєр теж запросив до себе пана посла в гості. В його їдальні (Essstuben) був і я. На стіні (в ній) я бачив маленький вівтарець із декількома святими, намальованими на дощечках; вони віддають (святим) пошану так, що перед ними схиляються й тричі хрестяться. Після його пан посол був ласкав списати дезидерати його королівської величности на папір і подати панові канцлєрові. Але на це не дали жадної відповіди, на письмі, а лише усно. Козацькі війська, які були при семигородській армії, мали б бути до послуг (zu dienst) його королівської величности. А так на цей раз полишалось, щоб не посилати більше військ (козацьких). Гетьман, мовляв, хоче сам у власній особі, прибути незабаром до його королівської величности в Польщу. Між тим пан посол зволив домагатися складених пунктів знов, і тоді там були підкреслені такі слова: Contra quosvis hostes.

„Пан посол мав від його королівської величности лист із великою печаттю і до татарського хана. Його передали панові канцлєрові, який цінив татарів дуже невисоко, й коли він читав (його) копію, то сказав: „Такого титулу ми їм не даємо". Так козаки відрадили пана посла, щоб не їхав до татар.

„Отак пан посол дістав свої папери (sein Depech) й лагодився до відїзду. Гетьман подарував йому білого коня, декілька соболевих шкір та мішечок грошей (ein Pöstgen Geldes), де

[1]) Про розгризення шкляного кубка Ґ. Веллінґом у Чигирині згадує й Фр. Шебеші у своїх „записках", див. М. Грушевський, op. cit. c. 1436.

було 50 державних талярів, — це було на прохарчування. Його обслузі зволив (гетьман) виплатити яких 15 державних талярів польськими ортами (тимфами), за них вони мали собі покупити чоботи.

„За той час наші провадили різні невеличкі торговельні справи. Наш жид Абрагам устругнув панові послові таку штуку. Синєзелену (послову) матерію з Молдави хотів продати, й за це купити панові послові добрих соболів. Та замісць добрих, жид приніс йому кілька поганих, які йому (послові) не подобалися. На другий день він приніс послові матерію назад. Коли її переміряювали, виявилося, що жид із неї відрізав собі саме половину. За таку штуку посол його добре виганьбив і прогнав від себе. „Es war aber des Feldherren Schatzmeister auch ein Jude“.

Далі К. Гільдебрандт оповідає кількома словами про пригоди іншої обслуги посла. Хорвата з Молдави він звільнив, і той відїхав із Чигирина до свого господаря до Яс. Про шведа Андрія й еспанця каже К. Гільдебрандт, що ледви вони прибули до Чигирина, через необережність раптово захворіли. Обидва вони просили в Бога і усіх святих ласку й прощення гріхів. Перший видужав, а другого, на основі рекомендації посла, віддано на лікування до манастиря. Портуґальцеві кінь, дарунок князя Ракоці, мало що не відкусив носа.

„Щоб мати і собі вигоду, я оселився в хаті напроти помешкання пана посла. Чоловік господині пішов із іншими в похід, та залишилася з дітьми дома. Добра жінка йшла в день пити, а пізно в вечір приходила до дому й починала шити. В неї було немовлятко. В хаті було, як я в горі оповідав, вікно із свинського бурдюха, стояла також така піч в якій вона варила, а на якій спали діти. Але вона мала окремий підмосток на підвищенні (постіль), де сиділа та вночі вишивала на матерію (tuch) сови й малпи всякими кольоровими шовковими нитками (волічкою). Опісля вона собі добре підпивала й лягала спати і спала так міцно, що її дитина кричала, яких 3 годин без перерви. Дитина лежала в грубому льняному полотні, яке мало 4 лиштви (liesten), через які проходили мотузки. Всі ці чотири мотузки вгорі сходилися й були міцно привязані до (гаку) стелі. Коли вона це було штовхне, то воно гойдається якийсь добрий час (eine ebene weile). Це була дитяча колиска“.

Про поворот з Чигирина Гільдебрандт оповідає так:

„Після того, коли пана посла гетьман відпустив, дня 26. січня 1657 р. вибрався в поворотну дорогу. За провідника гетьман дав йому одного козака з охоронним листом, скріпленим гетьманською печаткою (всередині стояв козак із довгою рушницею). Але він самий із своїм листом мав невеликий респект і авторитет; про що незабаром я розкажу.

„Згаданого дня пан посол вирушив з Чигирина до Суботова — миля, звідтіль до Медведівки — 2 милі, а 27. січня до Жаботина — 2 милі. Поки вони, серед непривітної заверюхи, що й не видко було, прибули туди, ніхто їм не зміг був указати, де для них призначили нічліг. Тимто вони рушили до Отамана („Hottoman oder Officirer") того самого міста. Його дома не було. „Пан посол звелів вже був завести свої коні до стайні й збирався саме розперізуватися та скидати свій тесак (seiten Gewehr), як тут накинувся на нього шельма (ein Schurke) турецьким словом гайда, гайда (Heidi, Heidi), якого вони вживають за маршем, а означає воно тілько, що геть (fort). А коли пан посол не захотів повернутися, він майже схопив його за рамя, немов би хотів його звідтіль випровадити. При цьому незабаром зійшлося багато несамовитих козаків, які підспівували йому подібну пісеньку. Посол спробував був їм пригрозити і навіть збирався їх сікти, але К. Гільдебрандт упросив його цього не робити, щоб козаки опісля не розправилися з ним. Незабаром прийшов отаман, поставний чоловік, з широкою бородою, він теж був цілком підпитий. Тоді був у них уже великий піст... Він не зробив краще, як його слуга. Хоч пан посол його приязно привитав і відказував на погану поведінку тут із ним, що він все ж таки сказав гайда-гайда (Heidi, Heidi). Приданого гетьманом козака, що мав при собі охоронного листа, на який пан посол покликався, вони, озлоблені, мало з листом не розірвали. Отже пан посол мусів цим великопостним несамовитим людям уступити, й нас відправили до нашого призначеного мешкання, де нам не смакувала ні їжа, ні вода. Зараз другого дня дуже рано я мусів засісти, щоб виготовити до гетьмана гострого латинського листа з приводу цього випадку. В ньому пан посол оповів гетьманові цю вчинену йому образу, як і слід нарікав на велику нечемність цієї хлопської нації (dieser Baurischen Nation); він побоювався, що його убють, тим більше, що з ним так непривітливо повелися недалеко двору, а що сталося б, коли б він був від'їхав далі в край? і т. д. З цим (листом) відправлено назад до гетьмана

приданого (нам) козака, який про хід самих річей міг розповісти докладно усно!

„Тимчасом ми стояли 27, 28 і 29 січня тихо (на місці), вичікуючи відповіді й наказу від гетьмана, який опісля надіслав (сюди) одного полковника (ein Polkommenick) або козацького оберста — суворого чоловіка. Він як-стій заарештував отамана з його негідним джурою, замкнув їх за шию залізним ланцюгом і забив його на них самих цвяхом на землі. Пан і його слуга мусіли лежати на землі, як ті собаки. Цей полковник передав панові послові привіт від гетьмана та просив його, що нехай він лише скаже, що хотів би цим злочинцям учинити, а він полковник, накаже зараз же перевести над ними екзекуцію. На другий день потім злословного джуру виволокли. Пан посол лежав (тоді) в отворі міхурного вікна й дивився, як той полковник тягнув шельму за чуприну на землю (перед хату). Спершу він його обмацяв, чи не дістав він дечого від джур, що могло б спинити удари, опісля полковник періщив джуру, що лежав на землі, дрюком (mit dem Prügel) по литках та по крижах, як міг лише розмахнутися, доки пан посол не дістав своєї сатисфакції. Коли джура відбув свою кару, два молодці піднесли покараного, який поволікся ногами так, немов би йому перебили крижі. А отамана він, полковник, відправив арештованого до Чигирина, де йому, на основі повідомлення, мали стяти голову. Перед тим, заки його відпровадили, і він лежав іще закований, він дуже просив у пана посла помилування, та його він не зміг отримати. Мім іншим, за отамана вступалася перед послом одна жидівка, як його посередниця. Вона просила в посла, щоб він злаcкавився над отаманом і тим відвернув від нього гнів гетьмана (den Grim des Feldherren)“. Після того подала йому простягнутою рукою „одне гарне велике яблоко“. Посол сміючись, відвернувся й жидівку звелів слугам виштовхнути за двері. За отамана приходили просити посла також козаки та мешканці міста, посол звернув на це увагу, й коло полудня дня 31 січня згодився просити гетьмана, щоб не вважив деяких його домагань у справі того отамана, та не прикладав до нього суворих і гострих кар, але ж це, „як уже сказано, нічого не помогло“. Лист до гетьмана в цій справі виготовлював на швидку руку К. Гільдебрандт, як сам пише, й то перед самим відїздом з міста, сидячи вже на коні.

„Опісля пан посол вирушив (з Жаботина), під проводом

суворого полковника, на Смілу – 2 милі. В дорозі він, полковник, держався мужно. Від гетьмана мав грамоту (Patent), що коли б деякі хотіли, вирушити до Польщі як добровольці, то це могли б зробити під командою цього полковника. А що тоді різні такі були, що (раді були), коли наїлися й напилися, то цей полковник молився, дякував Богові й між іншим і гетьманові за хліб – сіль. Та через те, що з них не можна було скласти цілого полку, то їх полковник розпустив (licentirte). А проте 20 людей з них таки вирушило з нами далі аж до середини Польщі“.

Дня 1 лютого посол із Сміли вирушив на Орловець — 2 милі до Вязівця — 1 миля; 2. лютого – на Тарасівку — 3 милі до Ольхівця — 2 милі; 3. лютого — на Гордашівку — 2 милі аж до Гуманя — 3 милі. „А через те, що козацький полковник цих місцевостей, Семен Ур'яненко, від нас відійшов, то пан посол спинився тут перекладача ради, бо наш один слуга, що розумів мову (українську), сильно занедужав, так що ми не могли ним послуговуватися. Нарешті ми дістали одного козака, що вмів говорити по французьки (Welsch). Цієї мови він навчився в неволі під турками, де був довго. Одного разу він хотів було звідтіль утікати, але його зловили немилосерно вибили та на вухах зневічили. В одній битві з венеціянцями йому відтяли на галярі стрілом декілька на руці пальців із великим. Його призначили нам на дорогу до Брацлава (Bratikslak), але він рушив із іншими козаками, і з тими, що з нами їхали аж у Польщу до козацької армії, що перебувала при армії Ракоці“.

5. лютого посол відїхав на Янів—4 милі до Кисляка (Czlack) 2 милі; 6. лютого—на Кублич—2 милі; 7. лютого—аж до Брацлава (Bratikslak) – 3 милі. „Тут пан посол відпочивав 2 дні через те, що було надмірно гостре зимно, коні були поморені, а дорога була тяжка, та було інших невигод більше. Ми спинилися в містечку в долині. На високій горі, на яку тяжко дібратися, було місце для твердині. Але тут не було жадних хат, і стояла на цей час пустка“.

10. лютого посол вирушив звідси на Тульчин — 2 милі; 11. лютого — на Черніївці (Czernezin) — 6 миль; 12. лютого — до Озаринці — 2 милі. Озаринці було „останнє місце на Україні, на високій горі, проте добре забудоване (wol bebauter Platz). Від цього місця їхала з паном послом сотня хоробрих козаків, яка супроводила його, у зв'язку з небезпекою до Молдави аж до Какачан (Kakatschane) — 2 милі. Сюди прибули ми до Мол-

дави 13. лютого“. Звідтіль посол виїхав 14. лютого далі на Парково (Perkau) до Стенківців (подаю без зазначення миль), 15. лютого — на Стефанешти до Ботушан, 16. лютого — на Сучаву до Бані.

Про Сучаву згадав К. Гільдебрандт (на основі твору Йог. Бетлєна), що в цій твердині Юрій Ракоці осадив був козаків, які помагали господару Василеві Лупулові. „Козаки, що з нами їхали, оповідали — каже К. Гільдебрандт, — як вони тут уже були, при чому вони з призирством висловлювалися про семигородських угорців, які їх били“.

З Бані посол відїхав дня 17. лютого на Ґирґонін, 18. — на Тирту Пятер, 19.— на Шользин, 20. — на Комманестер через Чик або Zäcker-Pass, 21.—на Чик Зепіс, 22.—на Варуш Середа до села Leht, 23. - на Дризд, 24. — на Шєсбурґ, 24. — на Вой, 26. — на Марош Васаргель, 1. березня — на Клявзенбурґ, 3. — на Топасанкрай, 4. — на Сілядь (Szillagy), 5. — на Ташнат-Зарисляв, 6. — на Калло, 7. — на Токай, 8. — на Пашак-Уйгель („Vihel“), 9. — на Авперт-Варонно („Wirnau“), 10. — Бистру-Куріму-Бартфу, 11. — на замок Маковицю („Maccovitz“). Тут пробув посол 14. днів, вичікуючи від Ракоці конвою на Польщу. „Наші козаки вправлялися стріляти з лука“.

Коли надійшла до Маковиці сильна частина „von Ungarn und Cosaken“, рушив з нею посол з меж Семигороду далі на Польщу. Над угорцями мав команду Casper Bartschoi. Подорож відбувалася „скорим маршем“ через Заклічин (Siclucin) до Кракова. Через перше місто він переїздив 23., а до другого прибув 28. березня. Сюди дозволив послові в'їхати ґенерал шведський Вірцен. З Кракова виїхав він зі згаданим уже ґенералом того самого дня на Боґуслав, де пробував шведський обоз і був король. Посол із ґенералом вдався до короля, при якому перший залишився, а пругий повернувся знову до війська, з яким, дня 29. березня машерував К. Гільдебрандт, з полишеною частиною угорців і козаків, далі на „Jennersowa“. Дня 30. березня він прибув до Пінчова й заразом знову до посла. „Так привели ми“ — пише К. Гільдебрандт, — „перших угорців і козаків до шведської армії“ [1]). 31. березня головна кватира

[1]) Це засвідчення К. Гільдебрандта щодо козаків, які супроводили Ґ. Веллінґа й які відтак опинилися при ґен. Вірцені, виправляє погляд акад. М. Грушевського (op. cit., c. 1408), який про них невірно висловився що, це були мовляв, „ватаги, що, відставши від головного війська, волочилися з шведами“.

була в Ракові. 2. квітня відбулося обєднання семигородської армії зі шведською біля Модлібожиць („Medtiborzize"). Тут шведський король приймав семигородського князя і з цього приводу давали сальви [1]). Дня 3. квітня головна кватира була в Завихості над Вислою. В цьому місці переходила мостом через Вислу ціла семигородська армія на Сандомирщину.

На цьому й кінчається розділ опису подорожі на Україну; за ним починається далі третій – опис подорожі до Туреччини. З нього наводжу лише те, що для нас важніше.

Коли придворний і військовий радник Ґотард Веллінґ повернувся з України — пише К. Гільдебрандт, то з'явився у свого короля під Пінчевом, у Польщі. Звідтіль їхав за королем до Завихосту, куди цей прибув 3. квітня. В цьому місці Ґ. Веллінґ пробув лише кілька днів. Шведськай король призначив його послом до Туреччини, після відбутого ним посольства до Семигорода й на Україну. Отримавши від короля інструкцію й паспорт (з 6. IV. ст. ст. 1657), а також королівські листи до резидентів, французького й анґлійського „zu Byzanz", Ґ. Веллінґ вирушив із Завихоста в дорогу 10. квітня 1657 р., а з ним і К. Гільдебрандт і інші його люди в супроводі кількох сотень („einiger Compagnien") шведського війська. Тоді як п. Лілієкрона був призначений іти знов на Україну з отцем Данилом (mit Pater Danieln), він їхав із ним (з Ґ. Веллінґом) одною дорогою до Маковиці". Від згаданого міста Завихосту, звідкіль рушив Ґ. Веллінґ 10. квітня, він їхав із Лілієнкроною й о. Данилом через Опатів — 11. квітня, на Раків — 12. квітня. Звідтіль рушив 13. квітня на Пінчів, 15. квітня на Прошовиці, а 16. квітня прибув знов до Кракова, де вже була семигородська залога, на чолі з Йоганном Бетлєном. З Кракова Ґ. Веллінґ рушив 18. квітня й їхав попри Бохню на Горлиці, куди прибув 21. квітня. Це місто не хотіло було піддаватися шведам, але його шведське військо того таки самого дня приборкало. Після цього військо залишилося в одному селі недалеко Маковиці. „І пішов пан посол Веллінґ із своїм товариством туди (до Маковиці), де відпочив один-два дні, та дня 24. квітня подався на Угорщину, залишивши пана посла Лілієкрону, який узяв дорогу на Україну" [2]). До Костантинополя прибув Ґ. Веллінґ 9/19 червня 1657 р. Над

[1]) Згідно з засвідченням очевидця, шведського ґенерала Еріха Дальберґа (Dahlberghs), тут у Модлібожицях навістив уперше короля „feldherrn Antonio Sdanowisc" — у полудне дня 4. квітня 1657 р. див. його „Dagbok", Упсала—Стокгольм 1912, с. 91.

[2]) На основі попередного, дорога з Маковиці на Україну вже відома.

місцями його переходів сюди й назад, про які докладно подав К. Гільдебрандт, я вже не вважаю за потрібне тут спинятися.

В оповіданні К. Гільдебрандта знаходимо деякі звістки про похід Юрія Ракоці на Польщу. З початком 1657 р. війська було: семигородського 100.000, козацького 20.000, молдавського 10.000 і волоського 8.000 люда (за Йог. Бетлєном). В тому поході, каже далі К. Гільдебрандт, Юрій Ракоці поширяв серед польської шляхти вістки, що „він приходить (до Польщі) не інакше, як приятель, щоб обороняти поляків проти їх ворогів, (а з ним був на той час не хто инший, як шведи й козаки)“.

„Своїх спільних союзників козаків, семигородці цілком зневажливо лаяли. Семигородський ґенерал, пан Йоган Янош Кеменій, дуже сварився з козацьким ґенералом Ждановичем за те, що наче Кеменій посилав козаків до чорта“ [25]). Це він сказав, але умовно, „wann nemlich die Cozaken nicht pariren wolten“. Між семигородською й козацькою арміями не було „жадної приязни й довіря“.

Всю вину за неуспіх походу на Польщу, за її поділ, К. Гільдебрандт звалює виключно за Юрія Ракоці. Щоб на самому початку походу — пише він — ворога атакувати й цілком розбивати, щоб таким чином забезпечувати собі зади, він, Ракоці, цього не робив та „alles unsicher hinter sich liess“. Він поспішав до Кракова... Всі ті пропозиції й поради, каже К. Гільдебрандт, які давав Ракоці шведський король в Завихості, щоб зломити ворога, князь прозівав (verseumet). „Понад усе князь не держав жадної військової дисципліни, не карав як би слід злочинців. Без відома його величности шведського короля, перетяженого війною, він почав з поляками таємно переговорювати. Хоч його величність шведський король мусів відтягнутися із Польщі назад, через напад данців, для охорони свого королівства й земель, проте він дав князеві спасенну пораду, як йому бути й залишитися безпечним. Але все це князь знехтував, не звернув на це уваги“. Шведський король радив князеві Ракоці, „що йому б трохи слід приноровлюватися до часу та, коли б цього вимагала потреба, вдатися знов до Берестя, не спускаючи водночас ока з ворога. Звідти він мав би змогу відтягнутися до козацької залоги в Пинську (in Pinsko), або далі — через українські границі й Молдаву —

[1]) Е. Дальберґ занотував у своєму щоденнику (op. cit., с. 101) дня 26. V. 1657 р., що Антін Жданович зі своїми козаками не хотів обєднуватися з угорцями під командою Яноша Кеменія.

мати вхід до Семигороду, (щоб моглоб статися без жадної небезпеки). Тимчасом міг би зноситися з гетьманом Хмельницьким, або щобудь інше дістати з лекшим трудом, що корисне й необхідне в його становищі [1]). Але все це князь знехтував, йому заманулося на Краків і там чекати, що станеться в Семигороді і чекати покликаної помочі“. Опісля він порішив із поля бою уступити й дав наказ свому шотляндському полковникові Gaudi теж звільнити Берестя та з залогою відступати на Молдаву. Резидент шведського короля при Ракоці (Г. Штернбах) намовляв його не робити такого відступу, з огляду на небезпечні проходи й на ворога, що чатував із татарами. Алеж зпід Кракова Ракоці був змушений відступати, між Львовом і Замостєм, не міг іти просто в напрямі границі через перемиські поля. В часах такого відступу зчинилася була „в семигородській армії колотнеча (rumor)“, підо впливом маршу татар, і „повстала ребелія - бунт“. Тоді багато з його війська порозбігалося, з вийнятком лише угорців. „Через те Чарнецький мав нагоду нападати на обоз (in die Bagage) козаків і угорців та постійно їх непокоїти, так що таким чином полягло яких 1000 козаків“. Від бою, який Ракоці задумував було звести з поляками, його угорці відмовилися, вони не хотіли дати себе „використати до битви (an das Gefecht), бо їх коні були поморені“. „Козаки, які бачили, що все було готове до втечі, намовляли, правда, князя відступати з ними далі. Хмельницький, мовляв, був би від них лише на три дні, і коли б вони з ним об'єдналися, то могли б зовсім добре помірятися з обома — татарами й поляками. Але князь не хотів іти за козаками, ще менше до наступу, він уважав за краще ввійти з поляками в непотрібний мир (21. VII. н. ст.), на що тоді його найзначніші міністри охоче погоджувалися, їм уже таки надокучив воєнний похід, вони хотіли бути незабаром дома... За цей чудовий мир поляки провели семигородську армію так, що вона опинилася під шаблею та в руках татар, її добру частину перебили, більшу полонили й забрали до неволі. А з цього всього досить ясно виходить, що його величність шведський король поступав у цьому союзі справедливо, як і слід щирому союзникові. Зате семигородський князь Юрій Ракоці II. вів йому загальну справу (das algemeine negotium) за цілий час війни не по рицарськи (nicht tapfer), особливо нехтував він

[1]) Пор. С. Пуфендорф: „De rebus a Carolo Gustavo gestis“, с. 263—4; М. Грушевський: op. cit., с. 1456.

усяку добру хосенну пораду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм мягким дорадникам, він має приписати й завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища.

Ось ці відомості К. Гільдебрандта, які торкаються походу Юрія Ракоці на Польщу, досить цікаві для українського історика. З них видко, що в катастрофі згаданого походу завинив геть чисто Ракоці своєю двобокою політикою супроти союзників — шведів і козаків. І перших, і других він поставив у дуже прикре становище тим, що супроти них був нещирий і без їх відома почав переправляти з поляками. В цьому власне й уся причина катастрофи того походу на Польщу, а не в тому, як міркує акад. М. Грушевський, що, мовляв, шведський король постановив „потайки вимкнутися з сеї кампанії, або задати швидкий і несподіваний удар Данії“. На цей випадок він не усе ж залишив Ракоці без поради, на яку, як і на козацьку, останній не звертав уваги, — про це виразно каже К. Гільдебрандт і навіть С. Пуфендорф. Очевидячки, вина за катастрофу згаданого походу спаде й на шведського короля, який не зумів заранння, ще перед походом, утворити сильного союзу Швеції з Україною. Тоді кооперація шведсько-козацьких і шведсько-бранденбурзьких сил, на випадок навіть катастрофи самого Ракоція, змогла б була опанувати становище не лише в Прусії, але й на деякій частині західньо-українських земель, на які претендував гетьман. Бо той шведсько-український союз, що за ним на передодні відомої катастрофи походу їздив Лілієкрона до гетьмана, щоб його заключати, вже не міг врятувати політичної ситуації, прихильної не лише для України, але й для самої Швеції.

З українського боку історія шведсько-семигородського й семигородсько-козацького походу на Польщу потребує окремого військово-політичного досліду. Бо те його дотеперішнє з'ясування, яке подав у цитованій тут праці акад. М. Грушевський, вимагає відповідного доповнення й деякої ревізії. Остання необхідна, очевидячки, для провіру й справлення суб'єктивного погляду найбільшого заслуженого українського історика там, де він висловлюється невиразно, або де говорить про політичні помилки гетьманського уряду в справі того походу, чи дивиться на його українського команданта Антона Ждановича майже через криве дзеркало польсько-угорсько-румунської історіографії. Ось приклад:

„Зі становища українських планів було великою дурницею, що козацьке військо замість виконувати свою функцію патронату над західне-українськими землями і прихиляти на свій бік місцеву шляхту, міщан і селянство, намісто того лишило ці краї на призволяще і пустилося з Ракоцієм на Краківське Підгіря, що не могло нічого дати крім здобичі. Ракоцій мабуть спирався на букві конвенції, котрою гетьман обіцяв дати в його розпорядження своє військо. Але це власне й була політична помилка Хмельницького чи Виговського, що вони взяли на себе обов'язок помагати Ракоцієві, не застерігши собі права рішати про стратегічні і політичні плани акції і таким чином позбавили себе ініціятиви в такий одвічальний момент. Не забезпечивши своїх політичних інтересів, вони потім тільки „заднім числом" нарікали, що Ракоцій робив на власну руку, не радячися і не питаючи їх, і тому йому не варто більше помагати.

„Розуміється, могли б багато значити персональні впливи Ждановича, якби це був чоловік з політичною головою — хочби такою, яку показав Ів. Золотаренко на Білоруси; але у Ждановича не видно політичного зрозуміння моменту, і в його пізніших жалях на Ракоція (правда звісних нам тільки з переказів Шебеші і Лілієкрони) трудно розібрати, чи жалівся він на те, що Ракоці не дозволив козакам добичничати в Польщі на власну руку, чи на те, що він накидав їм стратегічні плани для них неінтересні" [1]).

В критику й вияснення цього суб'єктивного погляду акад. М. Грушевського вдаватися не будемо, бо для цього треба перевести передусім дослід над тим невдатним походом на Польщу. Тепер скажемо лише, що цей погляд акад. М. Грушевського— на справу походу на Польщу з українського боку не відповідає дійсності. Бо що змусило козацьке військо пускатися „з Ракоцієм на Краківське Підгір'є", а не виконувати своєї функції „патронату над західне-українськими землями?" Певна річ, що союз українського гетьмана з семигородським князем, продиктований передусім не українськими планами патронату над західне - українськими землями, на які, як відомо, мав претенсії й князь Ракоці, але тими українськими планами політики, котрі звернені були проти московсько - польського зближення, яке загрожувало тоді існуванню української держави. Отже треба було насамперед бити ворога, хоч би почавши з Краківського Підгір'я, як цього хотів Ракоці, коли того не можна було робити з Москвою, яка вже всяким українським планам ставала на перешкоді. Очевидячки, що через такий сприятливий союз із Ракоці, гетьманському урядові довелося нарешті таки з ним рахуватися, як із союзником, та своє помічне козацьке військо підпорядкувати його особистій команді, а не команді Яноша Кеменого, під яким полковник

[1]) Op. cit., c. 1389.

Жданович не хотів бути, як каже Е. Дальберґ. Щож до українських планів патронату над західнє - українськими землями, цеб-то приєднання їх до матерного пня, то вони в тому поході були поки що справою внутрішньої політики гетьманського уряду. Він їх почав переводити спроквола, так, як це зробила пинська шляхта, через настоювання полковника Ждановича, або як це виказують листи гетьмана до міста Львова й т. д. Тими планами гетьманський уряд дорожив, бо через них не захотів він увіходити в союз з шведським королем у січні 1657 р., за яким приїздив на Україну його посол Ґ. Веллінґ. Не з вини гетьманського уряду склалася катастрофа походу на Польщу й заразом катастрофа його планів, а з вини, як уже відомо, семигородського князя Юрія Ракоці. Те, що він зробив на власну руку, а саме — ввійшов у переговори з поляками без відома не лише укваїнського гетьмана, але й шведського короля, дійсно варте було того, щоб на нього нарікати. Тим більш, що напередодні катастрофи походу гетьманський уряд давав йому змогу ввійти на його територію. В одвічальний момент — у час катастрофи походу—інших стратегічних планів не могло бути, окрім тих, що їх перевів полковник Жданович: відступ із поля бою, щоб рятувати доручене йому козацьке військо від польських і татарських шабель. Той відступ із Польщі переводив він узагалі не самочинно, але з наказу гетьмана, що дав його з кінцем червня того самого року. Які ще інші могли бути стратегічні плани гетьманського уряду й команди, коли ще не заключено українсько - шведського союзу, та як треба було йому рятувати українські пляни, про які говорив акад. М. Грушевський — не відомо.

Катастрофа походу на Польщу спричинила катастрофу на Україні — смерть Великого Гетьмана, до якої полковник Антін Жданович не причетний, бо від Юрія Ракоці він відступив не в часах бою, якого князь не мав, але в часі заключення ним окремішнього миру з поляками.

АНДРІЙ ЯКОВЛІВ.

До питання про автора „Історії Русів“.

Питання про автора »Історії Русів« повстало майже тоді, як знайдено рукопис цього твору. Та розвязання його показалося не легким, хоч цим займалося багато дослідників, і вже є про нього поважна література.

Автограф „Історії Русів« до нас не дійшов. Тимто не можна з певністю сказати, чи сам автор підписав рукопис ім'ям архиепископа Юрія Кониського, чи це зроблено при копіюванні рукопису, на підставі доданої до Історії Русів передмови. М. Максимович перший заперечив авторство Ю. Кониського та висловив думку, що анонімний автор використав у передмові імена двох популярних осіб, Ю. Кониського і Гр. Полетики, щоб таким способом приховати своє ім'я. Проф. Максимович тоді вже робив заходи, щоб ознайомитися з листуванням Гр. Полетики [1]). Ол. Лазаревський перший ознайомився з листуванням Григорія та Василя Полетик й висловив думку, що автором твору був Гр. Полетика [2]). Думку О. Лазаревського підтримали Іконників [3]), Д. Дорошенко [4]), почасти М. Горбань [5]). Зате ж В. Горленко доводив, що автором І. Р. був Вас. Гр. Полетика [6]). Його підтримували М. Драгоманів [7]), і А. Єршов [8]). М. Грушевський [9]), Д. Майков [10]) та Є. Онацький [11])

---

[1]) Д. Дорошенко, „Исторія Русовъ“ „Хліборобська Україна“, кн. III, ст. 185—6; М. Максимович, Историческія письма о козакахъ запор., 1863.

[2]) Догадка объ авторѣ И. Р. „Кіев. Старина“, 1891, кн. IV.; Частная переписка Г. Полетики, „Кіев. Старина“, 1895.

[3]) Опытъ русской исторіографіи, К. 1892, ст. 1230.

[4]) „Хліборобська Україна“, кн. III, ст. 187 і Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 49.

[5]) Кілька уваг до питання про автора І. Р., „Червоний Шлях“, 1923, ч.6—7, ст. 150.

[6]) Изъ исторіи южно-русскаго общества XIX в. „Кіев. Старина“, 1893 кн. I, і в Збірнику „Южно-русскіе очерки и портреты“. К. 1898.

[7]) „Листи на Наддніпрянську Україну“, К, 1917 р.

[8]) До питання про час написання И. Р., а почасти й про автора її „Юбіл. Збірник ВУАН на пошану М. Грушевського“, т. I. К. ст. 286—291.

[9]) Записки НТШ, т. IV, рецензія на статтю Д. Майкова.

[10]) Рецензія на розвідку В. Горленка. ЖМНП. 1893, кн. V.

[11]) Ще до автора І. Р. „Наше Минуле“ 1918, кн. I.

висловились за спільне авторство Гр. й Вас. Полетики. Нарешті, М. Слабченко перший [1]), а за ним недавно П. Клепацький [2]) піднесли таку думку, що автором І. Р. був Олександер Андрієвич Безбородько.

Таким чином, дослідники шукали автора І. Р. серед видатних щодо освіти і своїми впливами представників двох відомих українських родин, Полетик і Безбородьків. І обидва Полетики, і О. А. Безбородько особисто брали участь у політичному і громадському житті України, або ж цікавились історією України й залишили деякі історичні праці, отже кожний із них міг бути автором історичного твору, яким є Історія Русів. Це припущення поруч із відсутністю безпосередніх доказів авторства одного з них ускладняє розвязання питання про автора І. Р. та дає привід до різних гіпотез і суперечок.

Простудіювавши літературу питання та ознайомившись із поданими в ній фактичними даними й гіпотетичними припущеннями, я переконався, що дотеперішні досліди над питанням авторства І. Р. потребують перегляду та доповнення, що треба провірити занадто катеґоричні твердження деяких авторів і проаналізувати та порівняти текст І. Р. з історичними працями, що залишили нам гіпотетичні автори І. Р. Висліди праці в цьому напрямі тут подаю.

Історія рукопису І. Р. Рукопис »Історії Русів« знайдено у 20 роках XIX, в. (М. Максимович гадає, що — 1825 р. О. Лазаревський — що р. 1828) при описі бібліотеки села Гринева, стародубського повіту, на Чернигівщині, що належало небозі О. Безбородька, кн. Клеопатрі Лобановій-Ростовській [3]). Рукопис знайшли члени стародубського повітового суду Лайкевич та Гамалія, що переводили опис. Вони показали рукопис губерніяльному маршалкові, Ст. Шираєві (родичеві Безбородьків), а той наказав зробити копію для себе. Рукопис І. Р., разом із бібліотекою, перейшов, як спадщина, до кн. Ґоліцина, а з копії Ширая зробили копії інші особи: одну копію С. Ширай передав Д. Бантищеві-Каменському, О. Ханенко передав копію О. Бодянському. З передмови О. Бодянського до І. Р. видко що він мав кілька переписів І. Р. Ів. Белей оповідає, що у бібліотеці львівської »Просвіти« є перепис І. Р., дуже близький до

[1]) Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX в., т. І. ст. 104.

[2]) Листування О. Безбородька з батьком, як історичне джерело, „Юбіл. Збірник на пошану М. Грушевського“, т. І, ст. 280—285.

[3]) О. Лазаревський, „Кіев. Старина“, 1891 р,. кн. IV., ст. 113; М. Максимович, Сочиненія. II, с. 190.

перепису, надрукованого О. Бодянським — перепис зроблений на папері з водяним знаком 1817 р., він мав такий заголовок: »Исторія Малороссійская. Сочиненная Г. Архіепископомъ Бѣлорускимъ Георгіемъ Конискимъ« »годѣ, переписана 181... году«. З цього І. Белей зробив висновок, що перепис виготовлено перед 1819 роком [1]), а це свідчило б, що існує перепис І. Р., який виготовлено ще перед знайденням рукопису І. Р. Про дальшу долю знайденого в с. Гриневі рукопису нічого не відомо, але переписи з цього рукопису, починаючи з р. 1827—1828, ширилися скрізь в Україні й поза Україною [2]). Пушкін на підставі І. Р. написав свою поему: »Полтава«, що вийшла друком з кінцем р. 1828. Д. Бантиш-Каменський використав І. Р. у другому виданні »Малороссійской исторіи« 1830 р., уривки з І. Р. надрукував І. Срезневський у »Запорожск-ій Старин-і« 1834 р., а ще більше запозичив М. Маркович в »Исторіи Малоросіи«, що вийшла друком 1842–1843 рр. Нарешті повний текст І. Р. надрукував проф. О. Бодянський у »Чтеніяхъ Московського Общества исторіи и древностей« р. 1846.

З історії рукопису І. Р. важливо покищо занотувати, що рукопис знайдено в селі, яке колись належало Безбородькам, серед рукописів бібліотеки, що належала небозі О. Безбородька. Зате, як свідчить О. Лазаревський, у придбаних В. Тарновським рештках родинного архіву Полетик, а також і в паперах Полетик, придбаних М. Судієнком, жалних слідів І. Р. або історії, яку нібито писали Г. та В. Полетики, не знайдено [3]).

Час написання І. Р. Питання про час написання І. Р. цікаве само для себе, має також важливе значіння і для розвязання питання про автора І. Р. »Исторія Русовъ« закінчується так: »Въ началѣ 1769 года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открылась дѣйствительная съ Турками война, которая чѣмъ кончится, Богъ вѣсть!« (ст. 257). Коли признати, що наведена дата — 1769 рік — визначає, що цього року була написана І. Р., тоді треба цілком усунути з числа можливих авторів І. Р. Василя Полетику, бо він народився р. 1765, а також і О. Безбородька, якому в той час було всього 22 роки (нар. 1747 р.), вік — замолодий для виконання такої поважної праці, як І. Р.

Але ця дата не знаходить довіря. Не так давно Ан. Єр-

[1]) Записки НТШ., т. VII. Miscellanea, ст. 11–12.
[2]) В. Горленко, Южнорусскіе очерки и портреты, ст. 53.
[3]) „Кіев. Старина“, 1891 кн. IV, ст. 111—112.

шов у розвідці: »До питання про час написання И. Р.«[1]), на підставі аналізи деяких місць І. Р., відкинув дату 1769 р. — та прийшов до висновку, що І. Р. була закінчена або ж по закінченні вдруге зредаґована й доповнена десь у першій чверті XIX в. Деякі арґументи А. Єршова й мені здаються досить обґрунтованими, але з іншими я не погоджуюсь, тимто в короткому викладі торкнусь і перших, і других.

А. Єршов покликується на одне місце І. Р., де автор докоряючи католицькому духовенству з приводу страти Наливайка, пише: »Историки польскіе Вагнеръ и другіе... пишут« (ст. 39—40). У цьому Ваґнері, завважує Єршов, можна признати лише Данила Ернста Ваґнера, що його праця „Geschichte von Pohlen" була надрукована р. 1775 (с. 288). Далі Єршов зазначує, що автор І. Р. досить користався »Кратк-ою лѣтопис-сю Малыя Россіи«, яку видав Вас. Рубан р. 1777 (ст. 288). Автор І. Р., що поставився вороже до Румянцевського опису, на ст. 257 занотовує з радістю: »опись оная со всѣми ея страшными слѣдствіями и поисками, не имѣла своего окончанія и нечаянно уничтожилась«. На думку Єршова, так можна було висловитись лише після того, як стало відомо, що частина опису через погані умови збереження знищилась (1776—78) або після глухівської пожежі р. 1784, коли частину опису, можливо, й загублено, а це могло дати підставу для чуток про знищення опису« (ст. 288).

Продовжуючи аналізу тексту І. Р., А. Єршов подає ще такі міркування з приводу окремих місць І. Р.: 1) Перераховуючи »доказательства предѣловъ славянскихъ«, автор І. Р. згадує про написи словянською мовою й літерами »на камняхъ, кладбищахъ и статуяхъ«, між іншим, »на островѣ Таманѣ или древнемъ Тмутораканѣ находящихся« (ст. 1). З проводу цього Єршов завважує, що так зв. »тмутороканський камінь« знайдено на о. Тамані р. 1792, отже початок І. Р. написаний не раніше цього року. 2) На одній з останніх сторінок І. Р. стоїть: »Царствованіе Императрицы Екатарины II началось и долголѣтно продолжалось великими намѣреніями въ дѣлахъ врутреннихъ и такими же успѣхами въ предпріятіяхъ гражданскихъ и воинскихъ« (ст. 252). »Отож«, пише Єршов. »для автора І. Р. часи царювання Катерини були часами минулими; сказати, що царювання »долголѣтно продолжалось«, міг лише той, хто

[1]) Юбілейний Збірник на пошану М. Грушевського, ВУАН. 1928, т. І., ст. 228 і даль.

писав після того, як воно скінчилось«. На підставі цього Єршов відносить уклад або остаточну редакцію І. Р. на час після смерти Катерини (р. 1796). 3) В І. Р. є таке місце: „король, удивляясь поступкамъ его Министерства... скасалъ Лободѣ, что онъ... будетъ стараться уничтожить затѣи Министровъ“ (ст. 36). На думку Єршова, згадувати міністрів і міністерство міг той, для кого вони були знайомі, звичайні речі. Але міністерства стали для російської імперії реальними поняттями лише від часів Олександра І., з р. 1802, коли їх утворено. Тому Єршов гадає, що І. Р. була написана на початку XIX в. (ст. 289—90).

З таким висновком Єршова я не можу погодитись. Автор І. Р. дуже часто вживає виразу „міністри“ й „міністерства“ в різноманітних значіннях: як дипломатичних представників, як вищі державні органи управи тощо [1]). Автор І. Р. був добре ознайомлений із системою управи европейських держав, де міністри й міністерства з'явились раніше, ніж у Росії, але він також добре знав історію Росії й Гетьманщини XVIII в. Міністри в характері царських резидентів при гетьманах з'явились на Україні ще за Петра І; від року 1709 аж по 1749 р. на Україні існувала т. зв. „Канцелярія міністерського правління“, яку автор І. Р. так добре охарактеризував, назвавши її »изчадіемъ великой оной Петербургской Тайной Канцелярії« (ст. 238). В Росії були міністри за Петра І., кабінет-міністри за цариці Анни й міністри за Катерини, причому »Колегія иностранныхъ дѣлъ« називалася »міністерством закордонних справ«. Тому вживання автором термінів: »міністри, міністерство« не може бути доказом того, що автор повинен був дочекати реформи Олександра І. з 1802. р.

Далі, А. Єршов пише: »оповідаючи про враження в Европі від приєднання України до Росії р. 1654, автор І. Р. завважив, що »система о равновѣсіи державъ начинала уже тогда развиваться« (ст. 122 і 138). „Коли читаєш це“, пише Єршов, »мимоволі приходить думка, що рядки ці писала людина, яка була сучасником часів віденського конґресу, коли стару ідею політичної рівноваги покладено було за одно з начал европейської політики«. (А. Єршов, ст. 290). З цим твердженням також не можна погодитись. Адже ж автор І. Р. зазначив тільки що р. 1654 система рівноваги щойно „починала розвиватись“, а на віденському конґресі р. 1815 ця система була остаточно усталена й здійснена. На мою думку, не справедливо було б

[1]) Наприклад, на ст. 23, 40, 101, 139, 143, 146, 162 та інш.

обвинувачувати автора І. Р. в перенесенні подій із р. 1815. на рік 1654, бо автор тут мав на увазі не віденський конґрес, а вестфальський мировий трактат із р. 1648, в основу якого вперше покладено ідею політичної рівноваги, і тому артор мав повне право сказати, що р. 1654 »система равновѣсія державъ начинала уже тогда развиваться«. Крім того, як відомо, за Катерини II. вироблено р. 1780 систему »вооруженнаго нейтралитета«, в основу якої покладено ідею політичної рівноваги.

Нарешті, А. Єршов зазначує, що автор всюди підкреслює національний момент, у нього часто зустрічаються слова: »нація«, »національний«, і вони в деяких випадках навіть уживаються замісць понять: держава, державний (напр. ст. 139, 139). »Це знов таки«, завважує Єршов, »переносить нас у коло думок першого-другого десятиліття XIX в., коли наполеонівські війни розбудили національне почуття народів середньої Европи« (ст. 290). Висновок А. Єршова я вважаю за помилковий. Терміни: »нація«, »національний«, і в розумінні народу, і в розумінні держави, вже в половині XVIII в. ввійшли були в вжиток Генеральної Канцелярії й українських письменників. Наприклад, на ст. 233 автор І. Р. пише, що разом із іншими гетьманськими клейнодами передано й „печать національную", а от в універсалі гетьмана Розумовського з 4. IV 1760 р. зазначено, що до універсалу притиснуто »національную малоросійскую печать« [1]). Таксамо в І. Р. вжито виразів: »скарб національний«, »скарбовая канцелярія, вѣдавшая доходы и расходы національные« (ст. 137, 28), а в ордері Розумовського з р. 1755, вжито аналогічних висловів: »національный зборъ«, »національные суммы [2]). В одному наказі депутатові до »Комісі-ї нов-ого Уложенія« р. 1767 вжито такого виразу: просять лишити їх і надалі на таких правах, на яких »Б. Хмельницкій со всей Малороссійской Націи корпусомъ подъ державу Великороссійскую приступилъ« [3]). Отже ці приклади, а їх можна навести багато, показують, що автор І. Р., добре ознайомлений із мовою й термінологією Генеральної Канцелярії й офіційних актів XVIII в., не потребував чекати наполеонівських війн, щоб ужити в своїй історії висловів: »нація«, »національний«.

[1]) Праці Комісії для вивчення зах.-рус. й укр. права, вип. VIII, ст. 338.
[2]) Там таки, ст. 321.
[3]) И. Теличенко, Сословыя нужды... ст. 391; порівняймо це з таким місцем І. Р.: Б. Хмельницький послав Потоцького у дар ханові й дістав від нього запевнення „о непремѣнной дружбѣ его къ Хмельницкому и ко всей націи Малороссійской" (с. 6—6).

Зі свого боку я можу додати ще такі уваги що до часу написання І. Р.:

1) У передмові до І. Р. читаємо: »Одна Польща все то доказываетъ. Она тогда только была могущественна и страшна, когда имѣла у себя войска малоросійскія; а коль скоро ихъ лишилась, тотчасъ же упадать начала, а послѣдствія ея извѣстны« (с. III). Під »извѣстными послѣдствіями«, себ то, відомою долею Польщі автор, імовірно, розумів розділи Польщі, — з них перший був р. 1772, третій — р. 1795.

На іншому місці автор І. Р. пише: »А монастыри, ублаживши Меншикова, удержали ихъ (раскольників) навсегда въ своимъ крестьянствѣ и лишились ихъ уже при всеобщей своей руинѣ« (с. 223). Під »всеобщей руиной« українських манастирів треба розуміти акт секуляризації, яким манастирів позбавлено земель і підданих, — а це сталося 1786 р.

Нарешті можна ще зазначити, що автор І. Р. на двох місцях ужив слова: „революція“ (с. 151 і 188). На мою думку, автор І. Р. міг ужити цього слова тільки після великої французької революції (1789—1793), коли це слово поширилось по цілому світі. На це вказує й досить часто вживаний автором термін: „патріот“, „патріот своего народа“, а один раз: „антипатріоты народные“ (с. 122).

На підставі наведених завваг можна зробити висновок, що час написання „Исторіи Русовъ“ припадає на 90 роки XVIII в. (найпізніша з наведених дат — 1796 р.).

Питання про автора І. Р. Дані, якими доводиться розпоряджати при розвязанні питання про автора І. Р., можна поділити на дві ґрупи: до першої належать фактичні, документальні дані об'єктивного характеру, до другої — дані, що базуються на певних фактах і обставинах особистого характеру, які можна назвати суб'єктивними. У прикладенні до особи гіпотечного автора дані обох ґруп можуть бути позитивні, або неґативні. За поданою системою ми переглянемо й оцінимо всі дані у зв'язку з кожною особою, що їх назвали дослідники, як можливого автора І. Р.

Як було вже зазначено, в передмові до І. Р.[1]) названо

[1]) Майков висловив сумнів, чи передмова до І. Р. дійсно написана автором, а не сторонньою осолою (цит. праця, ст. 222), але не зазначив, чому він так думає; передмова тісно зв'язана з текстом І. Р.; в ній згадується, наприклад, про катедральний могилівський манастир, а також і про інші манастирі, особливо про ті, де проживав Ю. Хмельницький. Про це саме згадує І. Р. на ст. 117. Крім того, як мова, так і думки, висловлені в передмові, ті самі, що й в І. Р. Тимто я гадаю, що передмова

дві особи: Юрій Кониський, архиєпископ білоруський, та депутат від українського шляхецтва до Комісії 1767 р., Григорій Полетика. Зв'язок між ними й відношення їх до І. Р. охарактеризовано у передмові так: „Извѣстный ученостію и знатностію депутатъ шляхетства Малороссійскаго, господинъ Полетыка"; вибираючись до комісії, мав потребу „въ отечественной исторіи". Він звернувся до свого колишнього вчителя в київській Академії, арх. Ю. Кониського, і цей передав („сообщилъ") йому „Лѣтопись или исторію сію", запевнивши архипастирським словом, що вона з давніх літ велася в катедральному могилівському манастирі „искусными людьми" та „вновь имъ (Кониським) пересмотрѣна и исправлена". Полетика, зо свого боку, перевірив цю історію з іншими літописами й „нашедъ отъ тѣхъ превосходнѣйшую, всегда ея держался въ справкахъ и сочиненіяхъ по Комисіи". „Итакъ исторія сія", закінчує автор, „прошедши столько отличныхъ умовъ, кажется должна быть достовѣрною". Як бачимо, автор передмови, не називаючи просто автором І. Р. ні Кониського, ні Полетику, усе ж ізв'язав їх із І. Р., як особи, що редаґували, доповнювали, перевіряли або користувались цією історією, чим і надали їй характер найбільшої достовірности.

Під суґестією передмови, а, можливо, й завдяки безпосередньому зазначенню Кониського, як автора, у знайденому рукописі І. Р., переписувачі, читачі й видавці, включно до проф. О. Бодянського, вважали Ю. Кониського за автора І. Р. і відмовились від цієї гіпотези аж після критичних уваг Максимовича[1]). Справу авторства І. Р. знов підняв О. Лазаревський р. 1891, висловившись за іншу особу, названу в передмові, Гр. Полетику.

Гр. Полетика. О. Лазаревський і дослідники, що поділяють його думку про авторство Гр. Полетики, базуються на доказах об'єктивних і суб'єктивних. Між об'єктивними доказами вони наводять листи Григорія Полетики й сина його, Василя, які стверджують, що Гр. Полетика цікавився історією України, пильно збирав літописи, книги й рукописи, мав велику бібліотеку і працював над укладенням історії України. Головно покликаються вони на лист В. Полетики до ґр. Румянцева з 1812 р., де Полетика зазначає, що батько його й він

належить авторові І. Р. і написана була ним із метою заховати своє ім'я, а також і з інших мотивів, про які буде сказано пізніше.

[1]) Максимович, Собраніе сочин. І., с. 301, 302, 306, Письма къ О. Бодянському. Чтенія МОИД. 1887, сс. 170, 177.

сам забирали книги й рукописи з історії України, „начертаніе которой было его (батька), а наконецъ сдѣлалось моимъ предметомъ“ [1]), а також на лист Н. Кондоїді, приятеля й виконавця заповіту Гр. Полетики, до Гр. Полетики з р. 1781, де читаємо таке: „Объ исторіи вашей безъ всякого изъятія всѣмъ объявлять буду, въ надеждѣ, что сей трудъ вашъ въ каждомъ благомыслящемъ россіянинѣ возбудитъ отличное удовольствіе и отмѣнную къ вамъ признательность“ [2]). Обидва листи стверджують, що Гр. Полетика працював над історією України, мав намір її написати, можливо й розпочав писати, але ж не закінчив, бо син його, Вас. Полетика, не написав би був: „начертаніе которой было его, а теперь сдѣлалось моимъ предметомъ“. Що Гр. Полетика не здійснив свого наміру написати історію України, про це свідчать листи В. Полетики, що їх опублікував В. Горленко [3]). Наприклад, у листі до А. Чепи з 23.IV. 1809, оповідаючи про те, як він розшукує скрізь матеріяли для історії, та які зустрічає зовнішні й внутрішні перешкоди („малая способность, слабыя знанія мои и то отвлекаютъ меня отъ труда сего, сколько я о предпріятіи его ни думаю“), В. Полетика, між іншим, зазначує, що серед зібраних ним рукописів за найцінніші вважає рукописи, писані покійним батьком, з них він черпає „нужныя познанія“, бо „непостительно было бы погребти во прахѣ посильные труды его для отечества и соотчичей“. Остання фраза вирвалась у В. Полетики тому, що, як далі він із жалем констатує, „для меня то удивительно, что его (Гр. Полетики) помнять здѣсь (в Україні) не многіе“ (В. Горленко, с. 34—35).

Отже мова йде про історичні праці Гр. Полетики, призабуті в Україні, але й тут, як і в інших листах В. Полетики, не говориться про написану й закінчену Гр. Полетикою „исторію малоросійскую“, або „Исторію Русовъ“. Невже ж В. Полетика, що вважав за недопустиме ховати історичні праці батька, не повідомив би був А. Чепу про таку важливу працю батька, як І. Р., коли б вона дійсно була написана? Та й А. Чепа, який також збирав усе, що торкається історії України, не запитує у своїх листах про історію, написану Гр. Полетикою, лише про історію, яку збирається писати Вас. Полетика („ежели вы пріймете великій трудъ написать славную вѣтвь россійской исторіи — исторію Малороссіи“ (ст. 36).

1) „Кіев. Стар“ 1891, IV, ст. 106.
2) Є. Онацький, „Наше Минуле“, 1918, I, ст. 147.
3) Южно-русскіе очерки и портреты, „Кіев. Старина“, 1893 кн. I.

Коли до цих даних додати ще, що в архіві і паперах обох Полетик жадного сліду історії, написаної або початої Гр. Полетикою не знайдено, крім рукописів його „записок“ на історичні теми, про які скажемо пізніше, то дійдемо до висновку, що об'єктивні дані свідчать лише про те, що Гр. Полетика мав намір написати історію України, але чи здійснив цей намір, про це маємо тільки неґативні дані.

Звертаюсь далі до суб'єктивних даних, яких більше, ніж об'єктивних. На перше місце дослідники ставлять міркування можливости написання історії Гр. Полетикою. Гр. Полетика одержав освіту в київській Академії, добре знав чужі мови, свої великі здібности і глибоке знання історії України та патріотизм виявив у „Комісі-ї нов-ого Уложенія 1767 р.“. До ролі депутата готувався дуже серіозно, написавши кілька історичних записок, які й використав, виступаючи з промовами в засіданнях Комісії. Гр. Полетика мав велику бібліотеку, де було багато літописів українських і чужими мовами, між ними літописи С. Величка і Грабянки[1]). Покинувши службу в Петербурзі р. 1773 та переїхавши на Україну, Полетика оселився в одному з своїх численних маєтків на Полтавщині, де і проживав до самої смерти (1784 р.) в достатку, не обтяжений службою. Таким чином, Гр. Полетака дійсно знаходився в дуже сприятливих умовах та розпоряджав великими можливостями духового й матеріяльного характеру для здійснення свого наміру — написати історію України.

Дослідники, що вважають Гр. Полетику за автора І. Р., розуміють, що суб'єктивні умови, хоч би як були сприятливі для гіпотези про авторство Гр. Полетики, все ж не можуть самі для себе перетворити гіпотезу в доведений факт. Тимто вони покликаються ще, як на ultima ratio, на моменти чисто психологічні, а саме — на аналогію або й на тотожність ідей, арґументів і висловів І. Р. та історичних праць, що їх автором безперечно був Гр. Полетика і що збереглись до наших часів. Метода цілком правильна, бо що ж може бути ліпшим доказом авторства якоїсь особи, як не установлена тотожність ідей, поглядів, висловів анонімного твору з ідеями, думками й мовою творів, що безперечно належать цій особі. Тимто на ці психологічні докази ми і звернемо найпильнішу увагу та постараємось їх безсторонньо, але критично провірити.

---

[1]) Р. Горленко,... ст. 40 і 71.

Історичні праці Гр. Полетики довго зберігались у рукописах і тільки р. 1926 були видані друком акад. М. Василенком у І. томі Укр. Археографічного Збірника ВУАН. Вони складаються з трьох записок: 1) Коротка записка про те, що М. Р. не завойована, а „присоединилась добровольно к Россіи“ (ч. 63, ст. 142); 2) „Какъ М. Р. во время польскаго владѣнія раздѣлена была и объ образѣ ея управленія“ (ч. 64, ст. 143—146); (3 — незакінчена): „Историческое извѣстіе, на какомъ основаніи М. Р. была подъ республікою польскою и на какихъ договорахъ отдалась россійскимъ государямъ, и патріотическое разсужденіе, какимъ образомъ можно бы оную нынѣ учредить, чтобъ она могла быть полезна россійскому государству безъ нарушенія правъ ея и вольностей“ (ч. 65, ст. 147—161). Крім цих записок, залишилися ще: 4) „Возраженіе Гр. Полетики на наставленіе Малороссійской Коллегии депутату Д. Натальину“ (Чтенія МОИД. 1858, кн. III, ст. 72—102); 5) „Записка о началѣ Кіевской Академіи“ (Чтенія О-ва Нестора лѣт., 1896 р., кн. XI, ст. 46—59); 6) „Мнѣніе на читанный въ Комиссіи проектъ правъ благородныхъ“ (Сборн. ИРИО, т. 36); 7) „Сборникъ правъ и привилегій малороссійскаго шляхетства“ (в рукописі). Гр. Полетиці ще приписують авторство промови, що була виголошена на старшинській Раді у Глухові р. 1763: „О поправленіи состоянія Малороссіи“ („Кіевс. Старина“, 1882, кн. X, ст. 119—125).

Покликаючись на історичні праці Гр. Полетики, дослідники стверджують, що окремі політичні й історичні погляди, розкидані в усіх цих писаннях, були зведені в одну струнку систему, в один суцільний історичний світогляд в І. Р. Порівнявши арґументи, звороти, мову всіх цих записок та „Исторіи Русовъ“, пише проф. Д. Дорошенко: „зникають сумніви, що автором і тих, і другої була одна й таж особа“, то б то Гр. Полетика [1]).

Найбільш характеристичні в писаннях Гр. Полетики є його погляди на українське шляхецтво, на його становище в державі, його права й привілеї, відношення до інших станів населення, а також погляди на державний устрій Гетьманщини після 1654 р., на владу гетьмана й, нарешті, державно-політична програма на майбутнє.

Покликаючись на привілеї польських королів, Гр. Полетика доводив, що українське шляхецтво, до якого він зарахо-

[1]) Д. Дорошенко, „Хліборобська Україна“, кн. III. ст. 189; Огляд укр. історіоґрафії ст. 50.

вує й духовенство, користувалось у Польщі тими самими правами, привілеями й вольностями, що й польське шляхецтво, а де в чому навіть мало й перевагу, бо всі військові й цивільні установи й закони залежали від шляхецтва, яке мало право укладати закони на соймиках і подавати на королівську конфірмацію до головного сойму; суди земські й ґродські були в руках шляхецтва, апеляція на ці суди земські йшла до трибуналу, що теж складався з шляхти („Историческое извѣстіе... ч. 66, ст. 148, 149, 151"); українська шляхта брала участь у обох станах („чинах"), що разом із королем правили польською республікою, сенаторському й рицарському (с. 152). Міщанство українське було в такому самому становищі, що й польське (с. 152). Це, за висловом Полетики, „є точна й віригідна основа шляхецтва, духовенства й міщанства України під польською владою". Щодо простого народу — мужиків, то вони, як польські й литовські мужики, у всьому залежали від своїх поміщиків, які накладали на них податки й роботи, хоч, за тамошнім звичаєм, легкі й помірковані (с. 152). Що ж торкається козацького війська, то воно має зовсім інші основи. Полетика подає історію початків козацтва, починаючи р. 1516, першим їх „полководцем и основателем" називає Остапа Дашковича (І. Р. першим козацьким гетьманом називає Пренцлава Ласкоронського, — ст. 13), оповідає про орґанізацію козацтва за короля Степана Баторія, зазначує, що козаки мали привілей обирати старшину і „главнаго полководца" зпоміж себе, не платити податків з маєтків, і т. п. Крім того, у справах, що торкались їх маєтків, дозволено їм судитися шляхетським правом. Але це не значить, що козаків можна було обирати на земські уряди: козаки „прерогативъ и преимуществъ шляхетскихъ не имѣли, только единому шляхетству открытый былъ путь къ чинамъ гражданскимъ" („Возраженіе..., ст. 76) Головних начальників козацьких називали в публичних актах не гетьманами, а „старшими войска Запорожскаго" (Историч. извѣстіе.., ст. 153). Коли Україна приняла протекцію московського царя, тоді Б. Хмельницький із військом умовлявся з Москвою про все, що їм було корисне, але ні в умові, ні у проханні до царя „и однимъ словомъ упомянуть не смѣлъ, чтобы ему быть в Малой Росіи верховнымъ правителемъ и вѣдать всѣ, какъ воинскія, такъ и гражданскія дѣла"; навпаки, в умові було установлено, щоб шляхецтво пробувало при своїх вольностях шляхецьких, щоб мало право вибирати зпоміж себе старших на

судові посади і провадити земські й ґродські суди, як було за королів польських, і щоб ці права ніколи не були порушені (с. 157). Внаслідок умови окремі грамоти одержали: шляхта, гетьман із військом, духовенство й міщани. „З цього видко“, завважує Полетика, „що гетьман Б. Хмельницький, хоч і вважав себе за »избавителя Малой Росіи« не зважився присвоїти й вимовити для себе „главной и полномощной власти над М. Р., хотя по тогдашней своей силѣ и могъ бы оную достать“ (с. 158). Але чого не зважився зробити явно, те підготовив для себе і наступних гетьманів таємно, бо ж не згадав у договорах про трибунал і апеляцію, сподіваючись пізніше захопити їх у свої руки. Що це дійсно так було, підтвержує те, що за Б. Хмельницького та Виговського ще існували земські й ґродські суди шляхецькі, але вже за Ю. Хмельницького в договорах про ці суди не згадано. „И съ сего времени начинается нешасливая М. Росіи эпоха“. „Шляхетство, будучи такимъ образомъ забыто и презрѣнно принуждено было подвергнуть себя гетманской власти и записаться въ козацкое войско, а гетманамъ открылось пространное поле къ исполненію своихъ высокомѣрныхъ и предпріимчивыхъ намѣреній и прихотей“ (с. 159). Забравши шляхецькі суди, гетьмани передали їх військовій старшині, сотникам і полковникам, а головну апеляцію взяли собі, і замісць вирішувати тільки військові справи, почали рішати земські й ґродські; так само зробили і з міщанськими маґістрацькими судами. „Съ такою безпредѣльною и нагло похищенною властію, похитили они и тѣ преимущества и пользы, которыя принадлежали и принадлежать государямъ. Я через сіе разумѣю общую малоросійскую казну и раздачу недвижимихъ имѣній, т. е. городовъ, селъ, земель и всѣхъ угодій“ (с. 159). На іншому місці Полетика писав: „Не знаю, чтобъ кто изъ благонамѣренныхъ и права свои знающихъ малоросійскихъ шляхтичей когда либо пожелалъ имѣть гетмана; то всѣмъ извѣстно, что они всю власть и права шляхетства себѣ присвоили и удерживали оныя чрезъ подкупы большихъ людей“. Коли б гетьманська влада була обмежена, чого вже прохала старшина (натяк на „прошеніе“ 1763 р.), „тобъ они Россіи никогда вредны, Малой Росіи никогда тяжестны не были“. „Гетьманъ М. Р. и власть его никогда не надобны, но не надобенъ же и другій никто, власть его имѣющій, отъ котораго бы однако зависѣли всѣ воинскія, гражданскія и камеральныя дѣла, и который бы, по своимъ прихотямъ, что хотѣлъ, то и дѣлалъ“

(с. 142). Під цим „другим“ Полетика розумів генерал-губернатора. Про це він ясніше висловився у „Возраженіи“ депутатові Наталінові: Досвід показав, кілько потерпіла М. Р. від управи гетьманів. Тому, коли тепер усе доручити генерал-губернаторові, то прийде тільки зміна імени гетьмана на генерал-губернатора. Але „по малоросійскимъ правамъ вся власть принадлежитъ государямъ, а никому другому“ (с. 82). Державно-політична програма Гр. Полетики на майбутнє, наскільки він висловив її у своїх писаннях і промовах, була така: населенню України і передусім шляхецтву треба повернути всі права й вольности, як це було за польської влади; державну, адміністративну й судову справу треба передати до рук шляхецтва; законодавні функції шляхецтво буде здійснювати на своїх соймах чи генеральних радах і прийняті закони буде посилати на апробацію царя; військо й військові справи треба відділити від цивільних, земських і ґродських; гетьманської влади й уряду, або влади когось іншого, крім шляхецтва — не потрібно. На цих підставах треба „Малую Росію учредить чтобы она полезна могла быть россійскому государству безъ нарушенія правъ и вольностей“.

Такі думки й погляди висловив Гр. Полетика у своїх писаннях і промовах підчас своєї найактивнішої політичної і громадської діяльности. В моє завдання не входить критика цих поглядів, а ні перевір їх історичної правдивости. Я маю лише порівняти їх із поглядами й думками, висловленими в І. Р. на ті самі теми.

Про шляхецтво й інші стани населення в І. Р. оповідається на кількох місцях. Вперше про це читаємо у відділі про устрій українських земель під владою Литви. „Чины правительственные и самые гетманы съ урядниками городскими и земскими выбираемы были изъ рыцарства“, а народ складався з трьох станів: шляхецтва, духовенства і поспольства (с. 7) „Шляхецтво по примѣру всѣхъ народовъ и державъ естественнымъ обрязомъ оставлялось изъ заслуженныхъ и отличныхъ землѣ породъ и всегда оно въ Руси именовалось рыцарствомъ, заключающимъ въ себѣ болярь, произшедшихъ изъ княжескихъ фамилій, урядниковъ по виборамъ, и простыхъ воиновъ, называемыхъ козаками по породѣ, кои, производя изъ себя всѣ чины выборами и ихъ по прошествіи урядовъ возвращая въ прежнее званіе, составляли одно рыцарское сословіе“ (с. 7). „Духовенство, выходя изъ рыцарства по избранію достойныхъ, отдѣлялось на службу

божію, а по земству имѣло одно съ нимъ право“ (с. 7—8). Нарешті — „посполъство“, до якого автор зараховує купців і міщан, що живуть у містах, і вільних „мирян“, що живуть по селах і платять „войсковый окладъ“, та підданих боярських і урядницьких; це „посполъство“ судилось маґдебурзьким правом (с. 8). Вже в цьому місці видно сутню ріжницю між поглядом Гр. Полетики та автора І. Р.: за І. Р. основа для шляхецтва, духовенства й козацтва — одна: „рицарство“; за Гр. Полетикою — для шляхецтва з духовенством одна основа — королівські привілеї й рівноправність із польською шляхтою, для козацтва друга, чисто військова, і козаки до шляхти не належать.

Далі, оповідаючи про наслідки унії для українського суспільства, автор І. Р. пише, що „чиновное шляхетство малоросійское, бывшее въ воинскихъ и земскихъ должностяхъ“, не стерпівши переслідувань поляків, „а паче потерянія ранговыхъ и нажитыхъ имѣній, отложилось отъ народа своего“ (с. 41), „Отреклось и отъ самой породы своей руской“, позміняло прізвища свої, почало звати себе „природными поляками“. Йому повернуто маєтки, посади й рівні з польською шляхтою права. „Въ благодарность за то приняли и они, въ разсуждоніе народа рускаго, всѣ систему политики польской и подражая имъ, гнали преизлиха сей несчастный народъ“ (с. 41). В дальшому викладі автор називає шляхецтво, що зрадило народ, „польским, оставшимся по единовѣрству въ Малороссіи“. При укладі договору з Москвою р. 1654 для цього „польського“ шляхецтва вимовлено в ст. 3-й право, щоб воно й надалі в Україні пробувало при своїх правах і привілеях, „равныхъ съ природною шляхтою и подъ протекціей войска“ (с. 120). Але ця стаття „была послѣдствіи громовымъ ударомъ для правительства (українського) и горчайшею пилюлею для тѣхъ, кои ее допустили и въ протекцію свою такихъ зловреднихъ людей приняли (с. 120). Ця шляхта, оповідає далі І. Р., займаючи завше „первѣйшіе чины и должности въ Малоросіи и въ ея войскахъ“, підводила під правительство „многія мины“ та зради на користь Польщі, а народу „дала испить горькую чашу“, „ибо всѣмъ нестроеніямъ и побоищамъ, послѣ Хмельницкаго послѣдовавшимъ, они то были причиною“. Ці пополячені шляхтичі помало-малу позабирали всі уряди й „командованія козацкія“, взяли верх над старшиною козацькою, пишаючись своєю породою та „едукацією“... »Имъ позавидувавъ и при-

ревновавъ“ багато з природних малоросіян, найбільше з поповичів, пристали до їх „системи“ та „приладивъ кое-какъ фамиліи свои къ польскимъ, стали тщеславиться ихъ происхожденіемъ“. До них приєдналися ще й жиди-вихристи, що змушені були охриститись „въ прежде бывшіе надъ ними всеобщія побоища“ і були приписані до шляхецтва на підставі артикулів Статуту „о перекрестахъ“. „Изъ смѣшенія сихъ языковъ и породъ“ склався нарешті шляхецький стан, „единственный бичъ для козаковъ и всѣхъ малоросіянъ“ (с. 121). Вони, ці шляхтичі, кермували всіма урядами й установами і, „набогатившись около ихъ разными происками, а паче пользуясь тѣхъ простотою й подчиненностію, отняти у нихъ (козаків) всѣ права ихъ шляхецкія природныя... отъ самой неизвѣстной древности безпрерывно при нихъ бывшія и подъ титуломъ рыцарства всѣми договорами подтвержденныя, присвоивъ ихъ однимъ своимъ породамъ“. „А на послѣдокъ, вытиснувъ многихъ изъ нихъ (козаків) на слободы и другія провинціи, остальныхъ приправили въ то состояніе, въ какомъ они нынѣ находятся“ (ст. 121). Ще раз автор І. Р. мав нагоду вернутись до характеристики шляхти. Оцінюючи судово реформу гетьмана Розумовського з р. 1763, він зазначує, що земські справи козацькі були передані повітовим земським судам, разом із справами службової шляхти, до якої козаки належали, на підставі стародавніх привілеїв і договорів, за якими всі справи козаків вирішувались „по артикуламъ, для шляхецтва узаконеннымъ“, бо інших прав для них іще тоді не утворено, „да и самая польская шляхта, оставаясь по договорнымъ статьямъ въ протекціи войска, не дерзала еще присвоить ихъ себѣ одной, лишая того козаковъ, своихъ протекторовъ“ (с. 249). І далі: „шляхта сія ежедневно почти умножалась новыми выходцами изъ музыкантовъ, мастеровыхъ и панскихъ служителей, которымъ никакого разбора здѣсь не было, а когда кто покажется изъ Польщи, то уже и шляхтичъ, какъ бы онъ былъ избраннаго рода левитскаго отъ древнихъ Іудеевъ“ (ст. 249).

З порівнання наведених місць І. Р. з поглядами Г. Полетики на шляхецтво можна переконатись, яка глибока різниця між Полетикою й автором І. Р. Для першого Б. Хмельницький договором 1654 р. підготовив таємно узурпацію шляхецьких прав, а наступні гетьмани, починаючи Ю. Хмельницьким, її довершили („съ сего времени начинается нещасливая М. Р. епоха“). А з точки погляду автора І. Р. навпаки: пополячена

українська щляхта, ставши під протекцію Війська Запорозького й одержавши всі щляхецькі права й вольности, захопила всі уряди, розмножилась за рахунок поповичів і вихристів і стала „бичем для козаків і всіх малоросіян“ — від неї пішли зради й заколоти, вона присвоїла собі всі лицарські права, приналежні цілому козацтву і т. д. Така сама кардинальна різниця і в погляді на гетьмана й на гетьманську владу. Для Г. Полетики гетьман це — узурпатор не тільки шляхецьких прав і вольностей, але й державної влади, яка, ніби, на Україні належить тільки царям. Повороту гетьманської влади, мовляв, ніхто з української шляхти не бажає, бо вона зовсім непотрібна: Україною має правити шляхта під зверхньою владою російського царя. Зате для автора І. Р. гетьман є — „глава народа“, „верховный начальникъ и господарь земли Руской“ (с. 95, 142), „особа, представляющая націю“ (с. 203). Ніде в І. Р. ми не знайдемо думокъ проти гетьманської виади, думок про непотрібність її тощо. Коли й трапляється неґативний погляд на деяких гетьманів, то він торкається їх особи або персонального чину, а не гетьманської влади, гетьмана, як верховного орґану держави. Автор І. Р., щирий прихильник республиканського устрою України, з особливим притиском висловлюється проти „самодержців“, а за виборність гетьмана й неґативно ставиться до принципу „дідичности“ гетьманської влади. Він в уста Б. Хмельницького вкладає такий погляд із приводу пропозиції польських послів затвердити дідичне гетьманство в роді Б. Хмельницького: „Отъ потомственнаго обладанія народомъ симъ моею фамиліею въ качествѣ гетмановъ я весьма отказываюсь и отъ того вѣчно убѣгать буду, яко противного правамъ и обычаямъ народнымъ“ (с. 96). З тих самих мотивів автор І. Р. різько висловився проти спроби установити „дідичність“ гетьманства в роді Розумовського (с. 249), завваживши, що мотиви виготовленого прохання до цариці були „крайне оскорбительны для самихъ просителей и ихъ потомства“. Всупереч політичній програмі Г. Полетики, де в основу покладено ідею шляхецької республики з російським царем на чолі, на зразок Речі Посполитої Польської, автор І. Р. мріє про привернення республиканського ладу з виборним гетьманом на чолі та державної самостійности України. Він із огірченням зазначує, що гетьман Розумовський не виявив твердости й відмовився від гетьманства, принявши, як „утіху“, „пожалованіе“ в вічне, дідичне володіння гетьманських ранґових маєтків (с. 255). Він закидає генеральній старшині й полковникам, що їх

обов'язок був, попередніми часами, збирати в таких випадках Генеральну Раду та посилати до царя депутацію про вибір нового гетьмана, що вони цим разом притихли й нічого не робили; гадаючи, що всі ранґові маєтности, за прикладом гетьманських, будуть таким самим способом роздані їм, „яко послѣднимъ изъ старой системы урядникамъ", спокійно чекали „событія сего, льстя себя надеждою сдѣлаться на честъ націи хорошими владѣльцами, оставивши сію націю ожидать обѣтованія свыше", але тяжко помилились, іронізує автор, бо „въ послѣдствіи сбылось съ ними не тако" (с. 255).

Крім зазначених протилежностей у основних поглядах Гр. Полетики й автора І. Р., можна ще зазначити незгоду і у інших, менш важливих питаннях і фактах. Як відомо, Гр. Полетика склав записку про початок київської Академії. З листа його до Печерського архимандрита Зосими Валькевича з 19. II. 1758 р. [1]) видко, що Полетика їздив для цього до Києва та працював у Лаврському архіві над документами з історії Академії. Отже він написав свою записку на підставі джерел. У ній він подав біографію Петра Могили й гетьмана Сагайдачного, додав бібліографію творів Могили й цитував грамоту патріярха Теофана з р. 1620. про заснування братської школи та про надання братському манастиреві права ставропіґії. Взагалі в записці подано правдиву історію київської Академії. Що ж ми читаємо в І. Р. про заснування Академії? На ст. 1, покликуючись на »Исторію препод. Нестора Печерського и его послѣдователей и предшественниковъ, ту исторію писавшихъ«, автор І. Р. зазначує, що всі вони були „академики или члены того главного училища, которое во Словянахъ заведено было въ Кіевѣ Кириломъ, филисофомъ греческимъ, скоро по введеніи туда религіи христіанскои", а далі, що гетьман Сагайдачний та митрополит П. Могила ту давню академію київську „возстановили" (с. 1 і 48). Чи можливо припустити, щоб Г. Полетика, склавши документальну записку про початок Київської Акагемії й подавши цю записку до петербурзької Академії Наук для друку, міг пізніше написати таку вигадку про заснування Академії, яку вміщено в І. Р.?

Другив приклад. У „Возраженіи на наставленіе депутату Натальину" Гр. Полетика зазначив, що заведений ґр. П. Румянцевим р. 1765 новий податок із кожної хати по 1 руб. 2 коп. був „немалимъ для малороссійскаго народа отягощеніемъ", бо збільшив утроє кошти на утримання московського

[1]) „Чтенія Ова Нестора лѣтоп.", т. XI, 1896, ст. 47–48.

війська на Україні (консистентів)[1]). А в І. Р. про цей податок написано, що він усунув здирства і зловживання московського війська на Україні, тимто „народъ малоросійскій, такимъ учреждeніемъ бывъ довольно облегченъ и облагодѣтельствованъ, прославлялъ за то новое свое начальство“ (с. 256). Отже маємо два цілком протилежні погляди на той самий історичний факт.

Ще приклад. В »Историческомъ Извѣстіи“ Полетика писав, що київське, чернигівське й переяславське князівство з їх землями після татарського панування „отошли къ королю польському и вел. кн. литовському частію черезъ завоеванія, а частію через добровольное подданство“, що вел. кн. Ґедимин переміг татар і київського князя Станислава над Ірпенем р. 1320 і заволодів Києвом (с. 147). Автор І. Р., навпаки, вважає подібне оповідання „ошибкою весьма грубою“. „О таковомъ соединеніи Руси съ Литвою, хотя и повѣствуютъ нѣкоторые писатели, что якобы кн. литовскій Гедиминъ произвелъ его силою оружія, побѣдивъ на Ирпенѣ князей рускихъ и ихъ воинство, но сіе послѣдувало съ князьями татарскими, а не рускими“. І далі твердить, що „рускій народъ соединился... яко вольный и свободный, а отнюдь не завоеванный“ (с. 6). Про Галичину автор І. Р. також каже, що вона „никогда оружіем польскимъ покорена не была“ (с. 8), тоді як Г. Полетика писав, що кор. Казимир р. 1340 „завоевалъ Чермную Русь“ (ст. 147).

І ще один приклад. Гр. Полетика в записці „На какихъ договорахъ М. Р. поддалась Россійской Имперіи“, покликуючись на універсал Б. Хмельницького з р. 1648, цитує його в примітці так: „смотри универсалъ Б. Хмельницкаго; публикованый в М. Р. іюня дня 1648 г.“ (ст. 156, очевидячки, за літописом С. Величка), а автор І. Р. наводить повну дату: „1648 рода, мѣсяца маія 28 дня“.

І накінець ще така заввага. Цілком природно і зрозуміло, коли автор І. Р. в передмові покликався на дві видатні особи: Ю. Кониського і Гр. Полетику на доказ вірогідности своєї історії, і щоб водночас приховати своє ім'я. Але коли ми згодимось, що автором І. Р. був Гр. Полетика, тоді чим можна пояснити й виправдати автора, який сам про себе згадує в передмові в таких претенсійних виразах: „извѣстный своею ученостію и знатностію депутат шляхетства малоросійскаго, господинъ Полетика“? До речі зазначимо тут, що Гр Полетика

[1]) Чтенія М.О.И.Д. 1858 р., кн. III, ст. 84.

писав своє ім'я так: Григорій Полѣтика[1]), а в І. Р. його прізвище написане — „Полетыка“ (Передмова, І).

Дослідники, що вважають Гр. Полетику за автора І. Р., покликаються на одне місце І. Р., де автор, викладаючи про кінець гетьманування Д. Многогрішного, замовчує про арешт Многогрішного, суд над ним у Москві й вислання на Сибір; зате пише, що Многогрішний помер у Батурині й був урочисто похований. О. Лазаревський пояснює це місце так, що предки Г. Полетики походили з Волині, десь у XVII в. переселились на лівий бік Дніпра, де в Седневі жив один „близький родич“ їх, який був зятем Многогрішного, і що вони рахували на спадщину після цього родича[2]). Щоб „обілити“ цього родича, Г. Полетика й притаїв факт заслання на Сибір. З таким поясненням тяжко погодитись. Було б іще зрозуміло, коли б Полетика так учинив щодо батьків, дідів, брата, тощо, але свідомо пускати вигадку на користь тестя якогось родича з XVII віку, це вже було б занадто. Насправді, як читаємо в Малороссійск-ому Родословник-у Модзалевського, існує лише припущення, що цей седневський, невідомий на ім'я Полетика був „дядьком“ прадіда Г. Полетики, Павла. Надії Полетик на спадщину після „дядька“ не здійснились, бо його маєтки перейшли до зятя Іллі та пасинків, де з них один був козак, а другий піп (т. IV, ст. 115 – 116). Бажання „обілити“ тестя цього „дядька“ гетьмана Многогрішного, незрозуміле, бо ж усі на Україні знали, що Многогрішного незаконно заслано на Сибір. Між іншим, зазначимо, що Гр. і В. Полетики писали ім'я гетьмана Многогрішного „Даміян Игнатовъ“, в І. Р. воно пишеться „Демянъ Игнатьевичъ Многогрѣшный“. В І. Р. трапляється досить місць, де автор подає вигадані ним факти, події або дає їм суб'єктивне освітлення. Чому він так робив, можна буде пояснити тільки після детальної аналізи тексту І. Р. та вивчення всіх матеріялів, що торкаються цього надзвичайно цікавого твору.

П. Д. Дорошенко покликується ще на тотожність зворотів і мови в писаннях Г. Полетики та І. Р.[3]). Розуміється, що беручи загалом, мова й вирази писань Г. Полетики й І. Р. мають багато спільного, бо це була тодішня офіційна мова, якої вживали й українські письменники у другій половині XVIII віку. Але не в тотожности виразів і зворотів треба шукати

[1]) Наприклад, лист Г. Полетики з р. 1758 до печерського арх. Вальковича, „Чтенія Нестора лѣтоп.“, т. IV. 1896, ст. 48.

[2]) „Кіевск. Старина“, 1891, IV, ст. 98.

[3]) Д. Дорошенко, „Хлібороб. Україна“ III, ст. 189. Огляд укр. історіоґр., ст. 50.

доказу тотожности авторства, а в характеристичних особливостях мови Г. Полетики й І. Р. Коли ж ми з цього боку порівняємо мову Гр. Полетики з мовою І. Р., то прийдемо до протилежного висновку. Мова Гр. Полетики позбавлена місцевого, українського кольориту в конструкціях і висловах, вона більш оброблена й більше зближається до офіційної мови, де в чому навіть краща за тогочасну російську мову. Такою мовою писав Г. Полетика, бо змолоду (з р. 1746) жив і служив в Петербурзькій Академії, пізніше інспектором морського шляхецького корпусу (з 1764 по 1773). Щодо мови „Исторіи Русовъ“, то вона не така рівна, не така суха. Головно ж вона має багато характеристичних особливостей; з них зазначимо такі: 1) вживання українських приказок, висловів і слів, наприклад: „жениться не страшно, а страшно єднати попа“ (с. 39), „набридла“ (с. 122), „абияк“, „добридень“ (183), „шибениця“ (203), „яких створилисте, таких і мате“ (245), „парафія“, „здирство“ (236), і баг. інш.; 2) вживання слова і цілих речень із Св. Письма, напр. „и погибе нечистивий“ (64), „егоже мѣрою мѣрите, возмѣрится и вам“ (139), „прузи, какъ описываются въ священномъ писаніи“ (187), „попирающаго иконы святыя, скверняющаго середы и пятницы мясоядъніем“ (205), „и не бѣ погребаяй имъ“ (207), „на съѣдѣніе птицам небесним и звѣрямъ земнымъ“ (207), „грѣхъ мой предо мною есть выну“ (217), і баг. інш.; 3) стилізація вигаданих автором актів і промов, з приспособленням їх до мови доби й осіб, наприклад, привілей кор. Казимира з р. 1339 в Галичині: „обачивши утыски и фрасунки люду рускаго, оскудѣлого ксенжатами тутешними и якъ ихъ нивечать кроли венгерскіе, отродки нахальныхъ Беловъ и Коломанъ, якіи издавна землю оную собѣчили и нищили“... і т. д., ст. 8—9; московські посли пишуть цареві такою мовою: „жолнерство (польське) по городу и въ корчмахъ всегда при нихъ (послах) пощелкиваетъ и саблями побрязкиваетъ, што ажно ужасть беретъ; а по деревнямъ у нихъ войскъ, говорятъ, видимо-невидимо и частешенько проговариваются хвастливые полячишки, что наши южъ казаки“..., ст. 147; Сірко пище до гетьмана Самойловича: „То намъ тилько дивно, що ты, Пане гетмане, багато коло насъ хархируєшь, мовъ твій батюшка на хавтурахъ съ парахвіянами у Зинькова, чего мы Вамъ упріймне желаемъ“... (ст. 174, і баг. інш.). Такої кольоритности, таких характеристичних особливостей мови І. Р. не помітно в мові писань Гр. Полетики.

Підводячи підсумок аналізи позитивних і неґативних суб'-

єктивних даних, я приходжу до такого ж самого висновку, який дає й аналіза об'єктивних даних: Гр. Полетика не був автором »Исторіи Русовъ«.

Василь Полетика. Перший за авторство В. Полетики висловився В. Горленко, його думки тримався М. Драгоманів і недавно підтримав його Ан. Єршов, головно на підставі міркувань про час написання І. Р., які вже розглянуто вище.

В. Горленко наводить і об'єктивні, і суб'єктивні дані. Щодо перших, то він покликається на цитовані вже листи В. Полетики до Румянцева і до А. Чепи, а також і на інші, які знайшов і видрукував. У цих листах Горленко бачить прямі докази того, що „Исторію Малороссіи, которая вышла изъ дома Полетикъ и которая есть »Исторія Русовъ«, сначала собирается писать, а потомъ пишетъ одно изъ лицъ этого дома, Василій Полетика" [1]). Але коли звернемось до буквального тексту листів В. Полетики, то в жадному з них не знайдемо прямої вказівки на те, що В. Полетика написав історію України. В листі до А. Чепи з р. 1809 В. Полетика зазначує, що він лише думає взяти на себе завдання написати історію („сколько я о предпріятіи его ни думаю"). Так цього листа зрозумів і Чепа, бо, відповідаючи йому, писав: „Ежели вы приймете великій трудъ написать... исторію Малороссіи"... У листі до Румянцева з року 1812 В. Полетика писав: „начертаніе малороссійской исторіи было его (батька), а наконецъ сдѣлалось моимъ предметомъ" (себто, завданням). Та й сам Горленко пише далі: „Въ то время (1809 р.) историческій трудъ Вас. Полетики еще не былъ написанъ" (ст. 64). Таким чином, листи В. Полетики піддержують лише частину висновку Горленка, а саме, що В. Полетика збирався писати історію України, і що цього наміру до 1812 р. не здійснив. Чи почав він писати пізніше, і чи написав її, про це в наведених листах не говориться. Тимто Горленко не мав підстави робити висновок, що В. Полетика історію України написав, і що це була „Исторія Русовъ". Крім згаданих листів інших об'єктивних даних Горленко не подає.

Що ж до суб'єктивних даних, то Горленко покликується на те, що В. Полетика цікавився історичними дукументами, літописами, книгами, дістав від батька велику бібліотеку, й сам її доповнив, так, що розпоряджав великими можливостями, щоб написати історію України. З цим треба погодитись, але ж ці факти не доводять іще, що В. Полетика на-

[1]) Южно-русскіе очерки и портреты, ст. 64.

писав І. Р. За поважніший арґумент я вважаю відклики Горленка на ті місця І. Р., де вміщений опис кривавої помсти, яку з наказу Петра І. Меншиков учинив над „мазепинцями“ в Лебедині (ст. 212) і над мешканцями Ромна й Роменського повіту (с. 213). В. Горленко підмітив, що В. Полетика жив недалеко цих місць, тимто міг добути подробиці на місці з оповідань, що переходили від покоління до покоління. Цей арґумент, дійсно, говорить на користь В. Полетики, але він не відкидає припущення, що й інший хтось, крім В. Полетики, міг знати ці подробиці й використати їх в І. Р. Вони були відомі передівсім козацькій старшині, що брала участь в експедиції на роменців, як висловлюється автор І. Р. „бывъ какъ бы ушиблены и обезумлены тогдашнимъ хаосомъ, съ зажмуренными глазами и окаменѣлымъ сердцем руйнували свою невинную братію Роменцевъ“ (с. 213), а були вони відомі й родичамъ замучених у Лебедині; імовірно, про ці жахливі події говорили нишком по цілій Україні. Треба ще замітити, що автор І. Р. вмістив оповідання про Лебедин і про Ромен із певною метою, — як ілюстрацію до жорстокости й хитрости Меншикова, до якого ставиться з ненавистю й призирством, Щодо кар у Лебедині, то автор І. Р. зазначує, що „казнь сія была обыкновенного Меншикова ремесла“ (с. 212), а щодо погрому Ромна додає, що експедиція на Роменщену була зорганізована з подвійною метою: щоб покарати роменців і щоб випробувати „вѣрность и усердіе“ козацького війська, яке Меншиков примусив перевести цю ексведицію. Отже, коли автор І. Р., оповідав про подробиці подій у Лебедині і в Ромні, то не тому, що принагідно дістав потрібні відомості, але з інших мотивів.

Нарешті Горленко покликується ще на писання й промови В. Полетики та стверджує тотожність цитат, тону й висловів з І. Р. З писань В. Полетики Горленко взяв „Записку о началѣ, происхожденіи и достоинствахъ малороссійскаго дворянства“, каписану р. 1808 [1]). Він твердить, що в цій „Записці, „тѣ же ссилкы, тѣ же даты, тотъ же тонъ, почти тѣ же выраженія“, що і в місцях І. Р., де говориться про шляхецтво та його права. Треба сказати, що тут сталося таке непорозуміння, як і з писаннями Гр. Полетики. Як зазначив вже Д. Міллер у статті: „Превращеніе козацкой старшины въ дворянство [2]), головним джерелом для записки В. Горленка був трактат Гр. Полетики „историческое извѣстіе“ [3])... Пізніше, М. Горбань

[1]) „Кіевская Старина“, 1893 р., кн. І, Додаток.
[2]) „Кіевск. Старина“, 1897, кн. І—VI.
[3]) „Укр. Археограф. Збірник“, т. І, 147.

у статті „Про автора І. Р.“ [1]), на підставі подрібного порівнання цих двох творів, довів, що В. Полетика використав майже дослівно трактат свого батька, Порівнявши ці твори, я цілком приєднуюсь до висновку М. Горбаня і стверджую, що всі цитати, всі дати, думки й вислови В. Полетика запозичив із трактату свого батька й майже дослівно переписав із трактату ту частину, що торкається історії українського шляхецтва та його прав. На іншому місці я вже перевів порівнання трактату Гр. Полетики з текстом І. Р. і прийшов до висновку, що І. Р. висловлено інші погляди на права, вольності, походження й ролю укр. шляхти, ніж ті, які висловив Гр. Полетика. Після цих зауваг я можу лише підтвердити те, що сказав раніше, себто, що арґументу В. Горленка не оправдують дані, на які він покликується.

В. В. Горленко покликується ще на одну промову В. Полетики, виголошену ним р. 1802. в Полтаві з приводу пропозиції кн. Куракіна відкривати школи для дворянських дітей. У цій промові В. Полетика прославляє память гетьмана Конашевича-Сагайдачного й митрополита Петра Могили, ніби-то, такими достеменнісінько висловами, якими прославив їх автор І. Р. Горленко наводить частину цієї промови, що починається так: „Конашевичи и Могилы! Вы первые на отечественной тверди воздвигли храмы наукамъ“... і т. д. (ст. 65). Наведених слів досить, щоб переконатись, що і в цьому випадку В. Полетика брав думки й арґументи для своєї промови з писань свого батька, а саме з записки про заснування київської Академії. Коли б В. Полетика висловив був думку І. Р., то він не міг би був сказати: „Вы первые воздвигли храмы наук“, бо ж, як відомо, заснування Академії й перших шкіл на Україні автор І. Р. приписує Кирилові, грецькому філософові в часі прийняття християнської віри (с. 1 і 48).

Таким чином, перевіривши арґументи, що наводять В. Горленко та його однодумці на доказ авторства Вас. Полетики, я прихожу до висновку, що немає даних, ні об'єктивних, ні суб'єктивних, за те, що Василь Полетика був автором „Исторіи Русовъ“. Намір писати історію України він мав, можливости для здійснення цього наміру в нього були, це так. Можливо, він і розпочав щось писати, але ця його праця, якщо вона взагалі існувала, десь загинула: в його архіві й в паперах її не знайдено. На підставі його праць, що збереглися до наших часів, можна сказати лише, що він

[4]) „Червоний Шлях“, 1923, ч. 6—7, ст. 145—150.

користувався працями свого батька, Гр. Полетики, а ці праці як уже доведено, не відповідають думкам і поглядам, висловленим у І. Р.

Цей висновок торкається й гіпотези про спільне авторство Гр. й Вас. Полетик. Коли я висловився проти самостійного авторства Гр. Полетики й сина його, Вас. Полетики, то цей неґативний висновок я повинен перенести й на гіпотезу про спільне авторство їх. Немає жадних даних за те, що Полетики разом писали якусь історію України, якою, ніби то, була І. Р., але немає даних і за те, що В. Полетика продовжував І. Р., яку розпочав писати його батько. Тимто на цій гіпотезі я не буду більше спинятись.

О. А. Безбородько. Перехожу нарешті, до гіпотези про авторство О. Безбородька. Наскільки мені відомо, проф. М. Слабченко перший висловив думку, що автором І. Р. був О. Безбородько, але цієї думки не розвинув, подавши тільки деякі арґументи без належного обґрунтування.[1]) Він замітив, що рукопис І. Р. знайдено в маєтку Безбородьків, що в багатьох місцях автор І. Р. дослівно переписував із „Краткой лѣтописи“ В. Рубана 1777 р., що закінчення І. Р. 1769 роком зрозуміле для О. Безбородька, який того року сам рушив у похід на турків, нарешті, що О. Безбородько листувався з Ю. Кониським, чим і пояснюється передмова до І. Р. Як бачимо, проф. М. Слабченко подав кілька об'єктивних і суб'єктивних даних щодо авторства О. Безбородька, але не вияснив докладно їх ваги і значіння. Другий дослідник, проф. П. Клепацький, ознайомившися з листами О. Безбородька до свого батька А. Безбородька, які він знайшов недавно в деканському архіві Кочубеїв (тепер — у полтавському краєвому історичному архіві), звернув увагу на один лист О. Безбородька й, на підставі цього листа, прийшов до висновку, що автор І. Р. був О. А. Безбородько.[2]) Лист О. Безбородька, що його повний текст надрукував проф. П. Клепацький р. 1928 як новину, не є жадною новиною: він був надрукований у поправнішій редакції ще р. 1879 в додатках до І, тому монографії Н. Григоровича про О. Безбородька, а також пізніше, р. 1899, в „Київській Старині“.[44]) Заслуга проф. Клепацького в тому, що він

[1]) М. Слабченко, Матеріяли для економічно-соціяльної історії України XIX в, т. I, ст. 104.

[2]) Клепацький, Листування О. А. Безбородька з своїм батьком, „Юбіл. Збірник ВУАН“, 1928 р. т. I, ст. 280—285.

[3]) Н. Григорович, Канцлеръ, князь А. А. Безбородко, 1879, т. I., ст. 262. „Кіевская Старина“, 1899 р., кн. V, ст. 77—78.

перший використав цього листа, як доказ авторства О. Безбородька. Щоб як-слід оцінити цей доказ, необхідно звернути увагу на автора його, О. Безбородька, на час і обставини, за яких лист був написаний, та на зв'язок його з іншими листами Безбородька.

Олександер Андрієвич Безбородько народився 14. III. 1747 р. в Глухові. Його батько Андрій Яковлевич Безбородько (1711—1780), був спершу підписком, потім реґентом Генеральної Канцелярії (з 1728 по 1741), нарешті генеральним писарем (1741—1762); р. 1762 пішов на димісію з ранґою Генерального судді й помер р. 1780. Вчився О. Безбородько від 1755. по 1765. р. в київській Академії, р. 1765. дістав ранґу бунчукового товариша, вступив на службу до канцелярії „Малоросійского генерал-губернатора", ґр. П. Румянцева, і вже через 2 роки, маючи всього 20 років, був призначений членом реформованого Генерального Суду. Року 1769. пішов із ґр. Румянцевим на війну проти Туреччини, командував на війні ніженським полком, потім відділом козацького війська з лубенського, миргородського й компанійського полку, брав участь у боях із турками, за це дістав ранґу армейського полковника й був призначений київським полковником. Повернувшись на Україну, був висланий Румянцевим у грудні 1775 р. до цариці з рапортом про війну, і з цього часу залишився на царській службі, як особистий секретар Катерини II; пізніше був членом колегії закордонних справ, дістав ранґу тайного совітника й ґрафський титул, а після смерти Катерини, р. 1796, став, із ранґою дійсного тайного совітника, канцлером, із титулом „світлішого князя російської імперії". Помер у Петербурзі 6. IV. 1799 р.

Кілька місяців після переїзду до Петербургу О. Безбородько пише до батька листа (1. VIII. 1776), де просить вислати йому з бібліотеки батька книгу, „въ коей статьи гетманскіе вписаны, конституцій двѣ книги, старую и новѣйшую; исторіи Малороссійскія рукописныя, одну въ четверть а другую въ листъ; еще купить самой чистой печати Статутъ и, коли можно, то порядокъ правъ Магдебургскихъ... ибо сіи всѣ книги здѣсь тѣмъ нужнѣе, что находятся люди, кои вознамѣрилися издать исторію Малороссійскую и напечатать переводъ Статута."[1]) Через рік після висилки цього листа В. Рубан друкує в Петербурзі книгу: „Краткая лѣтопись Малыя Росіи съ 1506 по 1776 годъ". В Передмові до книги В.

[1]) Н. Григоровичъ. Канцлеръ князь А. А. Бозбородко, Додаток, ст. 248. т. I.

Рубан писав: „Записки сея Краткія Лѣтописи съ 1506 по 1734 годъ ведены были Генеральными Малороссійскими писарями, бывшими при гетманахъ, начиная отъ Б. Хмельницкаго даже до смерти Даніила Апостола, получены мною отъ преосвященнаго Георгія, епископа Могилевскаго, а съ того времени по 1776 годъ дополнены и изъявленіе настоящаго тамо образа правленія, какъ и списокъ Гетманамъ, генеральнымъ старшинамъ и полковникамъ сочинены нынѣшнимъ Кіевскимъ г. Полковникомъ, находящимся при Е. И. В-вѣ у принятія челобитель Александромъ Андреевичемъ Безбородкомъ, мужемъ въ знаніи Отечественной исторіи извѣстнымъ и способностію къ Дѣеписанію одареннымъ достаточно...“

Наведені документи взаїмно доповняються й пояснюють. О. Безбородько виписав од батька історичні джерела, потрібні йому, щоб доповнити літопис В. Рубана та скласти додатки, які й надрукував Рубан. Це була перша історична праця О. Безбородька.

Після виходу у світ „Краткой лѣтописи“ В. Рубана О. Безбородько посилає батькові примірник її разом із листом із 31. III. 1778 р. такого змісту:

»Имѣю честь представить вамъ при семъ лѣтопись Малыя Россіи по 1776 годъ съ описаніемъ географическимъ, изъявленіемъ ея правленія и другими нужными свѣдѣніями, изданную г. надворнымъ совѣтникомъ Рубаномъ, приношу я дань, справедливо принадлежащую вамъ, яко во многихъ случаяхъ прямую любовь къ тому краю, любезной отчинѣ нашей, доказавшему, и котораго всегда усердныя простирались старанія, чтобъ дѣла и обстоятельства, славу и честь предковъ нашихъ ознаменующія, извлечены были изъ забвенія. Изъ предисловія вы, милостивый государь, батюшка, усмотрѣть изволите, что къ изданію сея книги поострилъ я г. Рубана не одними совѣтами, но, въ разсужденіе послѣднихъ временъ, и самими достовѣрными извѣстіями, отъ меня ему сообщенными. Сожалѣть только надобно, что онъ поспѣшилъ нѣсколько печатаніемъ предыдущихъ листовъ, въ которыхъ многія противу подлинности ошибки изъять да въ разсужденіе различныхъ нужныхъ умолчанныхъ обстоятельствъ распространиться я не приминулъ бы. Малое сіе сочиненіе служитъ теперь руководствомъ къ намѣреваемому нами изданію полной Малороссійской исторіи, въ которой конечно, всѣ погрѣшности лѣтописи исправлены будутъ, коль только успѣемъ собрать всѣ потребныя намъ извѣ-

стія. Упражняясь въ свободное отъ другихъ дѣлъ время симъ пріятнымъ для меня трудомъ, я благословляю ваши милостивыя родительскія въ юности моей попеченія о приведеніи меня въ точное и подробное познаніе состоянія земли, гдѣ я родился, и всѣхъ въ оной случившихся событій. Велико и совершенно будетъ мое удовольствіе, когда я преуспѣю въ семъ предлежащемъ трудѣ, и особливо когда исполненіе онаго будетъ послѣдуемо многими другими случаями, кои мнѣ предстали бы на изъявленіе моего нелицемѣрнаго къ согражданамъ моимъ усердія."[1])

Цей документ стверджує такі важливі для нашої теми факти, що 1) батько О. Безбородька, генеральний писар А. Безбородько, старався, щоб О. Безбородько за молоду пізнав добре історію України, передав йому свої знання й свої історичні праці, 2) О. Безбородько був автором частини »Краткой лѣтописи“ В. Рубана, починаючи з р. 1734, як про це зазначено і в „Предмові“ до літопису; 3) О. Безбородько не був задоволений із першої частини літопису В. Рубана, вважав, що в ній є помилки, і що про деякі події слід було б викласти повніше; 4) О. Безбородько задумав сам написати повну „Малороссійскую исторію“, поклавши в основу її „Краткую лѣтопись“ Рубана та виправивши її помилки; 5) О. Безбородько вже приступив до збирання потрібних матеріялів і працює над історією в часі вільному від службових обов'язків; 6) нарешті, своєю працею над історією України бажає виявити любов до батьківщини, обіцяючи ще й, у всіх принагідних випадках, допомагати землякам своїм. Для гіпотези про авторство О. Безбородька наведений лист має першорядне значіння. Він стверджує, що О. Безбородько приступив до виготовлення історії України. Перед листами В. Полетики цей лист має ту перевагу, що говорить не тільки про факти, які мають наступити в майбутньому, але й про факти, які вже сталися, й які можна перевірити на підставі інших документів. До цих останніх відносяться: 1) факт, що О. Безбородько змолоду вчився історії України у свого батька, А. Безбородька, який мало не 40 років прослужив у Генеральній Канцелярії, себто при найважливішому джерелі історії України, й тому дійсно міг передати синові як-найновіші відомости про „дѣла и обстоятельства,

---

[1]) На цей лист посилається проф. Клепацький с. 284—5, але в нього він має хибну дату — 1776 р. Й деякі помилки в тексті.

славу и честь предковъ знаменующія"; 2) факт, що О. Безбородько доповнив літопис В. Рубана.

З майбутніх фактів у листі згадується про послуги батьківщині й землякам. Ці факти підтверджують документальні дані, які свідчать, що О. Безбородько, завдяки своєму високому становищу при царському дворі і в царськім уряді, дійсно допомагав своїм землякам і родичам. [1]) Крім того, як відомо, за часів Катерини II. О. Безбородько обороняв інтереси України, наприклад, рішуче висловився був проти проєкту генерал-прокурора, кн. А. Вяземського „объ умноженіи государственныхъ доходовъ" (Н. Григорович, I. ст. 514—522), між іншим, на тій підставі, що „три Малороссійскія провинціи" мають свої привілеґії, а козаки відбувають військову службу, позитивно висловився у справі проєкту В. Капниста р. 1788 про віднову козацького війська з охочих козаків (там таки, II. ст. 516—517); протестував проти заведення на Україні набору рекрутів до війська (р. 1794, там таки т. II, ст. 314), а за часів царя Павла I. вплинув на царя й добув привернення скасованого Катериною судового устрою 1763 р. та злагіднення суворого катерининського режиму. Сконстатована правдивість листа О. Безбородька в зазначених вище частинах дає підставу для пресумпції, що й інші частини листа теж правдиві, і що О. Безбородько дійсно написав „повну Малоросійскую исторію." Але треба признати, що доказова вага листа О. Безбородька на цьому й кінчається. Лист не зазначає прямо, що історія, яку писав О. Безбородько, була „Исторія Русовъ", і крім цього листа ми не маємо поки що прямих об'єктивних доказів про авторство О. Безбородька. Тимто доводиться звернутись до посередніх доказів та до даних суб'єктивного характеру.

З посередніх доказів я наведу такі:

Дослідники „Исторіи Русовъ" (Іконників, Слабченко, Єршов) [2]) констатують, що автор І. Р. в багатьох випадках використав літопис В. Рубана, беручи з нього дослівно опис подій, імена дієвих осіб, окремі думки, тощо. Я порівняв усі місця, які навів М. Слабченко, і сам знайшов багато інших в І. Р., дослівно взятих із літопису В. Рубана (напр., ст. 249, 252, 256 І. Р. і ст. 222, 224, 232 літоп. Рубана). Позичаючи з літопису Рубана, автор І. Р. часто робить доповнення або поправки, які, між іншим, свідчать, що він писав І. Р. значно пізніше, ніж надруковано літопис Рубана. Таким чином, факт запозички

[1]) Н. Григорович, т. I, ст. 340—341.

[2]) Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, II т., 1618, пр. 1; Слабченко, Матеріяли ст. 104: А. Єршов, До питання, с. 291.

автором І. Р. матеріялу з літопису Рубана треба вважати за установлений. Порівняймо тепер цей висновок із листом О. Безбородька, де він писав: „Малое сіе сочиненіе (літопис Рубана) служить теперь руководствомъ къ намѣреваемому нами изданію полной Малороссійской исторіи, въ которой, конечно, всѣ погрѣшности лѣтописи исправлены будутъ.“ Отже лист О. Безбородька катеґорично установлює такий самий зв'язок між „Малороссійскою исторіею“ О. Безбородька та „Краткой лѣтописью“ В. Рубана, який, як було вже доведено, існує між „Краткой лѣтописью“ Рубана та „Исторіею Русовъ“. Коли це так, то з цього випливає логічний висновок, що „Малороссійская исторія“, яку писав О. Безбородько, є ніщо інше, як „Исторія Русовъ“.

Далі, автор І. Р. закінчив її 1769, роком, на початку війни Росії з Туреччиною (с. 257). Як було вже вище сказано, автор у багатьох місцях своєї історії згадує про події й факти, що сталися далеко пізніше 1769. р. і що, таким чином, дату 1769. р. автор прийняв не для визначення часу написання ним І. Р., а з інших причин і мотивів. Коли признати, що автором І. Р. був О. Безбородько, тоді не тяжко буде пояснити, чому автор І. Р. закінчив виклад історії України 1769. роком. Це пояснення маємо у „Краткой-лѣтописи“ В. Рубана, що її кінець написав О. Безбородько. Там О. Безбородько пояснив, що про дальші події можна дізнатися з загальної російської історії, до історії України вони спеціяльно не належать. „Въ прочемъ“, сказано там, „повѣствованіе о его (Румянцева) славныхъ, въ теченіе сей войны, дѣлахъ и обстоятельствахъ совершеннаго имъ мира принадлежитъ къ общей Россійской Исторіи, коея писателямъ то и предоставляется, а сей Краткой Малороссійской Лѣтописи здѣсь и симъ да будетъ конецъ“ (ст. 241—242) Літопис Рубана дійсно закінчується 1769. роком і, хоч на заголовку останньої сторінки й позначений р. 1775, але під цим роком вміщено лише кілька слів про ґр. Румянцева-Задунайського та додано наведений вище кінець. Очевидячки, кермуючись цим міркуванням, і автор І. Р. закінчує свою історію 1769. роком, бо, як пояснив він у „Передмові“, завдання його було написати „Исторію Малой Росії“, яку замовчує „Общая Россійская исторія“.

Щож до суб'єктивних даних авторства О. Безбородька, то ми їх добуваємо, аналізуючи І. Р. та порівнюючи з обєктивними й суб'єктивними даними життя й діяльности О. Безбородька.

„Исторія Русовъ“ вражає нас ориґінальною властивою тільки їй, методою викладу історичного процесу України. Поруч із численними історичними помилками, І. Р. містить у собі, дуже виідеалізоване, але широко схоплене освітлення правного внутрішнього й особливо міжнароднього становища України та її політичної ролі серед сучасних їй держав Европи. Автор І. Р. змальовує нам Україну княжої доби, як самостійну державу під управою виборних князів (с. 3). Через татарську навалу та незгоду між князями Україна тратить самостійність, злучується з Литвою й Польщею добровільно, на основі договору, й займає рівноправне місце поруч із Литвою й Польщею в федеративній польсько-литовсько-руській державі (с. 7). Цю федерацію нарушила Польща, що поступнево відбирала права й вольности українському народові та примушувала його перемінити православну віру на унію. Гетьман Б. Хмельницький із укр. козацтвом звільнив Україну від остаточного поневолення Польщі та привернув їй самостійність і незалежність. Починаючи від доби В. Хмельницького, автор І. Р. викладає історію України на тлі політичної історії тодішньої Европи, вводить Україну в коло европейських держав, зв'язаних між собою системою міжнародньої політичної рівноваги. Він зазначує занепокоєння европейських держав після переяславського договору 1654 року, які оцінили цей акт як небезпечне нарушення системи рівноваги в Европі, внаслідок зміцнення „абсолютної“ держави московської, яка через приєднання України несподівано піднялась на ступінь „царствъ могущественныхъ и страшныхъ“ (с. 122). З огляду на те, західні держави „атакували“ Б. Хмельницького загрозами й вимогами повороту України до Польщі або хоч „въ прежнее неутральное состояніе“. Після переможної війни з Польщею загрози держав стають реальніші. Автор вкладає в уста кримського хана цікаву характеристику внутрішнього й зовнішнього становища Московщини, її некультурности, неписьменности, дикунства, жадоби влади й присвоєння царств та імперій, а також і князів „руських“ (с. 134—135). Далі оповідає про союзні зобов'язання України супроти Швеції й вимогу останньої допомогти їй проти Польщі та „нѣкоторыхъ владѣтельныхъ германцовъ за претензіи Литовскія, Померанскія и Голштинскія“ (с. 136). Хмельницький допоміг Швеції, і Швеція перемогла Польщу, Данію й інші держави, які не так Польщу обороняли, як дбали про власні інтереси. Після замирення Швеції з Данією римський і німецький цісар, Фердинанд III, та польський примас Урбан вислали до Хмельниць-

кого ноту з вимогою, щоб він порвав союз із Швецією, щоб вернувся до федерації з Польщею на рівних із нею правах, і ці держави обіцяють йому ґарантувати, або принаймні „держали бы неутралитетъ“, коли ж ні, то вони загрожували знищити „його націю“, як шкідливу й ворожу цілому католицтву (с. 137). На цю ноту Хмельницький відповів, що союзного договору зі Швецією порвати не може, бо міжнародні трактати вважаються за святі й ненарушні. Згодом до Хмельницького прибула „соединенная миссія“ турецького султана й римського цісаря, яка заявила, що Польща цілком розбита війнами з козаками, Москвою й Швецією та що змушена буде за договором або й силою зброї з'єднатися з Москвою, яка внаслідок цього стане „державою колоссальною“. Тому монархи, турецький і римський, обороняючи права народів і підтримуючи між державами політичну рівновагу, знов вимагають, щоб гетьман порвав із Швецією, покинув московську протекцію та з'єднався з Польщею на правах і вольностях, „свободную націю значущихъ“, для цього буде складена „постановительная съ поляками конституція“, яку монархи беруться ґарантувати й вічно обороняти (с. 138). Автор в уста Б. Хмельницького вклав дуже цікаву відповідь на цю вимогу: в ній він висловив ідею XVIII. в. про так зване „природне право“, що належить усім народам і виявляється в самовизначенні народу та в обороні свого незалежного існування. Устами Б. Хмельницького автор закидає державам, „равновѣсія ищущимъ“, що вони бажають зберегти рівновагу поневолюючи український народ, — а це є „странность, несовмѣстимая ни съ какими правилами политическими и моральными“ (с. 139). Ще раз автор І. Р. повертається до вияснення міжнародного значіння України після обрання Ю. Хмельницького й оповідає, що до молодого гетьмана прибули посли чужоземних держав і поставили йому питання: „на какомъ основаніи, или по какимъ планамъ и положеніямъ управлять будетъ онъ Рускимъ народомъ?“ На це Юрій Хмельницький, ніби то, відповів, що, натерпівшись досить від „протекцій“ і будучи звільнений від них „произшедшими революціями и настояніемъ ихъ державъ“, має намір надалі бути „въ разсужденіи интересующихся въ томъ державъ, неутральнымъ и отъ себя самого зависимымъ“ (151).

Нарешті, значно пізніше автор І. Р. містить знамениту промову, яку, ніби то, виголосив гетьман Мазепа з хвилиною переходу на бік Карла XII (202—4). В цій промові автор торкнувся тяжкої ситуації, яка утворилася внаслідок того, що на тирито-

рії України одбувається вирішальний бій між двома „страшными деспотами, каковыхъ вся Азія и Африка едвали когда производили“. Коли переможе король шведський, тоді Україна буде віддана Польщі, як військова здобич, без жадних договорів, коли ж переможе Петро І, тоді виконає відомі пекельні пляни свої, що заготовив для України. Мазепа вибрав менше лихо: він склав договір із Швецією, вимовивши для України такі права, які вона мала за своїх природних князів, і які належать кожній вільній нації, та невтралітет супроти Швеції, Польщі й Москви (203). „Тимто ми, заявив Мазепа, повинні вважати шведів за приятелів і союзників, посланих нам Богом для визволення й для підвищення України „въ первую ступень свободы и самодержавства“. „Ибо извѣстно, что прежде были мы то, что теперь московцы. Правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешло“. (204).

Наведені місця І. Р. свідчать, що автор дуже добре знав і як-слід оцінював міжнародню політику другої половини XVII. в., але в своєму викладі приспособлював до неї, правда, дуже влучно, концепції, поняття, ідеї й термінологію кінця XVIII. в. Він змалював, так би мовити, ідеальний образ міжнародньої політики XVII. в. та вклав в уста політичних діячів того часу вимоги й декларації, які на його погляд, вони повинні були в той час виголосити. Про це, між іншим, свідчить таке місце в І. Р.: оповідаючи про полтавську баталію, автор підносить, що Мазепа точно дотримував невтралітет і не послав своїх козаків у бій проти москалів, але, не зважаючи на це, їх спіткала така ж доля, як і „лебединських мерців“. „Замѣчательно“, додає автор, „что смыслъ о неутралитетѣ, яко словѣ иностранномъ, иначе тогда толковали отъ нынѣшнихъ о немъ понятій“ (215).

Так викласти міжнародню політику міг тільки той, хто сам добре був ознайомлений із усіми таємницями тодішньої дипломатії, із системою европейської рівноваги, невтралітетом і т. п. кінця XVIII. в., хто у практиці сам провадив міжнародню політику зі Швецією, Німеччиною, Туреччиною, Кримом. З гіпотетичних авторів І. Р. так писати міг тільки О. Безбородько, член Колегії Закордонних Справ, що за бездіяльністю віце-канцлера Остермана був головним керманичем закордонної політики Росії за Катерини й канцлером російським за Павла І. О. Безбородько брав діяльну участь у виробі славнозвісного проєкту Катерини 1780 р. „о вооруженномъ морскомъ нейтралитетѣ“. Він дав цьому проєктові остаточну форму і здійснив його підчас війни Англії з Америкою (М. Григорович, І, ст. 64, 65). Ви-

конуючи цей проєкт, О. Безбородько р. 1781. склав із Прусією „Актъ для охраненія свободы торговли и мореплаванія нейтральныхъ народовъ“ (ст. 81), р. 1782 склав морську конвенцію“ для охраненія свободы нейтральнаго мореплаванія“ між Росією й Портуґалією, та інш. (ст. 82, 83). О. Безбородько брав участь у мирових переговорах із Туреччиною р. 1774, а р. 1791 склав мировий договір із Туреччиною (с. 641); він теж брав безпосередню участь у переспpавах про розділи Польщі, (ст. 642), склав від імени царського уряду „Объявленіе о причинахъ войны съ Польшей“ р. 1794, написав значну кількість записок історичних, політичних і дипломатичних, де детально трактував різноманітні питання міжнародньої політики кінця XVIII. в. (наприклад: Записка про причини розриву з Туреччиною, Записка про ведення війни із Швецією, Записка про політику Росії в Европі, Записка, як мають вести переспрaви з Берліном та інш.). В цих записках О. Безбородько висловив багацько ідей і концепцій міжнародньої політики, які дуже подібні до ідей І. Р. У своїй практичній дипломатичній діяльности О. Безбородько мав справу переважно з тими самими державами, які сусідували з Україною й Москвою і в XVII. в. — Кримом, Туреччиною, Польщею, Прусією, Швецією.

Писання О. Безбородька дають нам уявління про мову й термінологію, що їх уживав О. Безбородько, і ми мусимо сконстатувати, що термінологія в О. Безбородька — та сама, що й у автора І. Р. Ми скрізь знаходимо терміни: система, нація, диверсія, конґрес, „равновѣсіе“, революція, невтралітет, при чому характеристично, що це останнє слово О. Безбородько пише так, як воно написане в І. Р.: „неутралитетъ“, „неутральный“ [1]), в той час, і в офіційних актах і трактатах, писаних іншими особами, це слово писали по-російському так, як і тепер: „нейтральный“, „нейтралитетъ“.

Характеризуючи мову І. Р., я вже раніше зазначив, що автор І. Р. охоче цитує св. Письмо й послуговується українськими приказками, приповідками й висловами. Ці характеристичні ознаки находиио і в мові писань О. Безбородька. Біограф О. Безбородька, Н. Григорович, відмітивши факт, що Безбородько „часто и кстати“ наводить тексти із Письма, пояснює це тим, що О. Безбородько мав феноменальну пам'ять і замолоду тричі прочитав Біблію [2]). Ось як, наприклад, цитує Письмо Безбородько у своєму листуванні: „Я вамъ совѣтовалъ въ женитьбѣ

[1]) Н. Григорович... II. т., ст. 519.

[2]) Н. Григорович... І. ст. 15.

держаться правила, въ писаніи Святомъ преподаннаго Іакову: „да не поимеши себѣ жены отъ сыновъ чуждыхъ"., писав Безбородько до М. Миклашевського [1]), або: „На немъ обылось писаніе: „не видѣхъ праведника оставленнаго, ниже наслѣдія его просяща хлѣба" [2]), та інш. Щодо українських слів і висловів, то О. Безбородько залюбки їх уживав у приватному листуванні. Він досконало знав тодішню російську літературну мову, мав „легкій русскій слогъ и изящный стиль", але погано, з українським акцентом вимовляв і в розмові та в листах уживав українських слів. Ось приклади на укр. слова й вислови: в листі до В. Кочубея О. Безбородько писав: „Вашъ приятель Иванъ (Остерман), большой, длинный, глухой дуракъ... уѣхалъ на 10 дней въ деревню съ толстой своей репехою. Не гнѣвайтесь, что я его пробранилъ. Осипъ Степановичъ (Судієнко) говорить на Малороссійскомъ языкѣ: „катузѣ по заслузѣ" [4]); або: „по нашей пословицѣ: „Дай, Боже, ноги" [5]), або: „и сдѣлалось прямо такимъ, какъ покойный Афендыкъ говаривалъ: „въ полѣ не воинъ, дома не господарь" [6]), та інш.

Зазначимо, до речі, ще одну характеристичну рису автора І. Р.: це його гумор. Він дотепно й ущіпливо висміває московський народ, його некультурність, задавання, забобони, релігійну й національну нетерпимість, поруч із цим іноді кепкує собі і з своїх земляків. Часто гострі і влучні характеристики москалів автор вкладає в уста хана кримського, чужоземних послів, а іноді отверто висловлює від свого імени (напр., ст. 134, 145, 150, 181, 248, 208 та інш.). Ті самі риси природного гумору, дотепних висловів, кепкування з неприємних йому осіб, а то й земляків із себе самого, помічаємо в О. Безбородька. Як і автор І. Р., О. Безбородько ненавидить Гр. Теплова, довірену особу Кир. Розумовського, й пише про нього: „Тепловъ, который хотя и исчезаетъ отъ лѣтъ и старости, но лжетъ еще больше на старость" [7]). У листі до ґр. С. Воронцова знаходимо такі вислови: „Надобно было къ несчастью чтобъ въ угодность негодныхъ поляковъ въ 1792 г. былъ принятъ поганый проектъ одного здѣсь бродяги Алтесты объ открытіи су-

[1]) Там таки, т. II, 640.
[2]) там таки, с. 384.
[3]) там таки. т. I. 59—60.
[4]) там таки, т. II, 495.
[5]) там таки, ст. 639.
[6]) „Кіевская Старина", 1884 р., кн. IV, ст. 893—94.
[7]) Н. Григоровичъ... I. т. ст. 52.

хопутныхъ таможень“ [1]), або: „Болѣе 50 тысячъ растаскано людей наличныхъ изъ полковъ, а и въ наличныхъ сколько духовыхъ, роговыхъ и прочихъ музыкантовъ и пѣвчихъ“ [2]). В листі до Г. Милорадовича: „Въ нынѣшній вѣкъ подъ конецъ появилось много писарей такихъ, какъ въ старые годы у насъ бывали, т. е. неписьменныхъ“ [3]). В листі до Воронцова: „Изъ генераловъ сухопутныхъ здѣсь очень мало путныхъ“ [4]). В одному листі до батька, спростовуючи чутки, що ніби горільне право мають приспособлювати до ранґи поміщиків, писав: „можна ѣздить цугомъ и употреблять ливреи по чынамъ, а для винокуренія потребно только хлѣбъ, лѣсъ и малороссійская свобода“ [5]). Про В. Кочубея пише: „Онъ умѣлъ кончить четыре дѣла, а ему и второго-Владимира сочли дать рано“ [6]). Про близького до собі Євдокима Степановича Судієнка Безбородько пише: „Евдокимъ Степановичъ получилъ одставку и весьма добрымъ манеромъ, съ полнымъ жалованьемъ, съ правомъ мундира, а сверхъ того за его долговременную службу Государь прислалъ ему кавалерію св. Александра. Онъ считаетъ себя пресчасливымъ, уподоблясь прусскому капитану времени Фридриха-Вильгельма, у котораго поленъ ротъ хлѣба, но по выбытіи зубовъ, нечѣмъ ѣсть“ [7]). Ще в одному листі писав: „Вручитель сего дѣтина, о которой вы такъ много заботились, чтобъ оно и носомъ пороху не слыхало... безъ вашего заказу давно бъ онъ былъ майоромъ и крестоносцемъ“ [8]). Про себе самого О. Безбородько писав: „Испытавъ въ жизни всякаго рода мотовства, вдругъ очутился я охотникомъ къ картинамъ“ [9]), а в листі з р. 1798 писав: „Я пребываю безъ перемѣны въ моихъ желаніяхъ отойтить отъ большого свѣта и водвориться въ деревнѣ, гдѣ я, нѣсколько и мотовато, соорудилъ себѣ пристанище на дни послѣдніе и по смерти. Подъ симъ разумѣй домъ, садъ, церковь и гробъ“ [10]). Отже й з боку стилю та особливостей мови писання Безбородька дуже близькі до І. Р.

---

[1]) там таки, І, ст. 433.
[2]) там таки.
[3]) там таки, ст. 384.
[4]) там таки, ст. 419.
[5]) там таки, ст. 283.
[6]) там таки, ст. 433.
[7]) там таки.
[8]) „Кіевск. Старина“ 1884, кн, IV, ст. 894.
[9]) Н. Григорович. І. 433.
[10]) там таки, ст. 441.

Спинимось іще на деяких арґументах психологічного характеру. Автор І. Р. прихильно ставиться до правителів України за цариці Анни: Шаховського, Баратинського, Олександра Румянцева („командованіе Генераловъ оныхъ, по личнымъ ихъ добротамъ и благороднымъ характерамъ, было кроткое, справедливое и для малоросіянъ утѣшительное“), а також і до сина О. Румянцева, малоросійського генерал-губернатора часів Катерини, ґр. Петра Румянцева („Особенно народъ малоросійскій обрадованъ былъ своимъ генералъ губернаторомъ, памятуя благодѣянія отца его, бывшаго прежде въ Малоросіи правителемъ, и онъ дѣйствительно оправдалъ надежды народныя патріотическими своими поступками для его блага“, ст. 255). Автор І. Р. хвалить Малоросійську Колеґію 1765 р. („Колегія сія вошла въ правленіе, яко роса на пажить, и яко иней на руно, т. е. съ полною тишиною и кротостію“, с. 255) за те, що вона припинила здирства московських ґарнізонів на Україні, зазначає користь, яку приніс податок по 1 р. 2 к. з хати замісць постачання фуражу й провіянту натурою, хоч, правди ради, не замовчує невдалих способів перевести Генеральний Опис України московськими урядниками, при чому подає такі деталі, які свідчать, що автор або був наочним свідком Опису, або, принаймні знав з першоджерел про всі трагікомічні сцени, що трапились при описі, які він і подав в І. Р. Таке сприятливе відношення до правителів України, зокрема до О. і П. Румянцевих та до Малоросійської Колеґії, можна пояснити тим, що ще старий А. Безбородько служив за цих правителів і був у дуже добрих відносинах із ними [1]), особливо з Румянцевим та його родиною, та й О. А. Безбородько розпочав службу в канцелярії малоросійського генерал-губернатора, ґр. П. Румянцева, постійно користувався симпатіями й підтримом цього ґенерала, а під час переведення Генерального Опису, як секретар Румянцева, міг бути й наочним свідком Опису [2]).

Ненависть і вороже відношення автора І. Р, як і О. Безбородька, до Г. Теплова, а почасти й до Розумовського находять своє пояснення в земельних спорах, які мав О. Безбородько з ґр. Розумовським [3]). Спори ці торкались головно ранґових маєтностей київського полковника й київського полку: ґрунтів кобизьких, іржавських, млинів козарських, тощо. Про

[1]) А. Л. Генеральный писарь А. Безбородько, „Кіев. Стар.“ кн. І. ст. 135—137.

[2]) Н. Григоровичъ... І. ст. 240 та інш.

[3]) там таки, ст. 243, 251, 253, 254.

епізод із „юдиним“ поцілунком Г. Теплова, який уміщено на ст. 255. І. Р., О. Безбородько міг довідатись від наочних свідків, бо, коли вступив на службу до цариці, то ще застав на службі при дворі Г. Теплова. У зв'язку з земельними спорами з Розумовським О. Безбородько написав Записку про повітові міста Гадяч і Зіньків, де доводив, що ці міста з їх землями не входять у склад „Ключа Гадяцького“, подарованого К. Розумовському [1]). Автор І. Р. з ненавистю й обуренням згадує про діяльність т. зв. „Канцелярії Міністерського Правління“ в рр. 1734—1749 та подає багато деталів про роботу цього „римського чистилища“, про дикунські способи допиту, слідства, мук і кари, з особливим обуренням підносить ганебну ролю „донощиків“ та інш. (с. 238—239). Це місце І. Р. вдалося б легко пояснити, коли б признати, що автором І. Р. був О. Безбородько. Справа в тому, що батько його, А. Безбородько, який служив у Ґенеральній Канцелярії за часу найжвавішої діяльности Канцелярії Міністерського Правління, був наочним свідком усіх жорстокостей цієї установи. Ще більше, — обвинувачений сотником Купчинським у хабарництві, р. 1742 був усунутий із посади генерального писаря, яку щойно одержав, та відданий під суд правителя, ген. Бібікова й Канцелярії Міністерського Правління. Суд тягся аж до 1749. р. і припинився тільки тому, що цю Канцелярію скасовано. Після обрання Розумовського, А. Безбородька судив нормальний гетьманський суд генеральної старшини й виправдав його, а донощика Купчинського за неправдивий донос засудив на тяжку ганьбливу кару. Отак О. Безбородько від батька одержав усі подробиці з діяльности „Канцелярії Мініст. Правління“ і на підставі цих відомостей міг так яскраво описати роботу цієї установи в І. Р.

Подаючи деякі факти з біографії О. Безбородька, я вже зазначив, що він особисто брав участь у війні Росії з Туреччиною 1769—1774 р. Тоді він побував на Буковині, в Молдавії, на низу Дністра й Дунаю та за Дунаєм, брав участь у боях під Кагулем, був при приступі на Сілістрію, був у Варні, Ясах, Букарештах та в інших містах Молдавії, Волощини й Бесарабії. З пробування в цих країнах О. Безбородько виніс багацько відомостей. Пізніше склав він історичну записку про Молдавію „Сокращенныя историческія извѣстія о Молдавіи, выбранныя изъ лѣтописцевъ различныхъ“ [2]), де, між іншим, ужив такого рідкого для Наддніпрянської України слова, як „руснак“, „рус-

[1]) Н. Григоровичъ... т. II, ст. 633—637.
[2]) Н. Григоровичъ... т. I., ст. 386—393.

наки“, або „русняки“ („Плодоносіе и изящество климата — Молдавії — привлекали и убѣжавшихъ въ горы, многихъ изъ Польши, особливо Руснаковъ“). Коли ми звернемось до І. Р., то знайдемо там на ст. 23 оповідання про похід „гетьмана“ Гр. Свірговського в Молдавію, а на ст. 26 похід „гетьмана“ Федора Богдана, при чому автор згадує ті самі міста й місцевости, де побував О. Безбородько: Яси, Ґалац, Кілія, Варна, Сілістрія, низи Дністра й Дунаю, та передає подробиці, які міг добре запам'ятати О. Безбородько із своїх походів за турецької війни двісті років пізніше. А на ст. 3-й І. Р. знаходимо слово „русняк“, яке автор И. Р. прикладає до Русів („а народъ, на ней живущій, названъ Русами и Русняками вообще“).

Оповідаючи про настрої серед генеральної старшини й полковників після димісії К. Розумовського та про їх надії одержати на власність ранґові маєтности, автор І. Р. іронічно помічує, що вони „во мнѣніи своемъ грубо ошиблись, ибо въ послѣдствіи обылось съ ними не тако“ (с. 255). О. Безбородько, бувши київським полковником до 1780. р., добре знав про інтимні настрої серед старшини й своїх колеґ, полковників, та й сам він мріяв одержати на власність ранґові маєтки київського полковника. В листі до батька з р. 1779 він, між іншим, писав: „а ежели какая либо реформа случится, то я не думалъ би, чтобъ встрѣтилась трудность въ полномъ тѣхъ маетностей присвоеніи“ [1]). Але такої реформи не „встрѣтилось“, і, як спомин про „розбиті надії“, залишилась іронічна замітка в І. Р.

Можна було б навести ще більше місць із І. Р. та пояснити їх на підставі біографічних даних або писань О. Безбородька, але, міркую, що й наведених прикладів досить, щоб переконатись, який тісний зв'язок існує між окремими місцями з І. Р. та біографічними даними, думками й поглядами О. Безбородька.

Наведені вище дані суб'єктивного характеру промовляють за позитивне вирішення проблеми про авторство О. Безбородька. Вони були б ще переконливіші, коли б можна було підперти їх даними ідеологічного порядку, коли б ми могли порівняти погляди та ідеї, висловлені автором І. Р., з поглядами й ідеями О. Безбородька щодо історичного процесу України та політичної програми на майбутнє. На жаль, цього зробити нам неможливо, бо приватний архів кн. О. Безбородька

[1]) Там таки, ст. 269.

не зберігся, або його ще не знайдено, а ті його писання, які збереглися й які опубліковано, всі мають характер суто офіційних документів, де О. Безбородько не міг одверто висловити свої інтимні думки. Приватне листування О. Безбородька з батьками, родичами й приятелями опубліковано, й ми його використали, але найцікавіші листи О. Безбородька або знищені, або вони переховуються десь у секретних архівах і для дослідників не доступні. З одного листа до ґр. Воронцова з р. 1790 довідуємось, що О. Безбородько деякі листи, які одержував од Воронцова, палив, бо вони торкались інтимних, секретних речей, яких він не міг показати цариці [1]). Певна річ, що й Безбородько писав до Воронцова подібні листи, але це найцікавіше листування, певне, затратилось. Тимто, про ідеологію О. Безбородька, про його інтимні думки й погляди можна скласти тільки собі дуже приблизне уявлення на підставі деяких біографічних даних, що торкаються його інтересів, оточення та роботи поза службою й поза межами офіційної діяльности.

Біографічні дані показують, що О. Безбородько був одним із найбільш освічених царських міністрів. Маючи феноменальну пам'ять, яка не покидала його до самої смерти, він у Петербурзі вивчився досконало французької, німецької й італійської мови та придбав глибоке знання історії, права й політики, потрібне йому в його офіційній діяльності. Ґраф Завадовський так характеризує О. Безбородька: „Непомѣрное любопытство стяжало ему обширное знаніе вещей, для государственнаго человѣка нужныхъ, которыя удерживала всегда присутственными мыслями память его преудивительная. Къ его головѣ трудно прибрать равную, чтобы также былъ премягкой нравъ и незлобивое сердце, даже и противъ враждовавшихъ ему“ [2]). О. Безбородько приятелював із багатьома людьми, його дім був повний земляків і людей, яким він був потрібний, як особа, що мала велике значіння в урядових колах, але найрадше він оточував себе письменниками та особами вільнодумними, яким радо допомагав. Він патронував і допомагав таким письменникам, як Хемніцер, Державін, Фон-Візін, українець В. Капніст, та таким особам, як Новіков і Радіщев, та інш. [3]). О. Безбородько у своїй записці „О потребностяхъ имперіи Россійской“, складеній незадовго до смерти (р. 1799), обстоював права селян на рухоме майно, вказував на те, що треба заборонити

[1]) Н. Григоровичъ... т. І., ст. 420.
[2]) Н. Григоровичъ... т. І., ст. 440.
[3]) Там таки, т. II, ст. 92.

продаж селян без землі, віддачу їх до війська за гроші, або як кару, і називав ці заходи „прямою вольностію селян“. Крім того, він вимагав, щоб скасовано „муку“ обвинувачених за образу царського маєстату: „Въ изслѣдованіи по симъ дѣламъ да истребятся всѣ способы потаенные и гдѣ кровь человѣка и гражданина угнетается вопреки законовъ“ [1]).

Коли цариця Катерина зажадала думки О. Безбородька з приводу складеного В. Капністом р. 1788 проекту: „Положеніе, на какомъ можетъ быть набрано и содержано войско охочихъ козаковъ“, то О. Безбородько висловився дуже прихильно, але помітив, що „надобно смотрѣть, чтобы отнюдь то не имѣло вида прежняго гетманства“, щоб козацьку старшину вибирали і затверджували на підставі указу Петра I з р. 1715, і щоб не було непотрібної тепер неслужбової старшини: бунчукових, військових і значкових товаришів [2]). Таку думку О. Безбородько подав офіційно, але пізніше в листі до ґр. Воронцова, викладаючи пляни війни проти Польщі та Прусії (р. 1790) писав, що „въ Украйнѣ Польской мы сдѣлаемъ конфедерацію [3]) нашихъ единовѣрныхъ, примѣрную той, которая гетманомъ Хмельницкимъ была сдѣлана, и тѣмъ поставимъ столько войска, что займемъ всю армію Польскую“ [4]). Отже офіційно, для цариці О. Безбородько робить застереження проти понови гетьманства, в листі ж до приятеля припускає можливість „конфедерації“, яка була за Б. Хмельницького, себто загального повстання й організації козацького війська.

Року 1794. фельдмаршал кн. Репнін подав два проєкти: 1) щоб утворити запорожців із уманських, білоцерківських і побережних козаків та пустити на поляків; 2) зробити „конфедерацію“, яка оголосила б Костюшка бунтівником. О. Безбородько, який тоді був під доглядом і контролею любимця цариці, ґр. Зубова, на запит останнього висловився проти обох проєктів, мотивуючи тим, що тепер Росія не в такому тяжкому стані, як була р. 1790, коли не мала війська. Тепер Поділля й Волинь „наші“. „Слѣдовательно, было бы возмутить свой собственный народъ, помнящій времена Хмельницкаго и склонный къ козачеству. Отъ чего и вышло бы новаго рода революція, в которой, по крайней мѣрѣ принуждены будемъ

[1]) Там таки, ст. 646.

[2]) Там таки, ст. 516—517.

[3]) Порівн. це місце з І. Р., ст. 237. „Король Станиславъ Лещинскій вступилъ тогда въ Польшу по призыву поляковъ и завелъ съ ними конфедерацію“.

[4]) Н. Григоровичъ... т. I., ст. 422.

возстановить гетманство, дозволить многія нелѣпыя свободы и, словомъ, терять то, чѣмъ смирно и тихо во вѣки бы владѣли“ [1]). В цьому випадку О. Безбородько ніби то висловився проти реформи, наслідком якої була б понова гетьманства й прав та привілеґій, скасованих царицею Катериною р. 1764. Обставини, серед яких довелося О. Безбородькові так висловитись були вийняткові, і запит Зубова був зроблений у формі явної провокації О. Безбородька, якого Зубов ненавидів. Безбородько це добре зрозумів. Тимто висловлена ним думка, ворожа ідеї гетьманства й давніх вольностей, дана під моральним примусом, не може вважатись за правдиву думку О. Безбородька, тим більше, що, як тільки обставини змінились, після смерти Катерини, О. Безбородько негайно ж таки виявив свої правдиві почуття та впливав на Павла І. в прихильному для України напрямі.

Про правдиві почуття й думки О. Безбородька можна довідатися з того, як до О. Безбородька відносились сучасники, росіяни, і як його характеризували. З цього погляду цікавий погляд висловив відомий Ростопчін. У листі до ґр. Воронцова Ростопчін писав у день смерти О. Безбородька, 4. IV. 1799. р. „Другъ Вашъ приближается къ концу своей жизни. Надежды нѣтъ. Богъ съ нимъ! Добрыя дѣла его превосходятъ слабости, отъ добраго сердца произшедшія. Люди всѣ въ слезахъ. Россія будетъ имъ гордиться; но онъ ея не любилъ, яко сынъ любитъ мать“ [2]). Росіяни відчували, що О. Безбородько — чужий їм, що він не був „сином Росії“.

Наведені дані почасти малюють нам моральну постать О. Безбородька і, за браком точніших даних, правлять за єдине джерело для пізнання думок і поглядів О. Безбородька. Ці дані не заперечують можливості авторства О. Безбородька.

Коли ми припустимо що автором І. Р. був О. Безбородько, тоді зрозуміло буде, чому він, як автор І. Р., приховав своє ім'я, і чому він вибрав для цього спосіб, ужитий в І. Р. Як російський канцлер і князь, Безбородько не міг отверто підписати своє ім'я під таким твором, як „Йсторія Русовъ“, що російських царів називає деспотами й узурпаторами, а Росію — країною дикунства, забобонів, ненависти й рабства. О. Безбородько мав перед очима передмову до „Краткой Лѣтописи“ В. Рубана, де було згадане ім'я Ю. Кониського, що передав Рубанові літопис, та ім'я О. Безбородька, як співавтора літопису.

[1]) Н. Григоровичъ... т. І., ст. 261.
[2]) Н. Григоровичъ... т. ІІ., ст. 433.

Передмову цю писано р. 1777, коли О. Безбородько щойно починав свою карієру, пізніше обставини змінились, та й історія, яку написав О. Безбородько, набрала іншого, небезпечного для автора характеру. Тимто, О. Безбородько, хоч і покликався таксамо на Ю. Кониського в передмові до І. Р., і таксамо зазначив, що І. Р. передана була Ю. Кониським, але не міг уже написати про себе самого, як про особу, якій передано І. Р., а покликався на відомого знавця історії Гр. Полетику. Для О. Безбородька пристойніше було покликатись на Полетику, як на „извѣстнаго своею ученостію и знатностію Депутата“, ніж, скажемо, Г. Полетиці написати своє ім'я з наведеними епітетами. Тим більше, що в той час, коли писано передмову, обидва згадані в ній діячі були вже покійники. Г. Полетика помер р. 1784, а Ю. Кониський — р. 1795.

На підставі наведених вище об'єктивних і суб'єктивних даних, я приходжу до висновку, що гіпотеза про авторство О. Безбородька здається мені ближчою до правди, ніж гіпотези про авторство Гр. і Вас. Полетик. Високе офіційне становище О. Безбородька утворює певні труднощі для остаточного обґрунтування цієї гіпотези рядом арґументів ідеологічного характеру, але об'єктивні дані та суб'єктивні обставини й порівняння писань О. Безбородька з І. Р. з боку форми, виразу думок дають разом досить переконливий матеріял для того, щоб, відкинувши всі інші гіпотези, поставити гіпотезу про авторство О. Безбородька на перше місце.

ІВАН ФИЛИПЧАК

Нарис історії Тиряви Сільної

I.

Ти́рява Сільна лежить у Сяніцькому повіті, над долішньою течвою річки Тирявки, яка вливається в селі до Сяну з правого боку. До середньої течви цієї річки притикають села Семушова та Голучків, над горішньою течвою лежить Тирява Волоська, Ракова та Пашова. Напроти устя річки Тирявки до Сяну (по лівому боці Сяну) розложилося маленьке містечко Мриголод. В давній давнині, але вже в історичних часах, усі ці місцевини творили одну оселю під назвою Тирява. Але страшний розлив Сяну наробив величезного спустошення в цілій околиці. Живлова сила води, змінила річище Сяну і відділа Тиряву Сільну від Мриголоду, котрий до половини XVII. в. теж називався Тирявою. Місцева традиція каже, що Сян колись мав річище на захід від Мриголода, і плив зпід Дубни просто на Глумчу, залишаючи по правому боці в одному комплексі Тиряву Сільну з нинішнім Мриголодом. Що так справді було, на це вказує факт, що мешканці Тиряви Сільної мають досі свої ґрунти в Мриголоді, по лівому боці Сяну. Коли була ця страшна повінь, чи може та, що в 1569 р. затопила село Ритаровичі [1]) чи колись раніше, того не знаємо [2]). Досить, що ця повінь накоїла багато шкоди, вплинула на розділ однієї оселі на кілька окремих сіл.

Село Тирява Сільна лежить у прегарній долині захищеній із усіх сторін горами, найбільші з них і найвищі тягнуться великим пасмом на південь, а в Солоннім вершку доходять до 671 м. На півн. схід найвищий шпиль досягає 590 м. вже поза границями села, таксамо на захід гірське пасмо за Сяном доходить до 530 м. З усіх гір спливаються численні потічки до річки

[1]) Обляти сяніцьких грод. актів т. 317, ст. 249. в Архіві актів гродських і земських у Львові.

[2]) Ця подія була теж записана у старій шкільній хроніці в Тиряві Сільній, яку спалив якнйся мадяр підчас війни, 1914 р. (З оповідань емер. управителя школи Маріяна Яськевича).

Тирявки, яка має яких 16 км. довжини, і пливе простим річищем положеним у Тиряві на 270 н. р. м. Село розбудувалося на лівому березі річки, несиметрично, в майже округлій кітловині. Межує воно на південний схід із Семушовою, Голучковом, на південь із Лішнею, на захід із Мриголодом, на північ із Доброю, на північний схід із Волею крецівською. Гори Тиряви Сільної з південної сторони обросли буйними шпильковими лісами. Тут веде дуже тяжка дорога через Лішню до Сянока. Деякі розлогі схили гір обросли бучиною та ялиною, а деякі перемішані із слабшою породою дерев як осикою, трепетою, дають гарний різноманітний вид...

Ґрунт у Тиряві Сільній досить поганий, переважно глинковато піщаний. Однак при дбайливій управі, працьовитости мешканців і захисті від вітрів, дає навіть гарні врожаї.

Родить тут дуже добре всяке збіжжя, й городовина, а й садовина дає дохід. В надрах тирявської землі ховаються великі багацтва: крім солянкових джерел, з котрих від непамятних часів черпали сіль, є також сірчані джерела й джерела з мінеральними питними водами. Перед трьома роками жидівська фірма Дінстаґ побудувала тут кілька шибів і вертить із досить добрим успіхом нафту, не глибше як 200 м.

Тирява Сільна ділиться на ось такі присілки: Заріком, [1]) Перегорда, Тандерка, Долішний конец, Варянки, Горіселя, Селиска, Отварка, Під Совалом, Під Чернявом, Хмелина. Громадські пасовиська називаються: Камялучка, Закавальці, Змієвиско, Ями, За стіжком, Під Бані, Цапур, Теремецҍ, Під Кривом, За Обіч, На зарівни, Ліщини, Млачки, Тербецька млака, Кермалий круг, Під зарівень, За жупи, Діловий потік, Під Ділки, Вистрів, Під Чехів, Горішний Сигіт, Долішний Сигіт, Ділец, Під переднев Жупом, За Панчишиним, Стависка, Горбки, Під Горбки, Слипитиска, Пердязь. Назви господарських ґрунтів: Виршки, Лазок, Нива, Гарлабуче, Загуменок, Загороди, Затиличать, На устю, Глиниска, Копаньки, Діл, За Ділом, Загорода, Під Чернявом, На рівни, Під рівним, Під Вільшини, Долина Глубокой, Крива, Жбарі, Болоня, Лиса Долина, Доброва, В переднім, Хрінців Лазок, Сувала, Під добровом, Під Хамулячком, Лозницкой, Під Пасіки, Гора ложки, Оковня, Стіжок, Луг, Солянка.

Доісторичне минуле Тиряви досі не вияснене. На археольоґічні пошуки ні в самій місцевині, ні в околиці не звернено

[1]) Всі ці назви подав мені о. Іван Тимочко, в народніх місцевих формах і місцевій говоровій вимові — так їх подаю й я. *І. Ф.*

ніякої уваги[1]). Не ясне також значіння самої назви Тиряви. Щодо місцевого населення, то воно само вважає себе за бойків. Історик І. Шараневич зараховував їх до т. зв. куртаків[2]). Та новіші дослідники прихиляються до думки, що цю околицю треба зачисляти до бойків [3]).

Найдавнішу історичну звістку про Тиряву подає історик Сярчинський у своїх матеріялах до історії галицьких міст, — а саме, що князь Володислав Опольський (1372—1378 р.) набув її від родини Пілецьких узаміну за Канчуґу і Тичин [4]). Але досі не відкрито джерела, на яке Сярчинський спирався, і ця вістка залишається сумнівна. Можемо тільки припускати, що з огляду на свої соляні джерела Тирява була вже відома в дуже давніх часах, тим більше, що лежала недалеко від старовинного Сянока та ще й на людній дорозі з Сянока до Перемишля. Дуже можливе, що належала до княжих маєтностей, тимто й пізніше залишилася королівщиною [5]).

Соляні джерела давали Тиряві особливу ціну й вагу. Вже на першій сторінці сяніцьких автів, в 1424 р. згадується жупник соли з Тиряви [6]), а 1435 р. появляється назва Сільної Тиряви — Thirawa Salis[7]). І пізніше, довгі часи, все життя оселі зосереджувалися коло експлуатації соли. Тому спершу треба звернути увагу на тирявську жупу.

Перший докладний опис солеварні стрічаємо у люстрації 1565 р.: „Жупа або баня сільна. Там таки в Тиряві є вікно або криниця, де є сільна суровиця, — до неї є також усяке начиння потрібне щоб робити сіль. У ній люди затягом з того таки села, як треба, роблять обичаєм звичайним. І коваль є постійний, і йому з млина, що є там, дають за умовою на рік означене число кірців муки... Цю жупу з усім начинням і з роботою кметів, що повинні до жупи, і з роботою ковалевою, і до того обшар ріллі, званий Хмелина до цього придають, — арендують

[1]) Недавніми часами селяни знайшли „камінь з діркою“, мабуть з доби неоліту, але він на місці запропастився.

[2]) Др. І. Шараневич, Куртаки и Чухонцѣ, — „Львовянин“ 1861 р., ст. 96.

[3]) Др. А. Княжинський, Межі Бойківщини, — „Літопис Бойківщини“, т. 1, 1931, ст. 36.

[4]) Рукопис бібліотеки Оссолінських, ч. 1825, пор. Słownik geograficzny, VI—772.

[5]) В 1890-их роках селянин із Тиряви Піх виорав на свому полі угорський золотий дукат з часів Людовика Великого (1342—1382), — це також свідоцтво давнього віку оселі.

[6]) Akty grodzkie i ziemskie, т. XI, ст. 1.

[7]) AGZ. X 1, 101.

одному чоловікові, з чого він платить за умовою на кожний тиждень злотих 3 і ґрошів 21 і тільки у три тижні на рік, тобто на Різдво, на Великдень і на Зелені свята, — у ці тижні платить по ґрошів 96, бо йому ґрошів 15 відпускають на той час. До того названий арендар дає з цієї жупи на кожний тиждень пів колоди соли міри сяніцької, ціною 15 ґр., бо так її звичайно купують, а часом буває вона дорожча. Все це робить злотих 216 і ґрошів 27. Деякі звідомляли, немов із цієї суми мали давати тому арендареві 10 гривень на залізо, але він сам того не казав"[1]).

На основі джерел з XV. в. можемо ствердити, що подібний устрій тирявської жупи був і в давніших часах. Тирява разом із жупою належала до сяніцького замку й кожночасний староста або вів баню у свому заряді, або винаймав її — арендарам. В 1424—1431. р. титул тирявського жупника носив Матіяш з Боїськ[2]), 1436. р. віцежупником був якийсь Абрагам[3]); 1444 р. згадується старостинський прокуратор жупи[4]); 1449. р. Жупником був тирявський міщанин Павло Шафар[5]). В 1459. р. староста Пєньонжек виарендував жупу сяніцькому радному Томі Кунцовичеві за 2 гривні тижнево[6]). На таких самих умовах винаймає жупу 1480. р. Мартин Водзічка, солтис із Гочева[7]), і 1500. р. шл. Николай Калінський[8]).

Довкола жупи поверталося все життя села. Люстрація з 1565.[9]) зазначує, що тирявські селяни обов'язані до роботи в жупі: „Кметі повинні робити в жупі, коли їм накажуть, і як". Робота відбулася „затягом", — це значить, мабуть, чергою. Цей обовязок мав також тирявський мельник: коли 1456. р. млин переходив у руки нового власника, Дмитра, він мусів дати запоруку, що відбуватиме роботу в жупі „звичаєм наших мешканців Тиряви"[10]). В одному акті знаходимо вияснення, на чому

[1]) Жерела до історії України-Руси II. 265. Коваль мав обовязок „оправляти панви", тобто направляти казани в солеварні, пор. ст. 299.

[2]) AGZ. XI, ст. 1, 2 і дальші; про нього Dr. P. Dąbkowski, Szkice z życia szlachty sanockiej w XV. wieku,

[3]) AGZ. XI 108,

[4]) Ibid. 252.

[5]) Ib. 348

[6]) Ib. 428.

[7]) AGZ. XVI 159.

[8]) Ib. 312

[9]) Жерела II 264, 265.

[10]) AGZ XI 419.

полягали роботи селян в жупі, — вони працювали при солеварні (coctura salis) [1]).

Роботи в солеварні були деколи для селян дуже дошкульні, особливо, коли жупник, чи його помічник ставили занадто високі вимоги. В 1556. р. дійшло в Сільній Тиряві до якихсь розрухів, — тоді наставника над жупою Николая Вітовського тяжко поранили. Про причину й хід розрухів не знаємо ближче нічого. З цієї нагоди король Жиґмонт Август видав два розпорядки до сяніцького старости. [2])

Але селяни мали також змогу заробити трохи при жупі. Такий зарібок давали особливо т. зв. возьба [3]) тобто — достава дров до жупи. В 1447. р. таку „возьбу“ закупив був тирявський селянин Лень Манійович, але не додержав умови і три тижні не постачав дров до жупи; сяніцький староста Міховський запізвав його, щоб заплатив кару 1 гривну і 6 ґрошів [4]). В 1448. р. тирявський мельник Григорій передає млин зятеві Петрові, але возьбу бере на себе [5]). В 1460. р. мельник Петро бере на себе половину возьби, „це значить, спроваджувати дрова до жупи в Тиряві“ [6]). В 1418. р. Микита, слуга з Тиряви, дарує своєму братаничеві Леневі на вічні часи „четвертину своєї чиншевої батьківщини, інакше — сільної возьби“ [7]). З цих різних вісток виходить, що цю „возьбу“ уважали щось наче за привілей, не для всіх доступний, — видко, селяни мали з неї значний дохід.

Тирявські селяни окрім роботи у жупі, не мали дуже тяжких обов'язків. Взагалі становище селян у королівщинах усе було краще, ніж у приватних маєтностях. Села мали деякі свої права, часом навіть затверджені королівськими грамотами, і старости не могли їх нарушувати. Таксамо в Тиряві в 1438. р. сяніцький каштелян дає „кметям“ забезпеку, що мовляв, заховає їх при таких правах і такому поділі ріллі, як є в Уличі, Глумчі та Вільхівцях, — але не торкаючись робіт і варення соли“ [8]).

Селянські землі в Тиряві поділялися на лани, але не такої самої міри, як по инших селах. На лан рахували 24 прутів, а на

---

[1]) Ilid., XI 143.
[2]) Обл. актів гр. і зем. т. 17, ст. 410–411.
[3]) wozba, woszba, Agr. X 1, 210, 324, 453, XVI, 171.
[4]) AGZ. XVI 210.
[5]) AGZ. XI 324.
[6]) Ibid. 453.
[7]) AGZ. XVi 171.
[8]) AGZ. XI 143.

прут — 7 ½ ліктів [1]). В 1439. р., як видко з одного акту, було в селі 16 господарів [2]). Люстрація 1565. р. рахує 25 кметів, що мали землі різної величини — по 1 ½ четвертини, по чверть і по 4 ½ прутів. Крім цього, було 16 загородників, без землі і 2 коршмарів. Від землі кметі платили по пів кірця вівса, по одній курці, 20 яєць, один хліб, — а також одного каплупа від 4 ½ прутів. Загородники давали по пару курей, чи півнів [3]).

Коли вмер господар, осілий на ріллі, староста мав право осадити там иншого селянина. Але могла залишитися на господарстві і вдова, коли инші господарі заручили, що вона буде сповняти приписані обов'язки. Під 1447. р. читаємо таку судову записку:

„Пан староста залишив на ріллі в Сільній Тиряві Масю, вдову, і її синів, Філя та Івана, і дав їм худобу сотну, два воли і свині і засіви, що по смерти чоловіка Масі вже належали до пана старости, — з тим, що роботи повинні поступувати по змозі, так, як там роблять инші кметі, та мають на цій ріллі сидіти, не виходячи; на це ручителями є Лень Манійович, Пашко, Строк і Ходор" [4]).

Село мало право розпорядитися свобідно своїми землями. Так в 1439. р. прийшло у сяніцькому суді до добровільного обміну земель між Сільною Тирявою та новозаснованим містечком Тирявою. Наводимо цей цікавий акт у перекладі:

„Прибули особисто Ваць із трьома своїми синами, Гринь Кочима з п'ятьма своїми синами, Іман Кочимич із своїми трьома синами, Лень Гончарів із своїми п'ятьма синами, Матвій Мельник із двома синами Радом і Ленем, Кузьма Дубчин син із братами, Конон Кочима із своїми трьома синами, Василь батько попів і піп Мал із сином, Пронь Попович із двома своїми синами, Іван Попович, Ходор, Іван Степанович, давній Ходор Попович, Босман Іван із двома своїми синами, Трухан Рудович з двома синами, Данило Рудович із трьома своїми синами, — показали добровільно, що вельможний Петро Смолицький, сяніцький каштелян і тирявський війт, дав їм і на вічність відступив простори ріллі, инакше обшари, починаючи від річки, званої Річка, де вона просто пливе до ріки Сяну. А ці названі кметі тому панові каштелянові до тирявського війтівства дали й на вічність відсту-

[1]) Жерела II 263.
[2]) AGZ. XI 161, — акт наводимо нижче.
[3]) Жерела II 263—265.
[4]) AGZ. XI 229.

пили ріллі або **лази**, що є по лівій руці тирявській, з цієї сторони ріки Річки, в напрямі до міста"[1]).

І поодинокі селяни мінялися вільно ґрунтами. Нпр. у 1465. р. селянин Лень заставляє третю частину своєї землі у Сільній Тиряві Сенькові Коцанові з Вільхівців за дві гривні, з тим, що Коцан має відробляти за нього 4 дні роботи річно [2]).

Тирявські селяни мали деякі особисті права. Коли селяни в чомусь провинилися, староста сам не судив їх, а позивав перед сяніцький ґродський суд. Так, у 1447. р. староста Міховський позиває тирявських кметів, що мовляв, пошкодили його в жупі на 12 злотих; селяни перечили цьому, але суд признав їх винними. [3])

Коли селяни самі мали яку справу в суді, то їх заступав один із судових урядовців, званий воєводою; так, нпр. 1447. р., 5 кметів обвинувачує тирявського війта Марцисія Смольницького, — і кметі виграють справу [4]).

Окрім жупи в Тиряві, були ще два роди промислових підприємств, — млин і корчми. Знаємо імена мельників: 1424. р. — Мичко, 1439. р. — Матвій, 1444. р. — Пашко, 1448. р. — Григорій, син Пашка, 1456. р. — Дмитро, 1466. р. — Нестор, 1448—1467. р. Петро, зять Григорія [5]), 1587. р. — Лазар [6]). Часто млин переходив у спадщині в тій самій родині. В 1565. р. мельник платив аренду 40 злотих річно і давав два годовані кабани, а до того ще що тижня мав постачати мацю муки ковалеві при жупі [7]). Корчмарів у Тиряві Сільній 1565. р. було аж двох. При жупі був значний рух, бо приїздили люди по сіль, і тимто могли утримати дві корчми. Корчмарі платили чинш 8 зл. і камінь „шмельцованого" лою річно [8]).

Серед мешканців Тиряви Сільної в рр. 1430—1460. на перше місце вибивається Олекса або Лень Манійович, згадуваний часто у різних судових справах. В одному акті він має назву servilis тобто слуга. Таких слуг у сяніцькому повіті було доволі багато, і творили вони посередню клясу між кметями та шляхтою; — деякі з них піднеслися до шляхетського стану, інші

[1]) AGZ XI 161.
[2]) AGZ. XVI 32.
[3]) AGZ. XI 299.
[4]) Ibid. 300.
[5]) AGZ. XI, 2, 161, 236, 324, 418, 453; XVI 39, 45,
[6]) Обляти акт. гр. зем. т. 223, ст. 205.
[7]) Жерела II 299.
[8]) Ibid. 265.

зійшли до становища селян [1]). У сусідньому селі Лішні жили також Манійовичі, що спершу були кметями, потім стали шляхтою [2]), — може й тирявський Лень Манійович був із ними посвоячений.

Про стан заможности Леня маємо тільки деякі натяки. В 1438. р. він затягнув довг 6 гривень у сестрінця старости Смолицького [3]). В 1447. р. перебрав на себе доставу дров до жупи, але — як уже було згадано, — не виконав умови і мав заплатити за це 1 гривню і 6 ґрошів. [4]) В 1465. р. заставав третину свого ґрунту на чотири роки за 2 гривні [5]). Отже можна сказати, що він мав трохи землі, заробляв при жупі і мав настільки довіря, що свояки сяніцького старости позичали йому гроші.

Але Лень Макійович жив, здається, не з землі, чи із сільського промислу, а з чого иншого. А са́ме він здобув собі ім'я як ручитель за різні особи перед судами. Як лише з'являлася потреба виручити кого небудь від загрози в'язниці, чи від судової кари, чи від иншої небезпеки, — скрізь являвся Лень з Тиряви. Треба припускати, що він робив це, не з якихсь гуманітарних причин, а просто — діставав за це якусь винагороду.

Ось і виказ тих його порук. В 1435. р. він виручує якогось Василя, що сидів замкнений у вежі [6]). Тоді таки разом із представниками кількох сіл має заприсягати невинність селянина Радя у Глумчі, якого підозрівали за підпал містечка Тиряви [7]) 1438. р. ручить за жупника Абрагама, обвинуваченого за насильство [8]). В 1444. р., спільно з Малем, тивуном з Глумчі, і Ланем Сніжком ручить за Мася, „землянина" з Доброї, підозреного за крадіж [9]). В 1446. р. дає поруку за давнього тивуна Ланя Сніжка з Глумчі, що мовляв, він заплатить 10 гривень сяніцькому старості [10]). 1447. р. з иншими селянами ручить за вдовицю

[1]) М. Грушевський, Історія України-Руси т. V с. 138 і дальші, Hejnosz, Ius Ruthenicale ст. 38–41.

[2]) Ів. Филипчак, З історії села Лішні, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 149.

[3]) AGZ. XI 146.

[4]) ibid. 310.

[5]) AGZ. XVI, 32.

[6]) AGZ. XI 98.

[7]) Ibid. 101.

[8]) Ibid. 108.

[9]) Ibid. 4.

[10]) Ibid. 279.

Масю, що вона буде виконувати роботи із своєї землі [1]). Того самого року дає поруку за Ганя Сметанку з Лодини, що Гань стане до суду, — а обвинувачували Ганя за вбивство брата [2]). Потім він доказував, що у цьому злочині завинили слуги з Доброї [3]). Цю справу він вів іще й у 1448. р. [4]). В 1449. р. складає поруку 5 гривень за якогось управителя [5]). В 1456. р. ручить за тирявського мельника Дмитра, що Дмитро буде сповняти роботу для жупи [6]).

У цьому виказі справ, які вів Лень, бачимо кілька за більші злочини, — крадежі, вбивства, підпалу, — це, очевидячки, не кидає доброго світла на цього ґенерального ручителя.

Автім із цих справ Лень не все виходив з успіхом. Судові акти занотовують пару разів, що його засуджували на кари. В 1447. р. він заплатив сяніцькому старості 12 золотих [7]), у тому самому часі він мав заплатити „кметям і громаді" Сільної Тиряви 12 злотих [8]), — здається, це була та сама справа. В 1449. р. суд засудив його на 9 грошей кари за це, що тричі не ставився на термін [9]). В кожному разі Лень Макійович постать визначна на тлі спокійної Тиряви, — цікава своєю рухливістю та підприємчивістю.

Імена инших тирявських селян з XV в. наводили ми вище при різних селянських справах. На цьому місці зберемо їх у один спис, трохи ще його доповнивши:

1424. р.: — Мичко мельник [10]).

1435. р.: — Олекса Манійович [11]).

1436. р.: — Хомиця [12]).

1439. р.: — Ваць, Гринь Кочима, Іван Кочимич, Лень Гончарів, Матвій Мельник, його сини Рад і Лень, Кузьма Дубчин син, Конон Кочима, Василь батько попа, піп Мал, Пронь По-

---

[1]) AGZ. XI 299.
[2]) Ibid. 300, 302.
[3]) Ibid. 304.
[4]) Ibid. 324.
[5]) Ibid. 349.
[6]) Ibid. 418—419.
[7]) Agr. XI 305.
[8]) Ibid. 306.
[9]) Ibid. 349.
[10]) Agr. XI 2,
[11]) Ibid. 101
[12]) Ibid. 110.

пович, Іван Попович, Ходір, Іван Степанович, Ходор Попович давній, Босман Іван, Трухан Рудович, Данило Рудович [1]).

1444. р.: — Пашко мельник [2]).

1447. р.: — Мася вдова, її сини Філь і Іван, Пашко, Строк, Ходор [3]).

1448. р.: — Григорій, син Пашка мельника, Петро, зять Григорія [4]).

1456. р.: — Дмитро мельник [5]).

1466. р.: — Олекса син Нестора мельника [6]).

1467. р.: — Микита, Ілько, Гусак, Яків, Стан [7]).

1471. р.: — Гринашко [8]).

1472. р.: — Ниш [9]).

Як із цього перегляду видко, селяни вживали тоді найчастіше тільки хрестних імен, — так бодай наводять їх урядові акти. Часто імена подані у здрібнілій формі: Вацьь, Гринь, Пронь, Пашко, Ілько, Мася. Деяких імен тепер у нас не вживають: Сад, Мал, Конон, Ходор (Федір), Трухан. Прізвищ — число невелике. Найбільше вони походять від імени або заняття батька: Іван Степанович, Іван Попович, Лень Гончарів, Кузьма Дубчин син [10]). Справжні прізвища є тільки такі: Кочима або Кочимич і Босман.

У люстрації 1565. р. находимо повний спис тирявських селян, — на жаль, імена часто попсовані, чи поперекручувані. Кметі були такі: Стець Ільча, Пашко Кереман, Сенько Коваль, Хведір Корман, Іван Борис, Максим Савча, Гарасим Свинча, Лучка Шафарча, Степан Вазайко (чи Важайко), Кунча Ревак, Лукаш Кіт, Іван Кадлуб, Тимко Ганаща [11]), Степан Ільча, Данко, Лучка Фальч, Манко, Іван Саранча, Мартин Мазур, Луць Вορхомиря, Пашко Шафар, Олехно Тилько, Васько Пачерча, Степан Уфко, Сенько Кама. Імена загородників: Демко, Андрій, Стець, Павло, Мисько Юрків, Клим Литвин, Коваль, Данко, Іван Опрі-

[1]) Ibid. 161.
[2]) Ibid. 236, 324.
[3]) Ibid. 299.
[4]) ibid. 323, 453 і инш.
[5]) AGZ. XI 418,
[6]) AGZ. XVI 39.
[7]) Ibid. 45.
[8]) Ibid 90,
[9]) Ibid. 98.
[10]) Cusma cum fratribus filius Dubczin, AGZ. XI 161.
[11]) В акті: Chanaszcza.

лий, Мисько Сутко, Іван Саранча, Максим Котів, Мисько Авдик, Филип, Андрій Мовчан, Івасько Кереманча [1]).

Тут бачимо, що вже майже всі селяни мають свої прізвища. Деякі з них повстали від занять, їх власників — Коваль, Шафар, инші вхазують на походження селян — Литвин, Мазур. Особливу увагу звертають прізвища середнього роду, з наростком *-ча* — Ільча, Савча, Свинча, Ганаща і под. Вони утворені від батьківських імен, як на це вказує порівняння прізвищ — Шафар Шафарча, Кереман і Кереманча. Але багато є вже сільських прізвищ, таких, як Кіт, Кадлуб, Ревак, Мовчан, Уфко [2]).

Тирява Сільна, положена у далекій закутині, не проживала більших історичних подій.

Тирява й сусідні села потерпіли багато в 1648. р. і дальших роках від різних військових відділів, що йшли на козаків і верталися назад. Безнастанно стрічаємо в актах „реґестри шкід“ [3]). Король Ян Казимир розпорядком із 26. січня 1649. р., пересланим до сяніцького старости, забороняє коронному війську нищити королівські добра й робити кривди підданим [4]).

В 1656. підчас нечуваної заверюхи, яку викликав перехід угорських і козацьких військ, Тиряву знищено страшно. Це було восени, дня 17. жовтня 1656. р. Тоді, як господарі тирявські кметі все з поля позбирали, напало на них військо з полків панів Лончинського та Пньовського та пограбувало людям збіжжя, сіно, худобу, одяг і що можно було взяти. Тирява Сільна подала тоді скаргу до ґроду на руки старости, що й „облятовано“ в книгах дня 17. жовтня 1656. [5])

В 1654. р. король Ян Казимир видав 30. вересня письмо, яким звільняв мешканців Тиряви Сільної з околицею від різних тягарів наслідком шкід, які зробило військо, попаливши доми

---

[1]) Жерела II 263—264.

[2]) Треба зазначити, що деякі з прізвищ XVI. в. заховалися у Тиряві до наших днів, хоч дещо змінені: Кадлубець, Котик, Тилька, Саранча. В описі Тиряви Сіланої з кінця XVIII. в. стрічаємо вже цілий ряд призвищ, що залишилися до тепер: Баніт, Бозьо, Валько, Варянка, Господариско, Гануляк, Гніздур, Гринь, Ґілик, Ґнодз, Демків, Дзядик, Долинський, Зазорко, Зубик, Заболотний, Карась, Кічур, Климкович, Кисилиця, Кунда, Крупський, Лазука, Ляховський, Мєснянский, Марноцяк, Мика, Малькин, Москаль, Онишко, Пацікота, Піх, Правда, Поливка, Сливка, Свиречко, Скіба, Собко, Скалеба, Срогій, Тимочко, Ткач, Угрин, Федунка, Фенко, Худко, Хомяк, Хшон, Чайка, Чернец, Шляпка, Шкапка, Шабчицка.

[3]) Обляти акт. гр. зем. т. 63, ст. 679—690.

[4]) Обляти т. 162, ст. 2394—2396.

[5]) Обляти т. 169, ст. 698—699.

й загороди, знищивши поля й засіви, забравши збіжжя, сіно і т. п. [1]). Та не зважаючи на це, тирявські кметі іще нераз зазнавали кривди, і жалі їх доходили до короля; в 1670. р. король Михайло Вишневецький видав підданим села Тирява Сільна лист безпеки, щоб їм не робили кривди. У тому самому часі король заказав Олександрові Оранському, адміністраторові коростянського староства, робити кривду підданим королівського села Тиряви Сільної, наказав не здирати їх без милосердя та не карати [2]).

До пізніших часів не маємо майже ніяких матеріялів до історії Тиряви Сільної.

Люстрація з 1676. р. дуже ляконічна: „Спис осіб: Пан Спачинський слуга-шляхтич, піп із жінкою, дяк-парубок, инших осіб — 43 нумери“ [3]).

Дня 10. листопаду 1695. р. Петро Барановський, маршалок „сконфедерованого лицарського кола“ визначив Тиряву Сільну на „зимове леже“ панцирної хоругви подільського підкоморя[4]). У березні 1696. р. Тиряву звільнили від цього тягару [5]).

Стан Тиряви Сільної в початках австрійської управи знаємо з урядових описів з 1789. р. (Йосифинської метрики):

„Ця громада належить до його цісарсько-королівської милости економічної дирекції в Добромилі. 1. Зазначена громада сповнює свою повинність пішою панщиною, при чому дає чинш із ґрунту, який полягає на ґрунтовім інвентарі з люстрації 30. квітня року 1786., через економічного справника (Verwalter) підписаним. 2. Зазначена громада дає також на Служби Божі парохові лат. обряду до Мриголоду. Таких підданих є три, що свої повинности за Служби Божі оплачують готівкою. 3. Між ними є один підданий, що платить чинш готовими грішми, на Служби Божі не дає. 4. Тут є 4 піддані, що із своєї посілости ні до чого не є обов'язані, крім щоб тільки платити чинш готовими грішми. Вони й на майбутнє при тій повинності залишаться. 5. Є тут один халупник, або загородник, що відбуває свою панщиняну повинність панщиною і чиншем. 6. Усі піддані, що мають ґрунти, віддають на Служби Божі (meszne) парохові лат. обряду до Мриголоду, а місцевому парохові гр. обряду дають лише хліба, що до рахунку не належить. 7. Ерекції, на

1) Обляти т. 167, ст. 1672—1673.
2) Ibidem т 182, ст. 1109.
3) Люстрація в Архиві актів ґрод. і зем.
4) Обляти т. 201, ст. 267—9.
5) Ibid. т. 201, с. 418—419.

котрій були б фундовані Служби Божі (meszne), тут цілком не має, що долучається алеґатом sub. litt. A. війтом і присяжним підписаним. 8. Жадних пустих і необсілих ґрунтів тут немає. 9. З громадських пасовиськ громада не платить нічого доміняльній зверхності. 10. Зверхність побирає по 15 крайцарів річного чиншу від кожних жорен на підставі універсалу з дня 9. вересня 1784. року, котрий річно дає 21 фл. 45 кр. 11. Домінія має гарний млин, і з нього 17 фл. 46 3/4 кр. 12. Піддані звільнені від контрибуції з лісів, хоч дерево на будову, на опал і господарський посуд мають безплатно, тимто буде справедливо, коли піддані за право врубу до лісів заплатять назначений податок 59 фл. 34 2/4 кр., бо домінія цих лісів не вживає, лише громада. 13. Панщина тут „in natura" дуже потрібна, хоч домінія тут великих обшарів не має, алеж у Мриголоді має великі обшари, котрі громада Тирява Сільна тепер обробляє, а домінія до обробу рільного господарства жадного інвентаря, ні вючної худоби не має" [1]).

У дальших консиґнаціях є списи загородників або халупників, що теж частинно платили менше.

У Йосифинській Метриці [2]) знаходимо також опис ґрунтів Тиряви Сільної з того самого часу. Увесь простір громади поділяється на 4 ниви. Перша нива, це огороди в тім селі, що тягнуться межи хатами. Друга звана „За селом", починається від огородів і річки Тирявки, тягнеться на північ до добрянської границі, й Волі Крецівської, на схід до семушівської границі, на захід до Сяну. Третя нива, Хмілина, починається від огородів, тягнеться на південь до ліса, на захід до Сяну межи схід і північ до ниви званої „Жуписька". Четверта нива, Жуписька, починається від села, й тягнеться на північ до ліса Солонне, на схід до семушівської границі, на захід — ниви „Хмілина".

Хоч Тирява Сільна належала до дирекції державних дібр у Добромилі, то місцевий нагляд спочивав у руках так званої „фервальтерії" [3]), як її місцеві люди називали. Уряд цей виконувало двох-трьох урядовців, звичайно німців, або чехів, їм підлягало двох лісничих: один сидів на Дубній, другий — у Вільхівцях [4]). Лісничі ті були теж німці, їм помагали лісні, місцеві

---

[1]) Йосифинська метрика ч. XV/353, в Архіві ґрод. і зем. у Львові.
[2]) Ibidem.
[3]) Verwaltungsamt in Tyrawa Solna.
[4]) Schematismus der Königreiche Galizien und Lodomerien, 1835.

селяни, за маленькою оплатою, звичайно 5 ринських на рік, з правом держати кілька штук худоби, яка паслася в камеральних лісах. Адміністрація цих лісів коштувала, як бачимо, дорого, вивозу ж дерева в тих часах ніякого не було, тим самим ліси ці не давали австрійській державі жадного доходу. Тимто уряд нераз ці маєтности заставляв або продавав. І так довший час були вони в заставі в „National Bank-у“ [1]), а в році 1868. р. скарб продав свої добра: Мриголод із Тирявою Сільною, Межибродєм, Дубною, Вільхівцями й Загутинем фірмі Самуїл Зімімдт і Вінценц Кірхмаєр [2]). Рік пізніше згадані фірми перепродали ті самі добра, а з ними й Тиряву Сільну — Товариству лісових продуктів у Відні [3]). Кожна з тих фірм подержала згадані добра по одному рокові опісля продала жидам Абішові й Сосі Каннерам 1870. р. [4]), бо ж, як сказано, ніякого вивозу дерева не було, тай не було і найменшої надії на скору його експлуатацію. Каннери вели 20 літ дуже примітивну господарку і в 1890. р. продали цілий свій маєток за 320.000 злр. двом братям згінникам свиней Новакам, які доробилися трохи грошей підчас австрійсько-турецької війни в Босні. У руках цієї родини тирявські добра залишилися й досі.

II.

Про засновини п а р о х і ї в Тиряві Сільній не маємо ніяких певних звісток. Та можемо здогадуватися, що церква існувала тут від дуже давніх часів, таксамо як і ціла оселя при сільних джерелах. В акті заміни земель між Сільною Тирявою та містечком Тирявою 1439. р. виступає вперше тирявський священик М а л із сином і з батьком Василем. У Тиряві мали свої землі і Пронь Попович, Іван Попович і Ходор Попович „давній“ [6]), видко — нащадки давніших священивів, — все те свідчить про старовинність парохії.

Треба тут зазначити, що зберігалася у тирявській церкві рукописна Євангелія з XV. ст., — тепер вона в Музеї Бойківщини в Самборі [7]).

Дальшу звістку про священника стрічаємо в люстрації

[1]) Schematism gr.-kath. Cleri 1867.
[2]) Tabula haereditar. 285, ст. 317.
[3]) Tabula haered. dom. 285. ст. 317, Instr, 1036, ст. 343.
[4]) Ibidem.
[5]) AGZ. XI 161.
[6]) Факсиміле однієї сторінки поміщене в Літописі Бойківщини кн. 1.

1565. р. „Руський піп“ платив чинш річно 24 ґроші, корець вівса, двоє курей, 30 яєць і два хліби, — все це разом вираховано на 1 злотий 4 ґроші і 3 денари [1]).

Докладніші відомости є про священиків з XVII. в. В 1669. р. король Михайло Вишневецький видав охоронний лист для духовенства в короснянськім старостві, де зазначена також Сільна Тирява: священики мають бути звільнені „від усяких стацій, складів, покормів, нічлігів, воякських хлібів“, — зберігають свої ґрунти, право врубу до лісів, та право варити горілку на власну потребу [2]).

В 1670—1680. рр. парохами при церкві св. Івана Хрестителя в Тиряві був „побожний“ Іван Стислович. Його володіння на парохії затвердив кор. Михайло Вишневецький привілеєм із 20. липня 1670. р., на тій основі, що при цій церкві „наперед предки і батьки його від давніх часів залишалися, і він там досі без чиєї небудь перешкоди залишається“. З акту дізнаємося, що співвласником парохії був Василь Цвіклович, свояк пароха, — не зазначено докладно, чи духовна чи світська людина. До церкви належав лан землі, що його межі в документі описані [3]).

Іван Стислович перед смертю — не знаємо докладної дати— продав свою частину парохії своїм шурякам Грицькові Зазулі й Демкові за 250 зл. з тим, що вони „повинні будуть заживати попівства того церковних доходів спільно“. Наводимо цей акт у повному тексті: [4]).

Działo się w domu Wielebnego Oyca Ioana Stisłowicza, Przezbitera Tyrawskiego, który to uczynił za zywota swego, zezwawszy ludzi prawnych do domu swego własnego, którzy to są opisane: Woyt Iwan Chronik, Tymko Pandenyk, Woyciech Mazurzyk, Iwan Zadonik, Wasko Wychodyk, Filko Ruczyk, Lesko Wasilowicz, Jan Malarz. Przewielebny ociec Ioan Stisłowicz zeznał przed Urzędem zwyz opisanym przy dobrey pamięci, za zywota swego, nie przymuszony ani przyniewolony, iasnie, iawnie, zeznał dobrowolnie, iz przedał popowstwo swoie, część na którey siedział, szwagrom swoim Hryckowi Zazuli y Dymkowi ze wszytkiemi budynkami, zagrodami y z sadami, z łąkami i z przymiarkami y ze wszytkiemi pozytkami nalieżącemi do popostwa tego, y z przywileiami Jego

[1]) Жерела II 265.
[2]) AGZ. I ст. 75—77.
[3]) Теки Подолинського, в Націон. Музеї у Львові.
[4]) Теки Подолинського.

Krol. Mosci za summę takową, to iest za złotych polskich monety y liczby polskiey, licząc w kazdey złoty po groszy trzydzieście, złotych dwiescie pięcdziesiąt, ktorą to summe zwyz mianowanj Hryczko Zazula i Demko oddali y popłacili zobopolnie, i powinni będą zazywac popostwa tego dochodow czerkiewnych zobopolnie, ktorzy zwysz mianowany Ociec Ioan Stisłowicz zeznał y zapisał szwagrom swoim wiecznemi czasy, isz tam na tym popostwie nie ma nikt nic, lubo by się obezwał iaki bliski krewny, przyjaciel, niema tam nikogo, tylko ci pomienieni Hrycko Zazula i Demko, którzy sobie kupili y zapłacili, powinni zazywać wiecznemi czasy... Co dla lepszey wiari i pewnosci y podpisem ręki Oyciec Ioan Stisłowicz y z przycisnięciem pieczęci naszey urzędowey Ierzy Ioan Tyrawski L. S.

Григорій Зазуля не приняв свячень, — у актах він зветься тільки „уцтивий"' не „побожний", і свою частину продав згаданому вже Василеві Цвикловичеві,[1]) що й став тирявським парохом, по смерти Стисловича. Коли він умер, то його сини, Антоній і Адам Цвікловичі дістали привілей на парохію в Тиряві Сільній, — 22. квітня 1687. р. від короля Яна Собєського[2]).

З XVIII. ст. знаємо ім'я одного тільки пароха, Григорія Глушкевича, 1761. р. Тодішний візитатор парохії зазначив про нього, що „винаходиться в усякій фортуні обичайно, — з життя й обичаїв досі добре записаний". У візитації описано церковні ґрунти і доходи пароха. Усіх парохіян нараховувано 90[3]). Глушкевич в 1784. р. заклав перші обовязкові метрики. Він залишився парохом до 1809 р. Від 1809. до 1813. р. не була парохія обсаджена, а її адміністрував о. Григорій Старжецький. В 1813. р. обсаджено парохію, на довший час родиною Менцінських. Від 1813. до 1847. був у Тиряві Сільній парохом о. Петро Менцінський, водночас і декан ліського повіту і „Distrikts-Schul-Aufseher". Був це чоловік діяльний, дбав про освіту народу, основував і часто візитував підпорядковані йому школи. Його заходом збудовано в Тиряві 1837. р. нову простору церкву й її посвятив єпископ Снігурський.[4])

---

[1]) У привілею 1683 р. він уже має титул „побожного" — як нижче.

[2]) Теки Подолинського.

[3]) Теки Подолинського.

[4]) Господарі звозили два роки на цю церкву найкращий матеріял із лісового ревіру Тихости. Сам парох робив кілки до споювання стін, звані — „тиблями". На долівку возили волами великі камінні плити з берегів Сяну. Одна плита була така велика, що на ній могло стати 18 людей! Запрягли 4 парі волів, щоб її привезти. З одної такої плити зробили в городі для

В тих часах, до 1813. р., був окремий парох у Семушовій — Єротей Домович, що помер 1813. р. По ньому був іще якийсь час о. Черський, а після смерти Черського, Семушову з селом Голучковом прилучено до Тиряви Сільної [1]). В Голучкові теж був окремий парох до 1791. р. Останнім парохом був о. Іван Копистенський. Після його смерти Голучків прилучено до Семушової, відтак із Семушовою разом до Тиряви Сільної [2]). Після смерти о. Петра Менцінського завідателем парохії був 1848. р. о. Мих. Шеремет, а в 1849. р. парохом став о. Мих. Менцінський, братанич о. Петра. Він був парохом всіх трьох сіл до 1877. р. Була це дуже музикальна людина, церковний спів підніс на небувалу висоту, дбав за належний розвиток школи. По його смерти адмінистрував пів року парохією о. Корнило Менцінський, парох із Тиряви Волоської. В році 1878. став парохом о. Андрій Ґабла, знаменигий ритуаліст, знавець східнього обряду. Він увів до тирявської церкви зразкове византійство, як тепер найстарші люди висловлюються, й очистив обряд від латинських домішок. Він увів теж у тирявській церкві спів на два крилоси, як у перемиській катедрі.

Після смерти о. Андрія Ґабли, пів року управляв парохією його братанич о. Дмитро Ґабла.

Від 1891. до серпня 1914. р. парохом був о. Михайло Шатинський. Його заходами зорґанізовано в усіх трьох селах школи. Своєю повагою у шкільної влади впливав на добір учительських сил. В селі оснував читальню общ. ім. Качковського, позичкову касу, крамницю, пожежну сторожу і підготовив ґрунт, разом із вітом Іваном Тимочком, під комасацію селянських ґрунтів. Спровадив на свій кошт із Відня геолога й хеміка, що перевели аналізу тирявських солянкових, сірчаних і инших мінеральних джерел. В 1914. р. його відвезли до Талєргофу, де він і помер 1916. р. [3])

Чи в давніших століттях існувала в Тиряві Сільній школа при церкві, як це тоді звичайно бувало, — про те не маємо

священика стіл і може сидіти 12 осіб. Цей стіл і досі стоїть під двома величезними дубами.

[1]) Шематизм пер. еп. з 1877 р.

[2] Оповідання Івана Тимочка й Осипа Лазуки.

[3]) Від 1916 до 1918 р. парохією завідував о. Теодор Левицький, а в р. 1918, обняв парохію о. Николай Сікора, що відмалював церкву, де видко на кожному місці зразковий лад. О. Н. Сікора служив мені різними інформаціями, при писанню цеї розвідки, і за це складаю Йому щиру подяку. — *І. Ф.*

ніяких даних. Нова школа повстала тут десь у другому десятилітті XIX. в. В 1817. р. вийшов друком шкільний закон п. з. „Politische Verfassung der deutschen Schulen in der k. k. Erbstaaten“. Спершу закладали школи скрізь по камеральних добрах. Школу у Тиряві Сільній, заснували ймовірно тоді, коли парохом був згаданий о. Петро Менцінський, який був рівночасно повітовим шкільним інспектором. Хто був першим учителем у тирявській школі, — не знаємо, бо про це нема ніяких документів.

З найстарших шематизмів перемиської епархії за рік 1828. і 1830. довідуємося, що в Тиряві в тих роках була вже парохіяльна школа, а з шематизмів за рік 1835, 1836. знаємо що її перемінено на тривіяльну школу. Учителем був Андрій Дуда, людина поважна, що високо цінила своє становище дяко-вчителя. Ходив у старонімецькій довгій капоті, в циліндрі на голові, із старонімецькою краваткою на шиї. Селяни дуже його шанували, цілували в руки. За вчительську працю брав річно 34 ринські, крім того мав доходи з дяківки, — на свій час стояв матеріяльно добре. До школи ходило тоді яких 30 дітей. Дуда вчив їх у часі свобідному від церковних обов'язків: читати і писати по-українськи, по-польськи й по-німецьки, а передовсім— читати церковні книги. Вчителював до 1846. року [1]). Рік пізніше бачимо тут дяко-вчителем — Федора Поливку, що вчить уже 75 дітей, пенсії бере 70 зл. річно, а Андрій Дуда переходить на дяко-вчителя до Тиряви Волоської [2]). В 1851. році дяко-вчителем у Тиряві Сільній бачимо знову Андрія Дуду, що вчив тут до 1854. року. В тім році перенісся на кращу посаду до Доброї шляхотської; в Тиряві Сільній тримався далі до 1857. р. Федір Поливка при 70 ринських пенсії і доходах з дяківства.

В 1860. р. перемиська Консисторія переорґанізувала дяківські школи на тривіяльні й обсаджувала їх учителями, які покінчили вчительські препаранди. В Тиряві Сільній зорґанізовано школу так звану „управильнену“, з платнею для вчителя — 105 злр. річно, і 5 сягів дров. Провізоричним учителем такої школи був Спиридіон Кичар до року 1867. До школи обов'язаних було 135 дітей, ходило — 65 [3]).

[1]) Status Scholarum Nationalium, 1836—1847.

[2]) ibidem, 1848.

[3]) Schematismus Praemisliensis gr. cath. за рік 1827.; Федір Поливка перенісся на дяко-вчителя до Монастирця до неуправительної школи в тому самому деканаті.

В 1868. році Краєва Шкільна Рада переняла від перемиської Консисторії управу всіх шкіл та почала орґанізувати їх на новий лад, настановляючи кваліфікованих учителів. А що вчительських сил не було, в багатьох селах довго ще залишилися давні дяко-вчителі. Так воно було і зі школою в Тиряві, вона залишилася ще 23 роки дяківкою. Щоб поправити матеріяльний стан дяка, громада визначила для дяко-вчителя 4 морґи поля, а за науку дітей платила з кожного дому по 4 дудки і по два гарці жита. Останніми дяко-вчителями були: Спиридіон Кичар, Дмитро Мелянко, Спиридіон Тилька і Андрій Крупський, — на них закінчилося старе покоління учителів. Додати треба, що в тих часах тирявська школа славилася тим, що виховувала найкращих дяків. Училися тут не тільки місцеві хлопці, але напливали сюди, й кандидати з дальших околиць Сяніччини та Самбірщини [1]).

Тирявську дяківку переорґанізовано остаточно в 1890. р. на краєву етатову школу.

III.

В XIV в. на ґрунтах Сільної Тиряви повстало місто Тирява, теперішнє містечко — Мриголод. Про це згадує грамота Ягайла з 1431. р., що „свіжо місто Тиряву в селі тої ж назви утворено“ [2]). В 1439. громада Тирява ще додатково провела заміну своїх ґрунтів із містом: зреклася „лазів“ від потока Річки до міста, а за це дістала „обшари“ від Річки до Сяну [3]).

[1]) Ось імена дяків, що вийшли з тирявської даківської школи: 1) Баніт Спиридіон, дяк у Лупінці; 2) Дзядик Дмитро, дяк і гром. писар у Пельні 3, 4) Петро і Іван Майко, дяки й різьбарі (церковні) в Сяноці, обидва феноменальні баси; 5 Йосиф Майко, дяк у Сенковій Волі; 6) Дмитро Майко, дяк у Глумчі; 7) Іван Лазука, дяк у Ваньковій; 8) Теодор Поливка, дяко-вчитель у Тиряві і Монастирці; 9, Ілярій Поливка, дяк в Улючі; 10) Констянтин Поливка, дяк у Крецові; 11) Спиридіон Поливка, в Трійці; 12) Дмитро Лишнянський, дяк у Золочевю; 13) Томко Сухій, дяк у Двернику; 14) Василь Сухій, дяк у Добрій шляхоцькій; 15) Семен Сухій, дяк у Тиряві; 16) Іван Сірий, дяк у Токарні; 17) Спиридіон Тилька, дяко-вчитель у Тиряві; 18) Юліян Тилька, іспитований дяк у Тиряві; 19) Йосиф Тилька, дяк у Карликові; 20) Михайло Тилька, дяк в Америці; 21) Михайло Тилька, дяк у Ялині; 22) Гаврило Заблотний, римо-кат., дяк у Лімкій; 23) Гриць Заболотний, римо-кат. дяк у Долині; 24) Сава Дуда, колишній дяк і секр. общ. ім. Качковського; 25) Андрей Дуда, дяко-вчитель в Тиряві; 26) Антін Поливка, дяко-вчитель у Терепчі, пізніше управитель школи в Ольхівцях і директор Банку „Бескид“ у Сяноці; 27) Андрій Крупський, дяко-вчитель в Тиряві, опісля управитель школи в Репеді. Крім багатьох пізніших дяків, у тирявській школі побирали початкову науку три священики: о. А. Кичар, Петро Крупський і Спиридіон Лазука, а також адвокат Ілярій Ґабла і суддя Хутко.

[2]) Baliński — Lipiński, Starożytna Polska, II; 677.

[3]) AGZ., XI, 161.

Місто Тирява, таксамо як село, належало до королівщин. На чолі міста стояв дідичний війт. В 1439. р. був ним Петро. Смольницький, сяніцький каштелян [1]), пізніше, 1446—1447. р., Марцисій Смольницький [2]) 1461-1489. р., Жиґмонт із Бойшова [3]), Іван Гинек Строзький із братом Генрихом 1489-1495. р. [4]), Яків Пєньонжек, сяніцький войський 1495-1503. р. [5]), Николай Незацький 1502-1519. р. [6]), 1519. р. Іван Спарґальт, королівський дворянин [7]), 1526. р. Іван Єжовський [8]), 1531-1534. р. Николай Вольський [9]).

Війтівство, зване також „домінією“, переходило з рук до рук дорогою продажу. До війта, окрім землі, належав також млин на річці, що тоді звалася Єльня [10]). Пізніше сяніцький староста Вольський сплатив війта й на землі війтівства заснував фільварок, з якого доходи йшли до сяніцького замку. Жигмонт Август віддав місто Тиряву, разом із війтівством, у доживоття пані Софії Страшівній Дрогичинській [11]).

У тих часах міста засновували з головною метою, стягнути до них чужосторонних кольоністів, розвести таким робом нові ремесла і промисли та збільшити доходи оселі. В місточку Тиряві переважали мабуть спершу німці, — на це вказують такі прізвища міщан із 1435. р., як: Михайло Німець, Матис Шіндлєр, Ганнус Колєр, Іван Блєск, Петро Замбр, кравець Генрих [12]). Німецькі кольоністи вели тоді перед майже в усіх галицьких містах. Польські осадники, супроти німців, були в меншости; прізвища їх є: нпр. Зайончек, Добрутро, Мічек, Вільк, Домбек, Пліхта, Вєчорек, Жолондек [13]). Міщан-українців спершу здається, було небагато; в актах згадується: 1432—1436 Михалко Ісаїв або Ісайович, 1435. р. Іван (прізвище витерте) і Сепрон Русин, 1436. р.

[1]) AGZ., XI 181.

[2]) ibid. 285, 300.

[3]) AGZ. XI 457, 460, 468, 473; XVI 86, 88, 90, 113, 125, 203, 245, 385, 390, 391, 407.

[4]) AGZ. XVI 219, 223, 242, 245, 260, 310, 390, 406, 407, 410, 414, 417, 419, 260.

[5]) AGZ. XVI 260, 341, Matricularum Regni Poloniae Summaria, II ч. 373.

[6]) AGZ. XVI 341, 342, 438; MRPS III ч. 516, IV ч. 2868.

[7]) MRPS. IV ч. 2868.

[8]) ib. IV ч. 14898.

[9]) ib. IV ч. 16150, 16152, 17611.

[10]) AGZ. XVI 406.

[11]) Жерела II 306—308.

[12]) AGZ. XI 100.

[13]) AGZ. XI 69, 100, 109, 110, 282, 347; XVI 128.

— Юрко, 1439. р. -- Іван Попович, 1460. р. — Кузьма Добренський [1]). Українці напливали із сусідніх сіл. І так, Івана Поповича стрічаємо в Тиряві Сільній, Добренський походив, певно, з Доброї.

Молодому місту не таланило в перших роках його існування. В 1435. р. вибухла пожежа і знищила 15 міщанських господарств, — може це була й половина тодішньої невеликої оселі. За підпал запідозрили селян Радя й Бориса з Глумчі, які десь, мовляв, відгрожувалися, що спалять місто. Справа пішла до сяніцького суду. Обвинувачені та їх свідки мали скласти таку присягу: „Хай мені Бог поможе і святий Димитрій, що я Тиряви не спалив, ані не був між иншими причиною, ані не знаю, хто спалив, а як неправедно присягаю, бодай бих ся не збув (bogdaybich sye nezbyl“). Суд признав запідозрених невинними; попалені міщани дістали на три роки звільнення від податків [2]).

З господарського погляду місто розвивалося поволі. Ягайло 1431. р. дозволив у містечку відбувати торги що вівтірка і ярмарки на тиждень перед Зеленими святами і Різдвом Богородиці [3]). Чи місто дістало ще які привілеї, — ближче не знаємо. В 1436. р. згадується млин, — міщани мали якісь суперечки з мельником [4]). Пізніше чуємо про господу міщанина Лебка, — в 1455. р. Іван Брись, дідич із Доброї, „розбив“ тут Лебкове пиво [5]). В 1515. р. в місті було 10 ланів, між ними один без власника, і ручний млин [6]). В 1546. Жигмонт І. переніс тирявські ярмарки на Боже Тіло, на день св. Вартоломея і Новий Рік, бо в попередні терміни торги не йшли через конкуренцію инших міст [7]).

Докладніший опис містечка находимо в люстрації 1565 р. У місті було всього 45 домів і тілько само „господарів“; число комірників не подане. Управлених ланів записано 13 $^1/_2$ і ще 19 огородів на Завербї. З міських промислів згадують різничі ятки, горілчаний шинок у ратуші і млинок на річці. На війтівському ґрунті був фільварок.

Міщани платили податок званий поземщиною або

1) AGZ. XI 100, 108, 161, 455.
2) AGZ. XI 100, 101, 108, і ин.
3) Baliński — Lipiński, як в.
4) AGZ. XI 109.
5) ib. 407.
6) Żród. dziej. XVIII 1, c. 150.
7) MRPS. IV ч. 7618, пор. Baliński — Lipiński, як в. (хибна дата 1547 р.).

почтою, річно — корець вівса, 4 курей, 24 яєць, 2 миски пшона. Крім цього, ті, що мали землю, давали по 16 ґр. чиншу і по 6 денарів списного. Коли порівняти ці данини з обов'язками селян із Сільної Тиряви, то дивуватися треба, що міщанські податки майже удвоє вищі, ніж селянські. Міщани, правда, не відбували ніяких робіт, — але за це мали б солоно платити.

Але ці данини, здається, не існували від засновин міста. Завела їх щойно ця пані Дрогичинська, що дістала була містечко в доживоття, чи її чоловік. В 1574. р. тирявські міщани віднеслися скаргою до короля Генриха на різні утиски двірського урядовця. Він мовляв, вимагає від них „незвичайних" робіт, „понад права і привілеї їх", що вони мають від попередніх королів: побирає безправно данину вівсом, курми, яйцями та пшоном. До того він забрав їм ратуш і наняв якомусь жидові, накидає їм війта і радних і примушує, щоб свої „сходи", зібрання, відбували у дворі, не в ратуші. Забирає їм куплені ними землі. Силує, щоб купували в нього збіжжя і то по такій ціні, яку він сам назначив. Король у письмі до Сендзівоя Дрогичинського, 25. травня 1574. р., наказав, щоб двір заперестав усіх тих утисків і привернув усі права міста [1]).

В XVI. в. національні відносини змінилися основно на користь українців. У люстрації 1565. на 45 господарів у місті українських імен майже половина: Хведір Мартинка, Сенько Цвікла, Яцко Цирюк, Гаврило Козак, Гаврило Гриців, Мисько Староста, Ігнат Кривків, Іван Волошин, Гриць Приходень, Іван Катруша, Курило Мельник, Гриць Довгий, Станко Посипанок, Мисько Масло, Андрій Мартинка, Сидір, Степан Скочиліс, Васько Посипанок, Курило Шафар, Василь Зуб, та ще кілька прізвищ є таких, що з них важко робити висновки що до національної приналежности (нпр. Круж, Ланко, Станко Скорупа [2]).

Латинники, — німці і поляки, — мали спершу в місті більшість і рано подбали за пароха. Є звістка, хоч і непевна, що костел фундував уже Ягайло 1434. р. [3]). В 1446. р. у судових актах виступає тирявський плебан Матій; він закинув одному з парохіян святотатство, а той знову обвинувачував пароха, що зраджує тайну сповіди [4]). Але й українські міщани незабаром настільки сильні, що й собі поставили церкву. Священик, „піп"

[1]) М. Грушевський, Матеріяли до історії susп.-політ. й економ. відносин зах. України с. 170—171.

[2]) Жерела, II 306—8.

[3]) Słown. geogr., VI 772.

[4]) ib. 282, 285, 287.

згадується в поборових актах 1515. р. [1]) В люстрації 1565. р. назване імя священика — піп Тимко [2]).

В 1615. р. стрічаємо вперше нову назву містечка — Мригород [3]). Яким чином вона зявилася — річ невияснена. Є здогад, що це ім'я надали пани Пілецькі, що мали своє містечки Мриголод у бендзінському повіті у Великопольщі [4]) — але про побут Пілецьких у нашому Мриголоді нема ніяких вісток.

Але й під новою назвою оселя не розвивалася. В 1624. р. Мриголод знищили татари. В 1627. р. було тут тільки 44 міщан; вони платили на Різдво й на Великдень по пів кірця вівса, 2 курей, 12 яєць і кварту пшона. Дохід із винокурні приносив 3 зл. 18 ґр. У середині XVII. ст. Мриголод, таксамо як Сільна Тирява, потерпів багато від переходів військ. В 1665. р. люстратори знайшли тут лише кільканацять хат і 20 господарів. Щоб піднести дещо місто, звільнено його від податків [5]). Ян Собєський грамотою з 28. серпня 1691. р. потвердив ярмарки у місті [6]). В 1692. р. місто відказує на шкоди, які поробили йому драґони Якова Собєського [7]).

У середині XVIII. ст. на містечко впали різні нещастя. В 1738. р. знищила місто велика пожежа: „Мѣстечко Мриглодъ вшитко вигорѣло, мало що зостало, церковь и поповство зо вшитким згорѣло“ [8]).

В 1756. р. навістила місто нова страшна пожежа: „Погорѣло мѣстечко Мриглодъ зо вшисткимъ, оразъ и церковъ повторнымъ разомъ, и поповство згорѣло, за бытности на той часъ пресвитера парохіяльного іерея Василія Бачинского, в ночи зе вторку на середу предъ Зачатіемъ Пр. Богородицы, мѣсяця декемрія“ [9]).

В 1758. р. знову вилив Сяну знищив останки містечка, — тодішні люстратори записують, що на місці залишився тільки один дім, двір, костел і церква [10]).

---

[1]) Źródła dziej. XVIII 1, c. 150, пор. 60 (1589 р.).

[2]) Жерела II 308.

[3]) У грамоті Жигмонта III з 21 січня 1615 до державця містечка „Mrzygłodu alias Tirawy“, Станислава Зробка, — обляти акт. грод. зем. т. 144 с. 510—511.

[4]) Słown. geogr. VI 772.

[5]) Słown. geogr. VI, 772.

[6]) Обляти акт. ґр. зем. т. 196, с. 1646—7.

[7]) ibid. т. 197, с. 23—25.

[8]) Тогочасна записка, Петрушевич, Сводная лѣтопись.

[9]) Записки Свидзинського, пароха Лодини, — Сводная лѣтопись.

[10]) Słown. geogr. VI 772.

По таких трагічних подіях Мриголод попав у остаточну руїну. Останній привілей одержав від Августа III, знову на ярмарки [1]). Але знищене місто тепер опанували жиди, — в 1760. р. дістали дозвіл на будову божниці [2]).

За австрійської влади Мриголод також не зміг піднестися, а тепер є він маленькою, жалюгідною жидівською містиною. Українське населення, колись тут доволі сильне, тепер майже цілком залишило містечко, хоч і є в ньому гарна мурована церковця, приналежна до парохії у Глумчі [3]).

IV.

На кінець подаємо ще кілька звісток про початки третьої оселі тої самої назви — Тиряви Волоської. Як сама назва вказує, вона була заснована на волоському праві, як багато инших підгірських осель в XIV-XV в. Першу згадку про неї маємо з 1424. р. [4]). Можливо, що звали її також Тирявою Горішньою, бо й таку назву стрічаємо [5]), — справді вона лежить найвище з усіх Тиряв. В 1424-1429. р. власником села був шк. Николай Чешик, сяніцький земський суддя, що окрім Тиряви мав ще села Дубрівку, Букове (Буківсько), Грабівницю і Ритаровичі; був це один з визначніших панів тодішньої Сяніччини. По ньому Волоську Тиряву одідичив найстарший син Іван Чешик або Чешикович, що згадується в актах до 1460. р. [6]). В XVI в. ця родина приймає прізвище Тиравських або Тировських, і так

[1] Обляти т. 244, с. 16 - 19.

[2]) Ib. т 246, с. 953—958.

[3]) Шематизми перемиської гр. кат. епархії виказують такий стан греко-католиків у Мриголоді за 100 літ: 1830 р. душ 102 за пароха о. Михайла Ущакевича, 1833 р. душ 104 за пароха о Мих. Ущакевича, 1841 р. душ 126 за пароха о. Григ. Гладиловича, 1856 р. душ 129 за пароха о. Григ. Гладиловича, 1863 р. душ 148 за пароха о. Йосифа Гвоздовича, 1877 р. душ 154 за пароха о. Івана Федева, 1883 р. душ 150 за пароха о. Влод. Созанського, 1894 р. душ 115 за пароха о. Влод. Созанського, 1900 р. душ 114 за пароха о. Влод. Созанського, 1902 р. душ 204 (?) за пароха о. Олекс. Виковича, 1907 р. душ 212 за пароха о. Вол. Коритовського, 1913 р. душ 159 (?) за пароха о. Вол. Коритовського, 1918 р. душ 125 за пароха о. Бронислава Гробельського, 1929 р. душ 40 (?) за пароха о. Конс. Богульського, 1930 р. душ 40 (?) за тогож пароха.

[4]) Nicolaus, heres de Tyrawa, 1424 p., Akta grodz. i ziem. т. XI, c. 12 nobilis Johannes Czeschik de Thyrawa Walaska, 1434 p, AGZ. XI 89,

[5]) Stayn de Superiori Thirawa, 1435 p., AGZ. XI 101.

[6]) P. Dąbkowski, Szkice z życia szlachty sanockiej XV w.

1508. р. власником Волоської Тиряви є Іван, 1589. р. Матій і Станислав Тировські [1]. Про господарський стан села дізнаємося дещо з поборових актів XVI в.: 1515. р. було тут 16 ланів управленої землі, млин-вальник до вибивання сукна, і коршма; в 1589. р. нараховано тільки 4 лани, 4 загородників без землі і млин з одним колесом. В обох люстраціях згадується також священик [2].

---

[1] Źródła dziejowe XVIII 1 c. 52, 118.

[2] Ibidem c. 52, 150.

ІВАН КАРПИНЕЦЬ.

Галицькі залізні гути та їх продукція в рр. 1772—1848.

I. На переломі XVIII—XIX ст.

На території Галичини, до переходу під Австрію, було кілька гут[1]), що з місцевої залізної руди продукували сире, лите й коване залізо. Деякі докладніші дані з того часу, а саме з другої половини XVIII. ст., маємо про гути в Мізуні (повіт Долина), Руді Рожанецькій (повіт Чесанів) у Смільній (повіт Дрогобич) і в Закопаному (повіт Новий Торг). І так інвентар села Мізуня з 1758 р. виказує видатки на майстрів та робітників тамошньої гамарні[2]), на її направу та видатки за доставу залізної руди й рубання дров до цієї гамарні. Мізунь належав тоді до коронних дібр долинського староства[3]).

З люстрації з 1765 р.[4]) довідуємося що в Руді Рожанецькій, яка тоді належала до коронних дібр любачівського староства, було 4 фришерки[5]) й 1 висока піч[6]) витоплювати залізо. Річний дохід і продукція тієї гути були такі:

---

[1]) Гути або гутничі заводи (Hütten, Hüttenanlagen) містять у собі потрібні печі, міхи, ковала, вальці й інші машини та знаряддя, що з його допомогою витоплюють з руди – металь. (Łabęcki: „Górnictwo w Polsce" I, 56)·

[2]) Гамарня (Hammerwerk) гута або фабрика, де перерабляють залізо, сталь, мідь або мосяж вогнем і молотом, а передусім така, де очищують (фришують) залізо, (Brockhaus' Konversations-Lexikon (1908) том V., 851. Eisenerzeugung).

[3]) Słownik geograficzny VI, 516.

[4]) Słownik geograficzny IX, 894—5.

[5]) Фришерка, фришерський вогонь (Frischereianstalt, Frischfeuer) — ковальське вогнище, тільки значно більше. Фришування сирого заліза мало за мету усунути з нього різні непотрібні складовини при помочі вогню й молотами. На одному сотнарі сирого заліза відходило 25—40%, вживаючи 16—18 кубічних стіп деревного вугілля. Тижнево можна було фришувати 50—60 сотнарів сирого заліза, денно ж 5—10 сотнарів. (Łabęcki, op. cit. I, 86—87). Так одержували коване залізо.

[6]) Найважнішою частиною гути є висока піч (Hochofen). Вона належить до ґіхтових (шахтових) печей (Schachtöfen), 30, 40 або 60 стіп зав-

								злот.	ґр.
За коване залізо	в кількості	113	поль.	сотнарів	61	фунтів		2.728	19
за гірше коване залізо на різний посуд	„	957	„	„	81	„		19.157	18
за коване залізо, лите в глині	„	366	„	„	57	„		6.598	7
за бляхи з гербами, литі в піску	„	45	„	„	25	„		543	—
за цвяхи до ґонт								1.056	—

		злот.	ґр.
Разом випродуковано різного заліза (без цвяхів)	1.483 поль. сотнарів 24 фунтів, вартости	29.026	44

А вартість усього випродукованого заліза, разом із цвяхами, була 30.082 злот. 44 ґр. Всі видатки тієї гути були тоді 20.033 злот. 22 ґр., з цього припадало на оплату двох писарів, майстра при печі з робітниками, фришерів і ковалів 6.582 злот. 11 ґр., за вугілля до високої печі, для фришерів і до сушення форм — 4.294 злотих (кіш вугілля коштував 1 злотий); решту творили різні інші видатки (направа печі, достава руди, фірманки і т. д.). Отже чистий зиск був 8.993 злот. 22 ґр. Чищення (фришування) сирого заліза в Руді Рожанецькій, з огляду на те, що тамошня гута не була тоді як-слід уреґульована, вимагало більше вугілля, ніж у інших польських гутах, бо на викування 1 польськ. сотнара йшло 2 коші вугілля, деінде ж ішло 2 коші на викування 3 польськ. сотнарів.

Про залізну гуту у Смільній, яка належала до самбірської королівської економії, знаємо дещо з акту, що подавав ременанти тієї гути, а саме з кінцем вересня 1769. р. і в липні 1772. р. Гута була в посесії барона Ґартенберґа Ядоґурского[7]), а ці ременанти були такі: (Див. Табл. І. на стор. 143)

Гута в Закопаному, що належала до староства Новий Торг, як подає „Słownik Geograficzny", піднеслася за останнього старости Рихтера так сильно, що около 1757. р. дохід скарбу з неї доходив до 17.000 злот. польських (XIV, 308).

вишки. Згори був отвір, ґіхта (шахта), куди насипували набої (руду й вугілля — верствами напереміну). Надолині був спуст (Abstich), яким випускали витоплене залізо, зване сирим залізом. Воно ціпеніло звичайно у брилах або блятах, званих гусками (Gänse). (Łabęcki, op. cit. I, 57). — До кінця XVIII. ст. вживали ще до витоплювання заліза печей, званих димарками (Luppenfeuer, Blaseofen, Rennherd); вони подібні до ковальських вогнищ, їх глибина доходила до 3 стіп = 98 cm. (Łabęcki, op. cit. 61).

[7]) „Remanenta in Fabricis: Ferrae, in villa Smolna..." Акти Перґена, fasc., 2, ч. 65, в Держ. Арх. у Львові.

Таблиця І.

Рік	Сире залізо						Коване залізо								
	в кусниках		лите в піску		лите у глині		в обручах		в різних кусниках		у штабах	малі лемеші	ножі до плугів	більші лемеші	цвяхи до гонт
	сот. п.	ф.	сот. п.	ф.	сот. п.	ф.	сот. п.	ф.	сот. п.	ф.					тисячів
вересень 1769	968	·	68	80	111	70	15	32	·	40	·	·	3	·	·
липень 1772	1.526	73 1/3	293	35 1/3	145	30 1/3	25	55 1/3	5	16 1/3	6	17	2	12	16

Рік	Матеріяли		Вжитк. дерево		Гроші			
	дерево	вугілля	на дрючки	інше	в готівці	у квітах конфедератів	на кредитах	разом
	куп	кошів						
вересень 1769	805 1/2	163 1/8	1.296	·	·	·	·	·
липень 1772	479 1/2	326	283	39	1.651	371	18.045_8	20.067_8

Коли ж Галичина опинилася в австрійських руках, довший час, бо аж до 1791. р., немає про залізні гути навіть таких даних, як до згаданих чотирьох гут у польських часах. Є тільки деякі загальні згадки. І так, меморіял першого ґубернатора Галичини, ґр. Перґена з 1773. р. подавав, що коло Нового Торгу (західня Галичина) були тоді гути, відновлені перед кількома роками з наказу польського короля — а в тамошній високій печі мали витоплювати добре залізо. Згадував за високу піч у самбірській економії (у Смільній), яку поставив барон Ґартенберґ, але тамошня руда не була на залізо багата. Подавав, що в околицях Жидачева, Любачева й Сасова викопували багонну руду, з якої робили погане залізо. Ось і все, бо багато заліза спроваджували до Галичини перед 1773. р. з Сяндомирщини[8]).

В 1778 р. мало бути на території цілої Галичини 40 гамарень заліза (Eisenhammerwerke — Eisenhämmer)[9]), та в яких місцевинах вони були, не знаємо. Таке саме число гамарень мало бути і в 1781. р; кількість ковалів у гамарнях (Hammerschmiede)

[8]) Finkel L., „Memorjał Ant. hr. Pergena...“, стор. 11.

[9]) Ignaz de Luca, „Geographie von den Königreichen Galizien u. Lodomerien“, (том V.), стор. 272.

— 138 осіб[10]). Але таксамо не знати, де ці гамарні були. Та ймовірно, ці заводи були незначні, їх продукція дуже мала, бо про них нічого не згадує така знана особа, як Краттер. Автім може ці заводи, в часі коли писав Краттер „Листи", були в занепаді, тимто він і не був про них поінформований. А що бодай деякі з них існували ще коло 1786. р., то про це подає дещо географія Куропатницького. Там згадується, що коло Нового Торгу була висока піч, що нею завідував Ріхтер, що в цісарській економії Любачів була гамарня, (здається, в Руді Рожанецькій), де відливали добрі печі, кітли й інший посуд, та що накінець гамарні мали бути й у лісах коло Буська[11]).

Докладніші відомості маємо щойно від 1791. р. За даними Гаке (Hacquet), були в 1791—1795. рр. копальні й гути заліза в таких місцевинах: у стрийській окрузі — у Мізуні та в Скольому, в самбірській—у Смільній (в селі Довгому почали були в 1790. р. шукати руди), в жовківській окрузі - в Руді Рожанецькій. Все це на українській етнографічній території. Поза нею добували залізну руду ще в околицях Татрів. Стан і спосіб продукції заліза в цих місцевинах такий:

В Мізуні (тепер повіт Долина), була висока піч, що за словами Гаке, була не дуже й відповідна, бо туди скоріш була б годилася стирійська піч (Flossofen), що була б зменшила видатки. На добу витоплювали тільки раз залізо й робили здебільша литий посуд, а то через недостачу руди. Але виливали й сире залізо (Roheisen) у брилах (гусках — Gänse) по 4—5 віденських сотнарів кожна. Це сире залізо очищували—фришували у фришерському вогні (Zerren- od. Frischfeuer) й робили з нього залізо в штабах, зване також кованим (Stab- od. Schmiedeisen). Лите залізо (Gusseisen) платили там по $3^1/_1$—$5^1/_2$ крайцарів за віденський фунт, коване ж залізо по 8-9 ґульденів за від. сотнар (= 4·8—5·4 крайцарів за від. фунт). Але так узагалі не продукували більше тижнево ніж 55—60 від. сотн. сирого заліза. Отже відповідно до цього, річна продукція доходила б, коли приняти, що праця в році тривала maximum 50 тижнів, — до 3.000 від. сотнарів. На одну ґіхту (Gicht) ішло 9 кірців деревного вугілля, — на корець руди йшов корець вугілля. Маніпуляція в гуті не була найліпша, при чому праця була не-

[10]) Schlözers Briefwechsel, частина X., зшиток 60, стор. 382—384.

[11]) Kuropatnicki Ewaryst Andrzej hr.. „Geographia albo opisanie Gallicyi", стор. 33, 103, 155.

дбайлива. Те саме було й в довколишніх копальнях руди, тут уже грозило небезпекою життя. Добували руду тільки зверху, сказати — тільки в корі гір. Зверхники цієї копальні й заводу мало тим журилися, як копати, шукаючи руди, бо піддані були обов'язані доставляти путню (Kübel) руди по 6—8 крайцарів, коли копальня лежала дальше від гути. А що ця винагорода була дуже мала, то цілком певно, що піддані замовчували те, коли винайшли було ліпші поклади. За викопання 1 стопи в глибінь і 3 в ширінь, платили тільки по 6 крайцарів, а коли це був камінь (до того м'який, до якого не треба було пороху), то по 10—15 крайцарів. Дерево, з якого випалювали вугілля, теж було в дуже низькій ціні. Ця копальня й гута, подібно як і інші в околиці, належала до камери, тимто там було багато непотрібної писанини, а для камери невелика користь. Гаке був такого погляду, що приватний підприємець був би більше заробляв, бо відпала б усяка непотрібна писанина й контроля[12]).

Далеко ліпше було воно у Смільній, самбірської округи (тепер повіт Дрогобич), бо там працював добрий знавець гірництва — Мавтнер. Було тоді там 4 головні шахти. Руду теж витоплювали у високій печі, не підготовлючи її раніш праженням (Rösten). При топлені не додавали розтопу (Zuschlag). Відношення руди й вугілля в ґіхті було тут таке саме, як у Мізуні. Коли б там був запас видобутої руди на кілька років, то вона через вітрення (Verwittern) була б більше топлива, як зараз після того, коли добуто її з копальні. На добу тільки один раз витоплювали й виливали добрий посуд, такий, як печі, моздірі, горшки і т. д. Крім цього витоплювали, й сире залізо у брилах по 2—5 від. сотнарів на добу, з котрого, очистивши у фришерському вогні (Zerrennen), робили різні товари. Кількість вироблених там товарів не переходила річно 2—3.000 від. сотнарів, отже — всеж — продукція дуже мала. Але її не можна було збільшити через різні перепони дирекції камеральних дібр, через несприятливі обставини, погане положення і в наслідок цього — брак робітників. З білої руди, яка там була, можна було робити навіть сталь. Проби, які тоді робили, виявили, що ця сталь була навіть ліпша, ніж стирійська, бо не була така крихка, як та. Добували руду дуже просто, все це приходило як мога дешево бо ж руда 1) находилася в м'якому

12) „Hacquets Neueste physikalisch-politische Reisen", том III., стор. 70—72.

камінні або ствердлому марґлевому піску, 2) не глибоко в землі, а зараз під поверхнею на узбіччях гір[13]).

Маємо ще й іншу згадку про гуту у Смільній. Відноситься вона до 1791. р. За нею було там: одна висока піч, 4 фришерські молоти й 1 молот до блях. Продукція була тоді 5.105 від. сотн. сирого й литого заліза, з нього вироблено на потреби гути 293 від. сотн., відливів у піску 550 від. сотн., відливів у глині 551 від. сотн., а кованого заліза—2.581 від. сотн.[14]).

Крім цих двох копалень і гут, що належали до скарбу, була ще приватна копальня й гута в Скольому (Демня), власности Ізабелі Любомірської. Завод був перед місточком. Була там добра висока піч, інші ж будинки були нові, дуже вигідні й добре закладені. Але й тут, через малу кількість заліза в руді, тільки раз на добу його витоплювали. Робили там добрий литий посуд[15]). Історик Папее згадує, що ще коло 1890. р. переховували на горищі управи дібр у Демні вироби старої гути — які згідно з його поглядами, — давали про цю гуту добре свідоцтво. Її оснувала Любомірська коло 1790. р. Був там і згаданий при Смільній, Мавтнер. Руду доставляли до гути піддані селяни. За це відчислювали їм лише один день панщини, хоч селяни з Гребенова потребували на доставу руди — аж 3 днів. Коли в 1795. р. селяни подали скаргу на домінію до циркулярного (окружного) уряду, то зпоміж багатьох зловживань — піднесли й це. Уряд, після довших розслідів, визнав цю скаргу за справедливу[16]).

В 1790. р. повстала копальня залізної руди ще коло села Довге (Довге Підбузьке, повіт Дрогобич), що належало тоді до самбірської округи. Тамошня руда мала 25—30 фунтів від. заліза[17]). Руда була й поміж Волосянкою (повіт Сколє) і Рибником (пов. Дрогобич), та вона мала ледви 20—26 фунтів від. заліза[18]).

Гута в Руді Рожанецькій, у жовківській окрузі, недалеко Любачева (тепер повіт Чесанів), була в часі подорожі Гаке в занепаді. Руда, яку викопували в околиці, віддаленій на 6 годин

[13]) „Hacquets Neueste physik.-polit. Reisen“ III, 100—105;

[14]) Rohrer Jos., Bemerkungen auf einer Reise, 182—183;

[15]) Hacquets, op. cit., III, 97;

[16]) Papée Fryd., Skole i Tucholszczyzna — „Przewodnik nauk. i liter.“, XVIII, 1143, 1146;

[17]) Hacquet, op. cit., III, 99.

[18]) Hacquets Physik.-polit. Reisen... III, 93;

від гути, була багонна. Вона не давала більше ніж 20% заліза. Її топили в високій печі, але дуже нечисто. Опісля, коли з сирого заліза хотіли робити коване, то відходило аж 32%, а це вже не дрібничка, хоч і яка дешева була ця руда й вугілля. Путня руди, що важила $4^1/_2$ сотн. від., коштувала 6 крайцарів, а відповідно до цього й вугілля. При високій печі були 3 фришеркові вогнища (Zerrenfeuer), але їх здебільша не вживали, бо була мала продукція заліза. Бракувало там дуже часто води, та ще частіш — руди. Гута належала до скарбу, тимто й дохід був дуже малий, бо все йшло на урядовців гути[19]).

Поза українською етнографічною територією Галичини були ще гути й копальні в Татрах, але ж вони переставали вже працювати. І так, над Білим Дунайцем була гута з 2 високими печами і 2 фришерськими вогнями. Стояла вона сама одна, далеко від людських осель. При кожній гамарні жило по двох урядовців (це була власність скарбу), та по кількох ковалів. Але висока піч стояла без ужитку, бо не було вже можна найти руду, хоч завод існував щойно від часів переходу Галичини під Австрію. Тільки фришерки мали ще роботи на кілька років, але й вона вже кінчилася. Від східньої сторони була запущена копальня залізної руди. В косцеліській долині була гута з двома малими хатками для гірників. Копальня руди була і в Метуші[20]).

Всі вичислені тут гути й копальні, крім скільської, належали до скарбу. На думку Гаке, їх могло бути в Галичині у двоє тілько, коли б не деяка хиба в управі ними, а саме — вони підлягали аж двом дирекціям: 1) гірничому й монетарному департаментові у Відні, що був за далеко та 2) камері у краю, яка замісць помагати, робила навмисне, а то через незнання всякі можливі труднощі: не давала дров, не відпускала робітних днів підданим, управителі камеральних домінії допускалися зловживань і т. д. Через те й мало чужинців мало охоту працювати в галицьких копальнях і гутах заліза. Недомагання галицьких копалень і гут можна було, на його погляд, усунути тоді, коли б усі заводи в краю підпорядкували одному директорові, що підлягав би гірничій камері в Відні; коли б оснували кольонії німецьких гірників, де вони дістали б землю на

---

[19]) op. cit. IV, 38;

[20]) op. cit. IV, 149—153. Назва перекручена; має бути або Miętusia dolina, що лучиться з косцеліською долиною, або Miętustwo, північна часть села Тихого (Ciche). Диви „Słownik Geograf...“ VI, 389.

власність; коли б не дозволяли оселюватися коло копалень і гут жидам, що своїми шинками давали спонуку до всяких шахрайств; накінець коли б заводи одержали призначені ліси. Коли б мовляв, перевести в життя ці ради, то це не тільки збільшило б легко кількість гут, але й довело б їх до цвітучого стану[21]).

Здається, що, крім цих гут, вичислених Гаке, було ще кілька гамарень у золочівській окрузі, куди Гаке не заїзджав, і то в Остапківцях (присілок села Лянерівки в повіті Камінка Струмилова) і в Сільці Беньковім (теж пов. Камінка] Струм.); обидві гамарні належали до домінії Буськ[22]). Може це саме ті самі гамарні, про які згадував Куропатницький в 1786. р.

З наведеного бачимо, що продукція заліза з кінцем XVIII. в. могла доходити до 10.000 від. сотнарів. Вона відбувалася передовсім на українській етнографічній території Галичини (у Стрийщині, Самбірщині, коло Любачева й Буська), в західній Галичині вона тоді цілком підупадала, хоч у часі переходу Галичини під Австрію саме там починалася більша продукція. Більшість знаних заводів належала до скарбу. Через бюрократичну господарку вони мало приносили доходу й не дуже підносилися. Просту, хоч і важку роботу, добувати й доставляти до гути залізну руду, виконували піддані селяни, яких сильно використовували. Складна технічна праця, таксамо управа, була в руках гірників і урядовців німців. В краю було, певно, крім вичислених, ще кілька інших гамарень, що, може, перетоплювали старе залізо. На це вказувала б велика кількість гамарень (40), подана Де Люкою і Шлєцером та відомості про деякі з них у Куропатницького. А що Гаке про всі не згадує, то й не диво, бож він цілого краю, з усіма його закутинами не провідав, як це бачимо хоч би на прикладі околиць Буська. З другого боку це доказує, що вони мусіли бути дуже малі й незначні, то і про них мало хто знав.

З останніх років XVIII. в. й з перших XIX. в. не маємо жадних відомостей про залізне гутництво в Галичині. Щойно, починаючи з 1808. р. аж по 1816. р., вже їх досить богато. Причина цього та, що уряд переводив тоді (в 1808—1812. рр.) статистичний опис краю й багато з цих актів приватно видруковано. Вони, певно, й викликали серед інтеліґентного гурту

[21]) „Hacquets Physik.-polit. Reisen...“ III, 107;

[22]) Demian J., „Darstellung der österreichischen Monarchie...“, II, 89—90;

зацікавлення економічним станом краю, і це проявилося деякими публікаціями.

Бредецький коло 1810. р. подавав, що гамарні заліза були: 1) у стрийській окрузі: в Ляховичах Зарічних (тепер повіт Жидачів), Мізуні (пов. Долина), Підгородцях (пов. Сколє), Підмихайлю (пов. Калуш), у Рибнику (пов. Дрогобич), у Синевідську (Вижнім, чи Нижнім?; обидва пов. Сколє), у Скольому, в Соколові (пов. Стрий), в Сопоті (пов. Сколє) й від 1810. р. у Велдіжі (пов. Долина); 2) в самбірській окрузі: в Майдані (пов. Дрогобич) й у Смільній (пов. Дрогобич); 3) у сяніцькій окрузі: в Тісній (пов. Ліско); 4) в жовківській окрузі: коло Любачева (певно в Руді Рожанецькій); 5) в золочівській окрузі: в Остапківцях (присілок села Лянерівки), в Сільці Беньковім і в Дідилові (всі три місцевини в повіті Камінка Струмилова). В західній Галичині добували залізну руду в новосянчівській окрузі в Закопаному (повіт Новий Торг).

До скарбу належали гамарні в Майдані, в Мізуні, в Підмихайлі, у Смільній і коло Любачева; всі інші були власністю приватних осіб, н. пр., усі в Золочівщині належали до гр. Мірів (Mier), в Велдіжі — до Матковського[23]).

Асесор при сільній управі й гірничий референт Карль Шіндлєр, подав багато точних відомостей, що відносяться до часу коло 1814. р. На його погляд, залізна руда в Карпатах находилася на просторі 20 німецьких миль від Душатина коло Коросна в сяніцькій окрузі аж поза Мізунь у стрийській окрузі. Високі печі, разом із фришерськими вогнями, були в таких місцевинах: у Велдіжі (пов. Долина), в Жулині (пов. Стрий), у Майдані (пов. Дрогобич), у Мізуні (Новий і Старий, обидва в повіті Долина), в Оровому (пов. Дрогобич), у Пасічній (є два села тієї самої назви, одне в станиславівському повіті, друге в надвірнянському; висока піч була в надвірнянському повіті), в Перегінську (пов. Долина), в Підгородцях (пов. Сколє), в Рожнітові (пов. Долина), у Рябім (є два села тієї самої назви, одне коло Балигороду, друге — коло Устрик, обидва в повіті Лісько; висока піч була тут коло Балигороду), в Скольому, у Смільній (пов. Дрогобич) і в Тісній

[23]) Bredetzky, a) „O płodach natury i kunsztów w Galicyi". в I. Додатку до „Gazet-и Lwowsk."-ої з 1811. р., Ч. 14, стор. 348; б) „O przemyśle i gospodarstwie wiejskiem w Galicyi..." в „Gazet-i Lwowsk-ій" із 1816. р., Ч. 73, стор. 354, і Ч. 76, стор. 367.

(пов. Лісько). Разом було в Карпатах, на українській етнографічній території Галичини, 13 місцевин, де добували залізну руду та були гірничі заводи-гути. В Карпатах західньої Галичини була висока піч у Закопаному (пов. Новий Торг). Копальні й гути в Майдані, Мізуні, в Оровому, в Пасічній і Смільній належали до Камери, всі інші до приватних осіб. У всіх цих місцевинах, із вийнятком Закопаного, мала руда малий відсоток заліза (16—20) тимто його продукція доходила ледви до 10—14 тисяч віденських сотнарів річно, а це було далеко менше від запотребування краю[24]). За обчисленнями того самого Шіндлєрама залізної руди в Карпатах могло стати на сотні років. Крім карпатської, було ще в Галичині дуже багато багонної руди (Sumpferze). Великі її поклади мали бути в Бісковичах (пов. Самбір), здовж Дністра і передовсім коло Жидачева, у стрийській окрузі. Ця жидачівська руда давала досить добре залізо та мала годитися й до виробу сталі, котрої в Галичині цілком не виробляли. Багонна руда була й коло Любачева, коло Радимна (пов. Ярослав), коло Калуша та в багатьох місцях станиславівської і коломийської округи, а також і в округах ряшівській і тарнівській. Була вона й у Карпатах. З цієї руди витоплювали тоді залізо в п'ятьох місцевинах а саме: в Демні коло Курян (пов. Бережани), в Ляховичах Зарічних (пов. Жидачів), Підмихайлі (пов. Калуш), Руді Рожанецькій (пов. Чесанів) і у Смільній (пов. Дрогобич). У двох перших місцевинах заводи належали до приватних осіб, у трьох інших — до камери[25]).

До піднесення продукції заліза в Галичині з кінцем XVIII. та з початком XIX. ст. спричинився найбільше досвідчений гірник Йозеф Мавтнер (Mauthner), про якого згадав і Гаке. Йому Галичина завдячувала оснування багатьох камеральних і всіх приватних високих печей, відкриття поглядів глинястої карпатської руди та спостереження щодо напряму верстов цієї руди, які опублікував Шіндлєр. З інших добрих гірників згадують іще Христофора Ріта (Rieth), Матея Мавтнера (Mauthner) та Франца Добровольного[26]).

---

[24]) Schindler, „Geognostische Bemerkungen..." 9—10 (замітка).

[25]) Schindler, op. cit. 54.

[26]) Schindler, op. cit. 37; [Fiedler], „Rzut oka na rudnie,". „Pamiętnik Lwowski" з 1817. р. V, 138, замітка 13.

II. Стан і продукція поодиноких гут у 1809—1811. роках.

а) Стрийська округа:[27])

1) В Демні, (частина Сколього, званого давніше Авґустовом), домінії Сколе було занятих 36 майстрів, 73 челядників, 7 учнів і 4 помічників, разом — 120 осіб; продукували вони всі роди заліза — лите в штабах, тягнене, обручі, залізо до плугів, відливані печі й всякі цвяхи; річна продукція доходила до 2.500 від. сотнарів;

2) в Дубині, домінії Жулин (пов. Стрий), працювало 6 майстрів, 74 челядників і 3 учнів, разом 83 особи; продукували річно до 1.030 від. сотнарів різного кованого й тягненого заліза;

3) в Дубі, домінії Рожнітів (пов. Долина) щойно закладали копальню; вона ще не продукувала; працювали там: 1 майстер і 30 помічників;

4) в Ляховичах Зарічних (пов. Жидачів), працював 1 майстер, 4 челядники, 2 учні і 1 помічник, разом — 8 осіб; продукували всяке гнуте залізо у кількості до 200 від. сотнарів річно;

5) у Мізуні (пов. Долина), що належав до камеральної домінії в Долині працювало: 31 майстрів, 75 челядників і 4 учні, разом 110 осіб; продукували всяке коване й лите залізо; відливали, крім печей ще й інші, майстерніші річі й робили бляхи до панов виварювати сіль із сировиці; загальна річна продукція доходила до 2.000 від. сотнарів;

6) в домінії Перегінсько (пов. Долина), в місці, званому Ангелів, щойно закладали копальню; працював 1 майстер і 50 помічників;

7) в Підмихайлі (пов. Калуш), що тоді належало до камеральної домінії в Калуші, була тільки димарка (Luppenfeuer), що продукувала тільки звичайне сире залізо й лемеші; загальна кількість річної продукції не відома; працював там 1 майстер і 3 помічники; ця димарка була в винаймі приватної особи;

8) в Сопоті (пов. Сколе), домінії Підгородці (рівнож повіт Сколе), працювали 4 майстри, 10 челядників, 3 учнів і 95 помічників, разом — 112 осіб; продукували вони всяке коване і гнуте залізо до 500 віденських сотнарів річно.

---

[27]) З актів держ. Архіву у Львові: фасц. п. з. „Statistisch-topogr. Beschreibung v. Galizien, 1811., Stryer Kreis, Commerzial-Gewerbe.

Разом у стрийській окрузі працювало, при добуванні і переробі заліза, коло 1809—1810. р. — 81 майстер, 236 челядників, 19 учнів і 183 помічники, разом — 519 осіб. Загальна річна продукція заліза й залізних виробів у згаданих вісьмох місцевинах, чи власне тільки в шістьох — бо у двох іще не продукували, — давала в тому часі понад 6.230 віденських сотнарів.

б) В самбірській окрузі:

Залізні гути були в Майдані, Оровому і у Смільній, що належали до камеральної домінії в Дрогобичі (всі три місцевини в повіті Дрогобич); в них було 2 високі печі, 6 фришерських вогнів, 2 бляхарні (в них робили бляхи до побілювання або чорні) й молот; ці заводи переробляли річно яких 26.000 від. сотнарів руди і продукували яких 3.000 від. сотнарів від сирого й литого заліза. Адміністрація цих заводів була в селі Смільній [28]). Число робітників — у Смільній і Майдані було — 104 особи [29]).

в) В сяніцькій окрузі:

Гута була в Тісній (пов. Лісько), де працювало 10 людей [30]); тоді щойно її засновували.

г) В жовківській окрузі: [31])

Завод був у Руді Рожанецькій (пов. Чесанів), де працювало 19 майстрів і 19 челядників, разом — 38 осіб. Залізо витоплювали з багонної руди; річно продукували до 250 сотнарів (віденських) кованого заліза, з них було звичайно 20 від. сотнарів цвяхів для дощок і ґонт (на сотнар припадало пересічно 15.000 штук цвяхів). Перетоплювали там нагромаджений у великій кількості жужель. Вироблене залізо й цвяхи йшли по тарифових цінах на потреби тамошньої камери (любачівської), бо гута належала до скарбу. Приватним нічого не продавали. Ця гута була тільки димаркою (Luppenfeuer) і мала фришерські вогні.

---

[28]) Ratoliska, „Cyrkuł samborski“ в додатку до 92. числа „Gazet-и Lwowsk-oï“ з 1812. р.

[29]) Bredetzky, „O płodach natury i kunsztów w Galicyi“ в I. додатку до Gazet-и Lwowsk-oï з 1811 р., ч. 14, стор. 348.

[30]) Bredetzky, op. cit. тамже.

[31]) З актів Державного Архіву у Львові: fasc. п. з. „Statistisch-topograph. Beschreibung von Galizien“, 1811. р. — Żolkiewer Kreis, Commerzial, Gewerbe, Bergbau“.

д) Західня Галичина:

Гута була в новосянчівській окрузі в Закопаному (пов. Новий Торг); тут працювало тоді 55 осіб[32]).

Оце й усі залізні гути в Галичині в 1809–1811. р., що про них удалося зібрати ближчі відомості. Із зіставлення виходить, що більшість цих заводів була на українській етноґрафічній території Галичини, передовсім у Карпатах Стрийщини та Самбірщини. Продукція заліза в обох цих округах, з додатком продукції заводу в Руді Рожанецькій, у жовківській окрузі, доходила до 10.000 від. сотнарів (=5.600 q). Як з цього видко, річна продукція заліза в цих околицях в 1809–1811. рр., в порінянні з 1790. р. — не вважаючи на збільшення заводів — майже не більшала. Коли вчислити й залізо з Закопаного, то загальна його продукція могла доходити тоді до поверх 12.000 від. сотнарів. — Всіх занятих тоді при продукції заліза робітників у Стрийщині, Самбірщині (Майдан і Смільна), в Сяніччині (Тісна) й у Жовківщині (Руда Рожанецька) було 671. Коли до цього додати робітників у Закопаному та приняти, що в деяких малих, нам незнаних димарках працювало зі сто людей, то вийде, що в цілій Галичині мало працю при продукції заліза в 1809—1811. роках яких 800 осіб.

З вичислених гут, здається, тільки гута в Ангелові коло Перегінська була основана українцем. (Ангелів — присілок Перегінська, та вже коло 1880. р. не було там, крім лісничівки — нічого). Цей завод і фабрична оселя повстали з почину тодішнього галицького митрополита Антона Ангеловича (звідтіль певно й назва оселі) в 1810. р. До 1812. року тяглося заселювання цього місця, будова високої печі й інших потрібних будинків. Під ці забудування та на горо́ди для кольоністів-гірників виділено понад 300 морґів землі (маєтність Перегінсько належить до галицької митрополії). Кошти будови заводу були — 252.000 ґульденів. Та цілий план митрополита знівечив управитель цього підприємства — Йозеф Гекер (Hecker). З ним дійшло навіть до судової розправи. По смерті Ангеловича в 1814. р., це підприємство йшло ще тільки короткий час. Коли стало ясно, що тамошня руда не годиться до виробу заліза, наслідник Ангеловича — митрополит Левицький — казав заперестати працю. Це сталося коло 1818. року[33]).

[32]) Bredetzky, „O płodach natury...“ I Додаток до „Gazet-и Lwowsk.“ з 1811. р. ч. 14, стор. 348.

[33]) „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego“ під „Perehińsko“ (VII. том, стор. 952).

Тут годиться ще згадати, що в західній Галичині, в місцевині Поронін у Татрах (пов. Новий Торг), повстав у 1813. р. залізний завод, що робив дуже добрі коси, але вони залишалися позаду щодо якости стирійських. Цей завод належав до спілки Bordolo i Blumenfeld[34]). Але ж ми не знаємо, чи ці коси робили з власного, витопленого на місці заліза, чи із спроваджуваного. В першім випадку він належав би до нашого огляду, в другому — ні.

Продукція заліза в Галичині, починаючи від часу по 1809—1811. роках, стала трохи підноситися. Як уже перше згадано, коло 1814. року вона давала 10—14 тисяч віденських сотнарів[35]), коло 1816—1817. р. вже—22.000 сотнарів[36]) (віденських, чи польських?). Це явище цілком зрозуміле, бо ж повстало кілька нових заводів (Велдіж, Пасічна (?), Рябе), чи власне ті заводи, що їх передількома роками почали були будувати, вже працювали (Перегінсько-Ангелів, Рожнітів, Тісна). Та не вважаючи на збільшення продукції, цього заліза на такий великий край було за мало. У зв'язку з його недостатком пояснюється його дорожнеча. Це ж знову було причиною, що населення Галичини мало його вживало[37]).

III. Тогочасні погляди на залізний промисел Галичини (роки 1808 — 1817).

Бредецький (Bredetzky) писав, що хоч Галичина має багато залізної руди, то все ж багато заліза привозять з Угорщини. Причина цього було те, що угорське залізо було ліпше, ніж галицьке, воно ж було тягліше. Тимто, на його думку, слід було б подбати про ліпший виріб галицького заліза, а початок цьому повинні б були зробити скарбові заводи, за якими могли піти приватні. І взагалі в галичан, мовляв, невелика охота до копальництва, та ще уряд зменшив її тим, що позабирав усі жупи соли. Тимто уряд повинен старатися піднести цю охоту наново[38]).

[34]) Keess, Darstellung des Fabriks-u. Gewerbswesens... II частина, 2 том, стор. 587.

[35]) пор. стор.

[36]) [Fiedler] „Rzut oka na rudnie...“ „Pamiętnik Lwowski“ з 1817. р. том V, стор 139—140 і замітка 15).

[37]) [Fiegler] op. cit., тамтаки (замітка 15).

[38]) Bredetzky, O przemyśle i gospodarstwie... „Gazeta Lwowska“ з 1816. р., ч. 73. стор. 354 і ч. 76, стор. 367.

Новаковський у відповіді на анкету у справі піднесення ґалицького промислу писав, що хоч у Галичині є кільканадцять заводів, то вони не продукують достатньої кількости заліза, а вже цілком не роблять такого потрібного знаряддя, як коси, серпи, дріт і т. д. Він думав, що треба ще шукати залізної руди й то передовсім здовж Карпат та старатися закладати нові гамарні. Далі треба, мовляв, робити не тільки сире залізо, але й різне знаряддя та бляхи[39]).

Оптимістичний погляд про галицький залізний промисел висловлює Шіндлєр. На його думку, — величезні поклади залізної карпатської руди є в таких місцях, де багато лісів, що дають змогу існувати великій кількості гут. Отже є змога значно збільшити ці заводи, а коли це станеться, тоді, мовляв, і продукція заліза, саме через велику кількість заводів та їх простоту, дорівняє продукції величезчих заводів Стирії. Зі збільщенням продукції заліза настане, мовляв. в Галичині добробут[40]).

Способи піднести залізний промисел Галичини, — на думку автора статті „Rzut oka na rudnie...“ мав у руках тільки уряд. Передовсім треба було: 1) опублікувати ясні й відповідні для краю гірничі закони, — до тодішніх часів не видано для Галичини жадних законів, були тільки розпорядки щоб приспособлюватися до постанови, виданої для Угорщини ще цісарем Максиміліяном II.; у крайньому випадку перекласти цей закон на польську мову; 2) установити раду із знавців; 3) оснувати практичну школу; 4) побудувати 2—3 зразкові заводи, де панували б: ощадність, порядок, докладність і знання; 5) спомагати грішми приватних власників заводів; 6) надати привілеї й свободи гірничим оселям[41]).

IV. Гути й їх продукція в рр. 1820—1836.

Коло 1820. р. залізні гути в Галичині мали такі місцевини: а) на українській етноґрафічній території Галичини: 1) Вільхівка (пов. Долина), 2) Дубина (пов. Сколє), 3) Людвиківка (пов. Долина), 4) Майдан (пов. Дрогобич), 5) Мізунь

[39]) Nowakowski, Odpowiedź na pytanie... Додаток до 90. числа „Gazet-и Lwowsk.“ з 1812. р.

[40]) Schindler, Geognostische Bemerkungen... 45 і 55.

[41]) [Fiedler] „Rzut oka...“ „Pamiętnik Lwowski“ з 1817. р. 144—145. і замітка 18. — Гірничий закон Максиміліяна для Угорщини (з 1573. р.) подає Łabęcki, Górnictwo w Polsce, II, 7.

(пов. Долина), 6) Орове (пов. Дрогобич), 7) Підмихайле (пов. Калуш), 8) Рябе (пов. Лісько), 9) Сколе, 10) Смільна (пов. Дрогобич), 11) Сопіт або Підгородці (пов. Сколе; обидва села лежать близько одне коло другого) й 12) Тісна (пов. Лісько)[42]). Завод у Перегінську - Ангелові вже не існував, чи власне, в ньому перестали працювати. Чому автор цієї відомости не згадує про заводи в Велдіжі, в Демні коло Курян, у Ляховичах Зарічних у Пасічній, і в Руді Рожанецькій — не знати. Можливо, що деякі з них цілком зліквідовано — це було здається, в Демні й у Ляховичах, бо вже пізніше про них не, чуємо. Йнші, може, заперестали працю тільки на якийсь час — це торкалося б Велдіжа, Пасічної й Руди Рожанецької. Ці заводи згадуються пізніше (завод Велдіжа згадується як завод у Максимівці). Ще треба згадати, що завод у Скольому називали заводом в Августові (Сколе називалося давніше Августовом).

В західній Галичині був завод тільки в Закопаному (пов. Новий Торг) [42]).

Яка велика була тоді продукція цих заводів, не знати. — Але треба здогадуватися, що вона була не дуже велика. Але й продукція цілої Австро-Угорщини не була ще значна. Бо ж, наприклад, за здогадними обчисленнями віденського професора Ріпля (Riepl) продукція, всіх високих печей у всіх австрійських провінціях, як лежали на північ від Дунаю (отже разом із Галичиною), — мала давати приблизно 450.000 від. сотнарів сирого заліза[43]). Коли приняти галицьку продукцію в кількости 15.000 від. сотн., то це було б тільки 3% із поданої продукції.

Кілька літ пізніше на українській етнорафічній території Галичини залізні гути були в таких місцевинах: 1) в Ангелові, 2) у Вишкові (пов. Долина), 3) у Вільхівці (пов. Долина), 4) в Людвиківці (пов. Долина), 5) в Майдані (пов. Дрогобич), 6) в Мізуні (пов. Долина), 7) в Оровому (пов. Дрогобич), 8) в Підбужі (пов. Дрогобич), 9) в Підмихайлі (пов. Калуш), 10) в Руді Рожанецькій (пов. Чесанів), 11) в Рябому (пов. Лісько), 12) в Синевідську (Нижнім або Вижнім — оба пов. Сколе), 13) в Скольому, 14) в Сопоті (пов. Сколе) і 15) в Тісній (пов. Лісько). Не було вже гути в Сміль-

---

[42]) Keess. Darstellung... Anhand 2, стор. 93—94.

[43]) Keess, op. cit. Anhand. 1, стор. 94.

ній (пов. Дрогобич). А в західній Галичині був тільки завод у Закопаному (пов. Новий Торг)[44]).

Як бачимо, протягом кількох літ повстали нові гути, а саме: у Вишкові, Підбужі й Синевідську, зате не згадується про гути в Дубині (пов. Сколе), і в Смільній. Завод в Ангелові ще існував, але цілком певно не працював. Таксамо не згадується про завод у Велдіжі й Пасічній.

Стан поодиноких гут і їх продукція коло 1822. р. були такі[45]).

В Ангелові гута належала до греко-католицької консисторії у Львові, мала 12 шахт, 1 високу піч, 2 гамарні й 1 кузню до виробу цвяхів; як уже згадано, вона була нечинна.

У Вишкові гута належала до приватного власника, мала 11 шахт, 1 високу піч, 2 гамарні й 1 кузню до виробу цвяхів; її продукція була: 1.037½ від. сотнарів сирого, 101 сотнарів литого, 293½ сотнарів заліза в штабах і 4 сотнари бляхи.

Гута у Вільхівці належала до гр. Скарбка, мала 26 шахт і 1 високу піч, а її продукцію подавали на 1.592½ від. сотнара сирого й 223 сотнари литого заліза.

Гута в Людвиківці теж належала до приватника, мала 11 шахт, 1 високу піч і 2 гамарні, а її продукція давала 1.037½ від. сотнарів сирого й 101 від. сотнарів литого заліза.

Гута в Майдані належала до скарбу; в 1822. р. мала 7 шахт, 1 високу піч, 3 гамарні й кузню до виробу цвяхів. Працювало в ній 112 робітників, що випродукували 1.405½ від. сотнарів сирого, 157 сотнарів литого й 781½ сотнарів заліза в штабах і штанґах, та 149¼ сотнара бляхи, 18¼ сотнара залізного приладдя і 3,396.000 цвяхів.

До камери належала гута в Мізуні, що мала 7 шахт, 1 високу піч, 4 гамарні й 1 кузню до виробу цвяхів. Її річна продукція була: 1.276⅓ від. сотнара сирого, 320½ сотнара литого й 1.437¾ сотнара заліза в штабах і штанґах, та 173 сотнари бляхи й 7.000 цвяхів.

До скарбу належала гута в Оровому, що мала 5 шахт і 1 високу піч; 69 робітників випродукували 1.065½ від. сотнара сирого заліза.

---

44) W. C. W. Blumenbach, Neuestes Gemälde der Österreichischen Monarchie, — Die polnischen Länder od. das Königreich Galizien u. Lodomerien... стор. 118–119, 139 і 150—160.

45) W. C. W. Blumenbach, op. cit., там таки.

Камеральна гута в Підбужі мала 12 шахт, 1 високу піч, 4 гамарні й кузню до виробу цвяхів. У 1822. р. працювало в ній 99 робітників, а її продукція була тоді: $641^{3}/_{4}$ від. сотнара сирого, $335^{1}/_{2}$ сотнара литого й $1.047^{1}/_{2}$ сотнара заліза в штанґах, та 352 сотнари бляхи, $113^{1}/_{2}$ сотнара залізних виробів і 70.000 цвяхів.

А камеральна гута в Підмихайлі мала тільки димарку, що з багонної руди випродукувала 500 від. сотнарів сирого заліза.

Таксамо гута в Руді Рожанецькій, що належала тоді вже до приватника, не мала високої печі а тільки димарку, 5 шахт багонної руди й 1 кузню до виробу цвяхів. Річну продукцію подавали на 51 від. сотнарів сирого й 78 сотнарів заліза в штабах і штанґах, та 300.000 цвяхів.

Нова гута в Синевідську, що теж належала до приватного власника, мала тоді 20 шахт, 1 високу піч і 3 гамарні, а її продукція була: 1.061 від. сотнарів сирого, $106^{1}/_{2}$ сотнара литого й $856^{1}/_{3}$ сотнара заліза в штабах і штанґах, та $3^{3}/_{4}$ сотнара бляхи й $18^{1}/_{2}$ сотнара залізних виробів.

Гута в Скольому мала 56 шахт, 2 високі печі, 6 гамарень і 3 кузні до виробу цвяхів. Її продукція $1.033^{1}/_{2}$ від. сотнара сирого, 93 сотнари литого й $599^{1}/_{2}$ сотнара заліза в штабах і штанґах, та $12^{1}/_{4}$ сотнара бляхи і 29.000 цвяхів.

Гута в Сопоті належала до приватного власника й мала й шахт, 1 високу піч і 3 гамарні; її продукція — 315 від. сотнарів сирого, $52^{1}/_{5}$ сотнарів литого й 271 сотнарів заліза в штабах і штанґах.

Гути в Рябому й Тісній належали до гр. Фредра, а їх річна продукція давала коло 1.100 від. сотнарів сирого заліза. Завод у Тісній мав 65 шахт, 2 високі печі, 3 гамарні й 1 кузню до виробу цвяхів. Але його продукція в 1822. р. була дуже мала, — ледви 364 від. сотнарів заліза в штабах і штанґах, 1 сотнар бляхи, 76 сотнарів залізного приладдя й 1,075.000 цвяхів.

Разом на українській етнографічній території Галичини по 1822. р. було — 242 шахти, 14 високих печей, 2 димарки й 11 кузень до виробу цвяхів. Із 15 заводів — 10 належало до приватних власників, 5 до камери. Всі разом, крім гути в Ангелові, продукували тоді коло 14.600 від. сотнарів сирого й 1.500 від. сотнарів литого заліза, разом коло 16.000 від. сотнарів усього заліза. З дальшої перерібки цього заліза вийшло коло

8.500 від. сотнарів заліза в штабах і штанґах, коло 560 сотнарів бляхи, понад 200 сотнарів залізних знарядів і коло 4,900.000 цвяхів.

В західній Галичині була залізна гута тільки в Закопаному. Вона мала 3 шахти, 1 високу піч, 1 гамарню й 2 фришерки. Висока піч мала добрий англійський міх. Гута була добре ведена. Її продукцію подавали на $3.527^1/_2$ від. сотнарів сирого, 2.724 сотнарів заліза в штабах і штанґах 262.000 цвяхів. В селі Косцєліско була тоді гамарня, а в місцевині Поронін була фабрика залізних виробів, що продукувала коси, серпи і т. п.[46]).

На тому місці треба згадати ще про тодішню продукцію заліза на Буковині[47]), яку зачислювали частинно до Галичини. Найбільший тамошній завод був у Якобенах, де добували залізо ще від 1786. р. По 1822. р. було там 19 шахт, 2 високі печі, 4 гамарні, 10 фришерок і 1 кузня до виробу цвяхів; працювало в ньому 224 робітників. Річна продукція заводу була — 15.000 від. сотнарів сирого, 96 сотнарів литого й 4.427 сотнарів заліза в штабах і штанґах, та 41 сотнар бляхи, 243 сотнари залізного приладдя, 16.904 штук таких річей, як лопати, скоблі, мотики, й накінець 369.000 цвяхів.

В місцевині Букшоя була 1 гамарня, 3 фришерки й 1 кузня до виробу цвяхів. Продукція заводу — 500 від. сотнарів сирого й 400 сотнарів заліза в штабах і штанґах, 180 сотнарів приладдя і 180.000 цвяхів.

В Стульпіканах була мала гута з 4 шахтами й 1 високою піччю.

В Eisenau (Вама) коло Кімполюнґу була гута з 3 шахтами й 10 фришерками, що річно продукували 5.580 від. сотнарів заліза в штабах і штанґах; працювало в ній 80 робітників.

Накінець коло Молдавиці було 2 фришерки, що продукували 604 від. сотнарів заліза в штабах і штанґах, та 119.000 цвяхів.

Тим чином продукція буковинських гут була по 1822. р. вже майже така велика, як продукція східньо-галицьких гут.

Перед 1834. р. — як подає за Шнайдером Шайноха, існувало у Стрийщині, в Скільщині та в прилежних частинах Дрогобиччини й Турчанщини вже куди більше заводів, ніж 10 літ тому. Фришерки (димарки), що перетоплювали тамошню руду,

[46]) W. C. W. Blumenbach, op. cit. стор. 138—139.
[47]) W. C. W. Blumenbach, op. cit., стор. 162—163.

були в Майдані, в Коростові, в Ізабелівці, в Зелемянці, в Натолині й Демні або Скольому. Пізніше (коли?) повстали, мовляв, іще заводи в Любінцях коло Синевідська та в Жулині[48]).

Як уже згадано, продукція заліза в Галичині поволі підносилася. В 1836. р. вона давала 50.000 польських сотнарів. Та в порівнянні з населенням Галичини, всього цього було не досить; на одну людину припадало ледви 1,26 польських фунтів заліза (все населенню — 4,300.000). Цікаво порівняти Галичину з іншими краями Австрії та Европи. Отже продукували[49]):

Стирія й Каринтія	1,170.000	поль. сотн.;	на	1	люд.	припадало	там	$57,_{6}$	поль. ф.
Чехія й Моравія .	500.000	„	„	„ 1	„	„	„	$8,_{5}$	„ „
Угорщина . . .	346.000	„	„	„ 1	„	„	„	$3,_{46}$	„ „
Ціла Австрія (з Угорщ.) . .	2,160.000	„	„	„ 1	„	„	„	$6,_{7}$	„ „
Англія . . .	17,760.000	„	„	„ 1	„	„	„	$80,_{0}$	„ „
Швеція	2,060.000	„	„	„ 1	„	„	„	$70,_{1}$	„ „
Норвеґія . . .	165.000	„	„	„ 1	„	„	„	$15,_{0}$	„ „
Франція	4,640.000	„	„	„ 1	„	„	„	$14,_{06}$	„ „
Польща	492.000	„	„	„ 1	„	„	„	$12,_{0}$	„ „
Росія	4,200.000	„	„	„ 1	„	„	„	$9,_{33}$	„ „
Еспанія	320.000	„	„	„ 1	„	„	„	$2,_{31}$	„ „
Портуґалія . . .	10.700	„	„	„ 1	„	„	„	$0,_{29}$	„ „

З цього неповного зіставлення видко, як мало заліза продукувала тоді Галичина. Тільки Портуґалія стояла з цього погляду гірше від Галичини, всі ж інші країни — ліпше.

V. Спосіб продукції заліза в 1840—50. роках.

Докладні зіставлення про кількість, стан і спосіб продукції заліза в Галичині маємо щойно від 1841. р. Та заки подавати статистичні дані, треба запізнатися з тодішнім станом копальництва й гутництва та з методою праці з технічного погляду.

Насамперед треба зазначити, що залізний промисел в Австрії зробив за десятиліття, починаючи десь зперед 1841. р. — великий поступ, і то через будову залізниць (першу залізницю в Австрії збудовано 1837. р.). Поступ цей викликало велике запотребування заліза, якого ці нові артерії людського життя домагалися[50]). Чи був який поступ і в галицькому залізному

[48]) Szajnocha, Płody kopalne Galicji, (Rudy żelazne), стор. 82—83.
[49]) Łabęcki, Górnictwo w Polsce“, — I, таблиця по 456. стор.
[50]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1851. р. „Montan-Industrie“, стор. 15.

промислі? На це може трохи відповідять дальші статистичні зіставлення.

Залізна руда, яку в Галичині здебільш находили, була сферосидеритом, і тільки на північнім узбіччі Карпат коло Нового Торгу (західня Галичина) була шпатова руда (Spateisensteine). На території краківської республіки, яку прилучено до Галичини в 1846. р., була 28—30% брунатна руда (Braunstein), і нею, так як і 20—22% шлезькими сферосидеритами, почали покривати своє запотребування ті заводи, які були в західній Галичині. — Галицьку продукцію заліза подають „Статистичні Таблиці“ не саму, а дочислюють до неї ще буковинську. Тимто коротко про руду, яка там находилася. Були це маловартісні руди: червона, гніда (брунатна) та глиняста (Rot- Braun- und Toneisensteine)[51].

Добування руди в цілій Австрії відбувалося підземними шахтами, або копаючи її зверху. Здається, в Галичині бодай у східній, вживали більш цього другого способу. Головною справою при копальництві була достава руди до заводу, де її перетоплювали. Ця достава коштувала дуже часто більше, ніж саме добування руди[52]).

Гутництво (Hüttenwesen) поділялося на два роди: 1) на властиві заводи до витоплювання з руди заліза, гути (Schmelzwerke) й 2) на фришерські вогні, фришерки (Frischereien), де тільки очищували (фришували) витоплене вже залізо. До тих фришерок зачислювали й інші рафінерійні заводи, бо в багатьох місцевинах Австрії, з економічних або місцевих причин, дальше видосконалення заліза було зв'язане з фришеркою[53]).

Заводи до витоплювання заліза (гути) — були звичайні шахтові (ґіхтові) печі (Schachtofen), на 30, 36 і 40 стіп (=9·48 m, 11·37 m, 12·64 m) заввишки, де витоплювали залізо деревним вугіллям. Їх звуть загально високими печами (Hochöfen). Спершу вони не мали ковальських міхів, які щойно згодом почато використовувати. Порушували міхи спершу люди або звірята. Пізніше цю працю виконували колеса, порушувані водою, звідтіль і їх німецька назва „Radwerk“, що її вживають у Стирії й Каринтії не тільки для самої печі, але й цілого заводу. Яка відповідна назва була в Галичині, не знати. Коли почато вживати воду до порушування міхів, тоді і скріплено їх

---

[51]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1851. рік, „Montan-Industrie“, стор. 17.
[52]) op. cit., стор. 17—18.
[53]) op. cit., стор. 18.

силу, й через те стало можливе збільшення (передовсім угору) високої печі. Вже перед 1841. р. — як подає Лабенцький (Łabęcki) — висота їх могла доходити до 60 стіп (=18·96 m), а це збільшення відбувалося ще поза 1848. рік. Збільшення печей мало вплив і на лекше та ліпше витоплювання заліза, а це знову потягло за собою деякі зміни в самих печах. Зміцнення вдуву повітря та збільшення висоти печей дали змогу витоплювати залізо і з тяжкотопливих руд та й ще тяжчепальним матеріялом — коксом, а то й камінним вугіллям. Але ж ув останньому випадку треба було все періодично чистити печі, а це потягло за собою деяку зміну в їх будові. Рівнозначне зі збільшенням праці міхів та з піднесенням висоти печей було огрівання вдуваного повітря полум'ям, що виходило з печі (з ґіхти). Цей спосіб входив у життя кілька літ перед 1841. р., але ще в 1851. р. не скрізь його вживали. Отже значні зміни при високих печах зайшли в Австрії ще значно перед 1841. р., та чи й коли вони відбулися в Галичині, не знати[54]).

Високі печі продукували то сире залізо (Roheisen) у великих брилах, званих гусками (Gänse) яке йшло до дальшого переробу у фришерських заводах, то всякі литі товари. Тільки дуже мала частина литих річей виходила з перетопу сирого, або шматків ломаного заліза, з печей, званих куполевими (Cupol-Öfen). Були це невеликі печі, кільканадцять стіп заввишки, завішувані часами на осях, щоб можна їх перевертати й виливати розтоплене залізо, печі ці були здебільша сполучені з гутами[55].)

Залізну руду перед топленням звичайно відповідно приготовляли, механічно або хемічно. Розбивали більші шматки на менші, усували каміння, полишали довший час на повітрі, щоб вітріла й зсихалася (verwittern), пражили (rösten), або піддавали лугуванню (auslaugen); Але ж не скрізь робили ці приготовні праці. Відтак ішло топлення деревним вугіллям, якого вживали виключно в цілій Австрії ще навіть у 1851. р. (тоді тільки один завод на Моравії вживав коксу). До тяжчетопливих руд додавали розтопу (Zuschlag), щоб лекше топилися. Час праці при витоплюванні заліза, званий кампанією, тривав найбільше 10

[54]) „Tafeln zur Statistik..." за 1851. р. „Montan-Industrie", стор. 18; — за рік 1846: „Eisenindustrie", стор. 42; — за 1841. рік „Eisenindustrie"; — Łabęcki, „Górnictwo w Polsce" I, 57, 65;

[55]) „Tafeln zur Statistik..." за 1846. рік, „Eisenindustrie", стор. 42; — Łabęcki, op. cit. I, 60;

місяців на рік. Після того часу вогонь у печі поступнево гасили, відтак піч направляли і приготовлювали до другої кампанії[56]).

Кількість робітників, яка була потрібна до обслуги високої печі, залежала від величини продукції. Звичайно працювало: 1 майстер, 1 старший при топливі (Oberschmelzer) і 10—14 робітників (Schmelzer). Але ці робітники мінялися між собою що 12 годин так, що при одній зміні (шихті) працювала звичайно половина під наглядом або майстра або старшого, друга половина їх приходила до праці за 12 годин. Звичайно 3—4 робітники працювали, спускаючи витоплене залізо з печі, приготовляючи річище на сплав, стягаючи жужлі, працювали коло міха, відважували й маґазинували сировину (сире залізо). 2—3 робітників працювало коло ґіхти, довозячи й висипаючи руду й вугілля. При куполевих печах (Cupol-Öfen) треба було більше людей. Крім звичайних робітників до обслуги печі, треба було ще багато людей до форм, треба було ковалів, слюсарів і теслів у механічних верстатах, щоб викінчити товари (апретура), поскладати вироби в магазинах та споряджувати моделі[57]). — Само собою розуміється, що і при високих печах треба було значно більше людей, коли там робили й литі товари.

Сире залізо, яке продукували високі печі, не годилося ще на жадні вироби. Воно мусіло перейти процес очищення, що відбувався у фришерських заводах (Frischerei-Anstalten). Були головно два роди таких заводів, що різнилися основно між собою різнородністю приладдя, яким перерабляли сире залізо на штабове, або коване (Stab,- Schmiedeisen). Були це: 1) фришерські вогні (Frischherde) й 2) пудлінґові печі (Puddlingsöfen, Flammfrischöfen). В перших очищували залізо різними, здавендавна вживаними способами, де кожний мав свої погані й добрі сторони й залежав від якости сирого заліза та економічних підстав. За родами продуктів, які з фришерки виходили, ділилися ці вогнища на такі, що робили м'яке залізо (коване), й такі, що робили сталь. Пудлінґи були анґлійським винаходом, що в Австрії до 1848. р. ще дуже мало був поширений. В Англії почали вживати цих печей і методи коло 1787. р. Дальший переріб заліза на готові вироби й товари відбувався вже

[56]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1851. рік, „Montan-Industrie“, стор. 18—19 — Łabęcki, op. cit. I, 79, 72.

[57] „Tafeln zur Statistik...“ за 1841. р. „Eisenindustrie“.

в гамарнях (Hammerwerke) або вальцівнях (Walzwerke), а також по механічних та мануфактурних верстатах[58]).

Зуживання опалового матеріялу. При витоплюванні заліза й дальшому його переробі вживали тоді загально, як уже згадано, деревного вугілля. Кількість його залежала не тільки від кількости продукції заліза, але й від прикмет продукту та від методи праці, котрою послуговувалися. Поміж тодішніми австрійськими краями була в цій ділянці велика різниця. В Галичині в 1841. р. треба було на сотнар від. сирого заліза 19 кубічних стіп деревного вугілля, а на його рафінування 43; отже сотнар рафінованого заліза потребував 62 кубічних стіп вугілля (деревного) або 1 від. сяжня дров (=6·826 m^3)[59]).

VI. Залізні гути в Галичині (й Буковині) в 1841--1848. р.[60])

Залізні гути находилися в таких місцевинах:

а) на українській етнографічній території Галичини:

П. Ч.	Назва місцевости:	тодішня округа:	теперішній повіт:
1.	Августів — Сколе (Демня) . .	стрийська	Сколе
2.	Вільхівка	„	Долина
3.	Гута Карла (Carlshütte)	„	? *)
4.	Дубина (Жулин)	„	Стрий
5.	Команча	сяніцька	Сянік
6.	Людвиківка	стрийська	Долина
7.	Майдан	самбірська	Дрогобич
8.	Максимізка	стрийська	Долина
9.	Мізунь	„	„
10.	Орове	самбірська	Дрогобич
11.	Пасічна	станислав.	Надвірна
12.	Руда Рожанецька	жовківська	Чесанів
13.	Смільна	самбірська	Дрогобич
14.	Сопіт	стрийська	Сколе
15.	Тісна	сяніцька	Лісько

*) імовірно, на території долинянського повіту.

58) „Tafeln..." за 1846. рік, „Eisenindustrie", стор. 42; — Łabęcki, „Górnictwo w Polsce", I, 89;

59) „Tafeln zur Statistik..." за 1841. рік, „Eisenindustrie-Arbeits-Methode".

60) op. cit. за 1846. рік, „Eisenindustrie" стор. 68—69; зіставлення цієї таблиці доповнене трохи зіставленням із інших таблиць (із інших років). І так, додана місцевина Суха в зах. Галич. й Пожорита на Буковині. — Не можна було обмежитися тільки укр. Галичиною, бо „Таблиці" подають зіставлення продукції з цілої Галичини з Буковиною.

б) в західній Галичині:

П. Ч.	Назва місцевости:	тодішня округа:	теперішній повіт:
1.	Закопане	новосянч.	Новий Торг
2.	Маків	вадовицька	Мислиничі
3.	Суха	„	Живець
4.	Угорська Гірка (Cięcina) . . .	„	„

в) на Буковині:

П. Ч.	Назва місцевости:	тодішня округа:	теперішній повіт:
1.	Букшоя	чернівська (буковин.)	Кімполюнґ
2.	Eisenau (Вама)	„	„
3.	Freudental (Ватра Молдавиця) .	„	„
4.	Пожорита	„	„
5.	Стульпікани	„	„
6.	Якобени	„	„

Велика частина вичислених місцевин мала вже давніше заводи, як це видко з попередніх зіставлень. Із згадуваних давніше — нема, крім цих, про які вже була мова, ще заводів у Підмихайлі та в Рябому. Але зате є кілька нових: Гута Карла й Команча у східній, та, що дуже впадає в очі, — три нові заводи, і то в Макові, Сухій та в Угорській Гірці — в західній Галичині.

Коли повстала Гута Карла та завод у Команчі, не знаємо. Зате маємо досить докладні дані що до заводів у західній Галичині. І так: копальню зал. руди у Сухій оснував гр. Адам Вельопольський 1834. р; завод повстав щойно тоді, коли ця маєтність перейжла до гр. Браніцького[61]). Копальні заліза в Угорській Гірці теж заклав гр. Вельопольський 1836. р; три роки пізніше перейшли вони на власність архикнязя Карла. В 1840. р. збудували там високу піч і фришерки[62]). Маєтність Маків і Завою купив 1839. р. від камери гр. Филип-Людвик Saint-Genois; високу піч поклали там коло 1848. р.[63]).

Крім цих трьох заводів, які самі продукували залізо, були ще в західніх Карпатах, навіть частинно ще й на укр. етноґраф.

[61]) „Schilderung der Culturs — u. Bevölkerungsverhältnisse...“ 140;
[62]) op. cit., 129—130;
[63]) op. cit., 140;

території, фришерки й гамарні, які перероблювали сире залізо, спроваджене з Угорщини; з нього робили всі більші річі, як це водилося, по гамарнях. Правда, вони не повинні б належати до цього огляду, та я згадую про них, бо в літературі говориться про ці заводи так, неначе б вони самі продукували залізо з місцевих руд [64]). В 1835. р. основано гамарню в Обшарі (присілок села Спориш, повіт Живець), що переробляла пізніше, крім сирого заліза з Угорщини, ще й сире залізо з Угорської Гірки [65]). В 1838. р. повстала гамарня в Усті Руському (пов. Горлиці), що була власністю Франца Тшецєського [66]). Того самого року заклали гамарні в Райчі над Уйсолом (пов. Живець), — власність Адама Сємонського [67]). В 1845. р. повстала гамарня в Кутах (Kąty, Konty — пов. Ясло), власність гр. Антона Мітровського [68]), гамарня з двома фришерськими вогнями у Щаві (пов. Ліманова), — власність Максиміліяна Маршалкевича [69]), та гамарні в Щавниці Нижчій, (пов. Новий Торг), — власність Йосифа Шаляя [70]). Всі ці гамарні мали заснувати передовсім з метою експлуатації тамошніх лісів [71]).

За даними „Статист. Таблиць“ [72]) були в місцевинах Галичини й Буковини, поданих на стор. 164—165 від рр. 1841—1848. такі заводи, звязані з добуванням і дальшим переробом заліза:

18 високих печей (Hochöfen), 1 куполева піч (Cupol-Ofen), 14 гамарень з 23 огнищами.

На укр. етноґрафічній території Галичини було поміж ними: 12 високих печей, а са́ме: 1) в Августові (Сколє), 2) Вільхівці, 3) Дубині, 4) Людвиківці, 5) Майдані, 6) Максимівці, 7) Мізуні, 8) Пасічній, 9) Руді Рожанецькій, 10) Смільній, 11) Сопоті й 12) в Тісній; 2 гамарні, обидві в Пасічній.

[64]) Rutowski Tad., Przemysł drzewny, „Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego“, зшиток X, частина 1, стор. 86. Автор подає помилкову вістку, начеб то, вичислені гамарні самі продукували залізо з місцевих і угорських руд.

[65]) „Schilderung der Culturs- u. Bevölkerungsverhältnisse...“ 136, 137.

[66]) op. cit., 159.

[67]) op. cit., 139.

[68]) op. cit., 161.

[69]) op. cit., 156—157.

[70]) op. cit., 155.

[71]) Rutowski Tad., op. cit., стор. 86.

[72]) „Tafeln zur Statistik...“ za 1841—1848. p. „Eisenerzeugung u. Verarbeitung“.

В західній Галичині були: 3 високі печі, а са́ме: 1) в Закопаному, 2) Сухій і 3) в Угорській Гірці, а коло 1848. р. прибула ше четверта в Макові; 1 куполева піч в Угорській Гірці; 3 гамарні, а са́ме 2 в Угорській Гірці й 1 в Закопаному.

На Буковині: 3 високі печі (2 в Якобенах, 1 в Стульпіканах); 8 гамарень (4 в Якобенах, 2 в Eisenau, 1 в Букшої а 1 у Freudental-i).

VII. Продукція сирого й литого заліза в 1841—1848. рр.

Продукція високих печей у Галичині й на Буковині в тих роках була така [73]):

Рік	Сирого заліза		Литого заліза		Разом		Ціла австрійська продукція		проц. продукції на Галич. й Бук.
	кількість від. сотн.	вартість льденів	кількість від. сотн.	вартість ґульденів	кількість від. сотн.	вартість ґульденів	кількість від. сотн.	вартість ґульденів	
1841	41.945	?	11.484	?	53.429	202.912	2,556.770	8,893.825	2·0%
1842	62.414	284.428	6.785	41.934	69.199	326.361	2,649.632	8,742.288	2·6%
1843	38.189	132.204	7.506	47.541	45.695	179.745	2,726.301	9,337.839	1·6%
1844	57.177	177.975	10.447	62.435	67.624	240.410	2,917.879	9,370.103	2·3%
1845	45.027	145.413	6.992	40.558	52.019	185.971	3,061.917	9,767.520	1.8%
1846	57.260	208.096	30.470	222.903	87.730	430.999	2,877.177*	10,505.102	3·0%
1847	64.964	?	22.964	?	87.928	?	3,623.239	?	2·4%
1848	52.833	?	23.846	?	76.679	?	2,737.748*	?	2·8%

Із цього зіставлення видко наглядно, яка мала була продукція заліза в усіх заводах Галичини й Буковини, коли її прирівняти до продукції Австро-Угорщини, або тільки самої Австрії. А вже дуже мала була продукція укр. етнограф. території Галичини, як це побачимо з дальших, подрібніших зіставлень (див. таблиці IV—XII на сторонах: 169—173 і 176—177).

Із 1846. року „Статистичні Таблиці“ подають два зіставлення. Перше коротше, друге — докладніше. Числа цих зіставлень для поодиноких заводів не зовсім погоджуються між собою, хоч у сумаричних зіставленнях кількости продукції — вони між собою не різняться. Причина незгідности — передовсім для першої таблиці — це недокладність даних, спричинена тодішніми спробами поляків робити повстання, або, може, й „весною народів“ в 1848. р. (Статист. Таблиці за 1846. р. вийшли щойно в 1851. р.). Коли ж після цих же випадків за-

[73]) „Tafeln zur Statistik“... за 1841 –1848. р. „Eisenerzeugung“ u. Verarbeitung“. — Зіркою * зазначена продукція країв самої Австрії без Угорщини; в інших роках разом із Угорщиною.

спокоїлося, редакція „Стат. Таблиць“ одержала подрібні звідомлення з продукції заліза в поодиноких заводах Галичини й подала їх у другому зіставлені. Воно подає продукцію всіх заводів, які в 1846. р. працювали. В нашій праці використане друге зіставлення.

За згаданим зіставленням, не працювали в 1846. р. такі заводи: 1) у Вільхівці, 2) в Гуті Карла, 3) Команчі й 4) в Оровім, на укр. етнограф. території Галичини, та 5) в Макові — в західній Галичині. Про завод у Сухій нічого у цьому другому зіставленні не подано. Імовірно він теж не працював; про це свідчило б іще й те, що і перше зіставлення про нього не згадує.

Власниками тих заводів, що не працювали тоді, були: в Вільхівці й Гуті Карла — гр. Скарбек; у Команчі — райхсграф Ґашін; Орового — Стефан Зброжек; Макова — гр. Genois. Камеральні заводи — були виарендувані.

„Статистичні Таблиці“ подають, що галицька продукція заліза доходила в 1841—48. р. до кількости від 45—88 тисяч від. сотнарів, отже сильно піднеслася від 1810. р. Можна б мати враження, що й на укр. етнограф. території Галичини справа виходить ліпше, ніж давнішими часами. Та це тільки так здається. Ця частина Галичини, хоч і мала найбільше заводів, майже не піднесла своєї продукції над рівень з часу коло 1810. року.

В цьому переконують нас числа. Коли до продукції гут укр. етнограф. території Галичини, поданої на таблицях, додати навіть усю продукцію невичислених там гут, то дістанемо такі числа:

1841. р. — 8.439 + 5.200 = 13.639	1845. р. — 7.128 + 4.866 = 11.994
1842. „ — 7.668 + 4.134 = 11.802	1846. „ — 14.477
1843. „ — 7.720 + 7.310 = 15.030	1847. „ — 9.301 + 6.617 = 15.918
1844. „ — 5.502 + 6.454 = 11.956	1848. „ — 6.429 + 5.341 = 11.770

віденських сотнарів.

Отже продукція укр. етноґраф. території Галичини не перейшла в тому часі 16.000 від. сотн. і хиталася поміж 11—16 тисяч. А треба ще мати на увазі, що частина продукції неназваних гут могла припадати й на зах. Галичину або Буковину! Таким чином, ця продукція, в порівнанні із продукцією зах. Галичини або Буковини, була дуже мала. Там н. пр., сама Угорська Гірка, або Якобени продукували більше заліза, ніж усі східногалицькі заводи разом!

Таблиця IV. — 1841. р.[74])

Місцевина де була гута:	округа;	власник:	Продукція заліза (у від. сотн.)		
			сирого	литого	разом
Авґустів . . .	стрийська	гр. А. Потоцький	1.535	1.115	2.650
Вільхівка . . .	"	гр. Скарбек	1.155	314	1.469
Дубина . . .	"	Т. Петруський	1.329	116	1.445
Мізунь	"	Карло Fritsche	1.275	200	1.475
Пасічна . . .	станислав.	Й. Матковський	1.400	.	1.400
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			6.694	1.745	8.439
Закопане . . .	новосянч.	Емануїл Гомоляч	2.973	500	3.473
Суха	вадовицька	Вєльопольський	4.000	.	4.000
Угорська Гірка	"	архикнязь Карло	8.776	4.916	13.692
Разом у західній Галичині:			15.749	5.416	21.165
Стульпікани .	Буковина	Юлій Катіля	1.750	.	1.750
Якобени . . .	"	Manz v. Mariensee	14.936	1.939	16.875
Разом на Буковині:			16.686	1.939	18.625
В Галичині й на Буковині:			39.129	9.100	48.229

Продукція всіх інших, не поданих у цьому зіставленні заводів, була: 2.816 від. сот. сирого, 2.384 від. с. литого, разом 5.200 від. сот. всего заліза. Більшість з цього припадала, певно, на українську територію Галичини.

Пересічна ціна сирого заліза була тоді 3 ґульдени 28 крайцарів, а литого 6 ґульденів 17 крайцарів конвенційної монети

Таблиця V. — 1842. р.[75])

Місцевина де була гута:	округа:	- власник:	Продукція заліза (у від. сотн.		
			сирого	литого	разом
Авґустів . . .	стрийська	гр. А. Потоцький	1.469	641	2.110
Вільхівка . .	"	гр. Скарбек	973	256	1.229
Дубина . . .	"	Т. Петруський	1.407	101	1.508
Людвиківка . .	"	пахтяр Матков-	1.165	115	1.280
Мізунь	"	ський	326	1.215	1.541
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			5.340	2.328	7 668
Закопане . .	новосянч.	Емануїл Гомоляч	6.169	.	6.160
Суха	вадовицька	Вєльопольський	4.046	.	4.046
Угорська Гірка	"	архикнязь Карло	17.957	.	17.957
Разом у західній Галичині:			28.172	.	28.172
Якобени . . .	Буковина	Manz v. Mariensee	26.316	2.909	29.225
В Галичині й на Буковині:			59.828	5.237	65.065

Продукція інших, не поданих тут заводів, була: 2.586 від. сотнарів сирого, 1.548 від. сотн. литого, разом 4.134 від. сотнарів всего заліза.

[74]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1841. р., „Eisenindustrie“.
[75]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1842. р., „Eisenindustrie“.

Таблиця VI. — 1843. р. [76])

Місцевина де була гута:	округа:	власник:	Продукція заліза (в від. сотн.)		
			сирого:	литого:	разом:
Авґустів . . .	стрийська	гр. А. Потоцький	2.439	411	2.850
Вільхівка . . .	„	гр. Скарбек	1.316	264	1.580
Дубина . . .	„	Т. Петруський	1.427	74	1.501
Майдан . . .	самбірська	Венцель Вольф	1.012	777	1.789
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			6.194	1.526	7.720
Закопане . . .	новосянч.	Емануїл Гомоляч	7.678	.	7.678
Суха	вадовицька	Вельопольський	2.425	.	2.425
Разом у західній Галичині:			10.103	.	10.103
Стульпікани .	Буковина	Юлій Катіля	2.038	.	2.038
Якобени . . .	„	Manz. v. Mariensee	15.458	3.066	18.524
Разом на Буковині:			17.496	3.066	20.562
В Галичині й на Буковині:			33.793	4.592	38.385

Продукція інших заводів була:
4.396 від. сотнарів сирого,
2.914 „ „ литого,
разом 7.310 від. сотнарів всего заліза.

Таблиця VII. — 1844 р. [77])

Місцевина де була гута:	округа:	власник:	Продукція заліза (у від. сотн.)		
			сирого:	литого:	разом:
Авґустів . . .	стрийська	гр. С. Потоцький	523	1.361	1.884
Вільхівка . . .	„	гр. С. Скарбек	585	90	675
Дубина . . .	„	Т. Петруський	1.069	40	1.109
Майдан . . .	самбірська	камера в Підбужі, арендував Йоган Вольф	807	1.027	1.834
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			2.984	2.513	5.502
Закопане . . .	новосянч.	Спадкоємці Гомоляча	5.900	.	5.900
Суха	вадовицька	гр. Вельопольський	8.604	.	8.604
Угорська Гірка	„	архикнязь Карло	17.188	.	17.188
Разом у західній Галичині:			31.692	.	31.692
Стульпікани .	Буковина	Юлій Катіля	1.787	556	2.343
Якобени . .	„	Manz. v. Mariensee	17.633	4.000	21.633
Разом на Буковині:			19.420	4.556	23.976
В Галичині й на Буковині:			54.096	7.074	61.170

Продукція інших заводів була:
3.081 від. сотнарів сирого,
3.373 „ „ литого,
разом 6.454 від. сотнарів всего заліза.

[76]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1843. рік „Eisenerzeugung“;
[77]) op. cit. за 1844. рік, „Eisenerzeugung“.

Таблиця VIII. — 1845. р.[78])

Місцевина де була гута:	округа:	власник:	Продукція заліза (в від. сотн.) сирого:	литого:	разом:
Авґустів . . .	стрийська	гр. С. Потоцький	519	2.111	2.630
Вільхівка . . .	„	гр. С. Скарбек	?	?	?
Дубина . . .	„	Т. Петруський	1.146	24	1.170
Людвиківка . .	„	Й. Матковський	1.821	.	1.821
Майдан . . .	самбірська	камера; арендував Йоган Вольф	472	1.035	1.505
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			3.958	3.170	7.128
Закопане . . .	новосянч.	Спадкоємці Гомоляча	4.435	.	4.435
Суха	вадовицька	гр. Вєльопольський	6.473	.	6.473
Угорська Гірка	„	архикнязь Карло	7.567	.	7.567
Разом в західній Галичині:			18.475	.	18.475
Стульпікани .	Буковина	Юлій Катіля	?	?	?
Якобени . . .	„	Manz. v. Mariensee	18.950	2 600	21.550
Разом на Буковині:			18.950	2.600	21.550
В Галичині й на Буковині:			41.383	5.770	47.153

Продукція інших заводів: 3.644 від. сотнарів сирого, 1.222 від. сотн. литого, разом 4.866 від. сотнарів всего заліза.

Таблиця X. — 1847. р.[79])

Місцевина де була гута	округа:	власник:	Продукція заліза (в від. сотн.) сирого:	литого:	разом:
Авґустів	стрийськ	гр. Стан. Потоцький	1.361	407	1.768
Вільхівка . . .	„	гр. Стан. Скарбек	1.431	270	1.701
Дубина	„	Теодор Петруський	753	.	753
Людвиківка . .	„	Йосиф Матковський	3.352	39	3.391
Майдан	самбірська	Йоган Вольф	581	1.107	1.688
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			7.478	1.823	9.301
Захопане . . .	новосянч.	спадкоємці Гомоляча	6.097	1.811	7.908
Суха	водовицька	гр. Браніцький	5.347	3.410	8.757
Угорська Гірка	„	архикнязь Альбрехт	19.183	9.638	28.821
Разом у західній Галичині:			30.627	14.859	45.486
Стульпікани .	Буковина	Юлій Катіля	2.515	.	2.515
Якобени . . й Пожорита .	„	Manz v. Mariensee	19.910	3.079	22.989
Разом на Буковині:			22.425	3.079	25.504
В Галичині й на Буковині:			60.530	19.761	80.291

Продукція інших заводів: 4.414 від. сотн. сирого, 2.203 в. с. литого, разом 6.617 від. сотнарів всего заліза. Пересічна ціна заліза сирого була — 3 ґульдени й 40 крайцарів, литого — 6 ґульде. ів і 15 крайцарів конвенційної монети за віденський сотнар.

[78]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1845. рік, „Eisenerzeugung“. [79]) ibid. за 1847 р.

Таблиця IX.
1846. р. [80])

МІСЦЕВИНА ДЕ БУЛА ГУТА:	ОКРУГА:	ВЛАСНИК:	ПРОДУКЦІЯ ЗАЛІЗА:					
			сирого:		литого:		разом:	
			кількість від. сотн.	вартість ґульденів	кількість від. сотн.	вартість ґульденів	кількість від. сотн.	вартість ґульденів
Авґустів	стрийська	гр. Стан. Потоцький	1.454	5.090	496	2.976	1.950	8.066
Дубина	„	Йосиф Петруський	823	2.887	27	162	850	3.049
Людвиківка	„	Йосиф Матковський	2.259	7.906	300	1.800	2.559	9.706
Майдан	самбірська	Венцель Вольф	535	1.874	782	4.697	1 317	6.571
Максимівка	стрийська	спадкоємці Еразма Гошовського	525	1.839	1.200	7.201	1.725	9.040
Мізунь	„	пахтярі: Fritsche i Климкевич	1.865	6.528	1.560	9.360	3.425	15.888
Пасічна	станиславів.	Йосиф Лінде	737	2.579	.	.	737	2.579
Руда Рожанецька . .	жовківська	бар. Йосиф Бруніцький	519	1.816	.	.	519	1.816
Смільна	самбірська	Стефан Зброжек	206	705	108	649	314	1.354
Сопіт	стрийська	Освальд Петруський	236	826	46	273	282	1.099
Тісна	сяніцька	гр. Генрих Фредро	552	1.934	247	1.480	799	3.414
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			9.711	33.984	4.766	28.598	14.477	62.582
Закопане	новосянч.	Климентина Гомоляч	7.705	26.967	2.968	10.388	10.673	36.355
Угорська Гірка . .	вадовицька	архикнязь Карло	19.317	81.457	.	.	19.317	82.457
Разом у західній Галичині:			27.022	108.424	2.968	10.388	29.990	117.812
Букшоя	Буковина	Юлій і Август Катілі	.	.	1.930	17.291	1.930	17.291
Eisenau	„	Manz v. Mariensee	.	.	10.009	81.072	10.009	81.072
Freudental	„	„	.	.	497	4.326	497	4.326
Стульпікани	„	Юлій і Август Катілі	2.470	7.905	.	.	2.470	7.905
Якобени	„	Manz v. Mariensee	18.057	57.783	10.300	81.228	28.357	139.011
Разом на Буковині:			20.527	65.688	22.736	183.917	43.263	249.605
В Галичині й на Буковині:			57.260	208.096	30.470	222.903	87.730	430.999

[80]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1846. рік, „Industrie“, стор. 40–41, 68–69.

Таблиця XI. — 1848. р.[81])

Місцевина де була гута	округа:	власник:	Продукція заліза (в від. сотн.)		
			сирого:	литого:	разом
Авґустів . . .	стрийська	гр. Стан. Потоцький	756	321	1.077
Вільхівка . . .	"	спадкоємці гр. Скарбка	821	339	1.160
Дубина	"	Теодор Петруський	557	244	801
Людвиківка . .	"	Йосиф Матковський	1.634	55	1.689
Майдан	самбірська	пахтяр Йоган Вольф	640	1.062	1.702
Разом на укр. етнограф. території Галичини:			4.408	2.021	6.429
Закопане . .	новосянч.	спадкоємці Гомоляча	5.210	2.521	7.731
Маків	вадовицька	гр. Стан Genois	11.738	1.644	13.382
Суха	"	гр. Браніцький	210	704	914
Угорська Гірка	"	архикнязь Альбрехт	9 517	11.282	20.799
Разом в західній Галичині:			26.675	16.151	42.826
Стульпікани .	Буковина	Юлій Катіля	2.137	.	2.137
Якобени . . . й Пожорита .	"	Manz v. Mariensee	16.099	3.847	19.946
Разом на Буковині:			18.236	3.847	22.083
В Галичині й на Буковині:			49.319	22.019	71.338

Продукція інших заводів була:
3.514 від. сотнарів сирого,
1.827 " " литого,
разом 5.341 від. сотнарів всего заліза.

Пересічна ціна заліза була: сирого 3 ґульдени й 40 крайцарів, литого — 6 ґульденів 15 крайцарів конвенційної монети за від. сотнар.

VIII. Зуживання опалових матеріялів в рр. 1841 - 1848. р.

Як уже згадано, до витопу заліза й дальшого його переробу вживали тоді скрізь, отже і в Галичині, деревного вугілля, й на це йшло багато дерева й то передовсім — твердого. Карпати в XVIII. і в першій половині XIX. в. мали величезні ліси, яких, через брак відповідних шляхів, не можна було інакше використати, як тільки основуючи заводи до витопу або дальшого переробу заліза. Хоч руда не мала багато заліза, то проте дешевість опалового матеріялу оплачувала заходи. Та згодом ці заводи сконсумовували цілий деревостан, і наслідком цього їх продукція падала. Лише по лісах при заводах зах. Галичини була раціональна господарка, й через те ці заводи так довго продержалися, та багато продукували заліза. Їм оплачувалося спроваджувати руду і з дальших сторін.

[81]) „Tafeln...“ за 1848. рік „Eisenerzeugung“.

Велике зуживання дерева, й то твердого, на виріб вугілля, потрібного для заводів, принесло із собою те, що винищено деякі роди твердого дерева в околицях, де ці заводи були. І так, н. пр. у деяких місцях східніх Карпат згинув бук, а в Татрах явір. Їх місце позаймали шпилькові дерева[82]).

Не маємо докладних даних із усіх років, кілько галицькі заводи зуживали вугілля за рік. В 1841. р. мали в Галичині (й на Буковині) при продукції сирого заліза зужити: — 1,006.200 кубічних стіп (в Австро-Угорщині 47,294.726 куб. стіп — отже на Галичину припадає 2·1%). При переробі заліза (не тільки в заводах, але й у майстернях ковалів і слюсарів) — 1,019.360 куб. стіп (в Австро-Угорщині 73,570.827 куб. стіп — на Галичину припадає 1·3%). Отже разом у Галичині зужито 2,025.560 куб. стіп або 1·6% цілого австро-угорського запотребування, що давало 120,865.553 куб. стіп. Перечічно від. сотнар сирого заліза потребував близько 19 куб. стіп вугілля, його рафінування — 43 куб. стіп; отже разом сотнар від. рафінованого заліза потребував у 1841. р. 62 куб. стіп. вугілля або 1 віденський сяжень дров (= 6·826 m^3).[83]).

В 1846. р. зужито — за обчисленнями „Статистич. Таблиць“, опертими на аналогії відносин на Шлезьку, — приблизно 1,842.330 куб. стіп; у цілій Австрії ця кількість мала давати 100,136.065 куб. стіп, plus 9,229.028 куб. стіп, які зужили мануфактури заліза. На Галичину (з Буковиною) припадало би теж 1·6% зужитого в цілій Австрії вугілля. Пересічно на від. сотнар сирого або литого заліза йшло 21 куб. стіп[84]).

IX. Кількість занятих у залізнім гутництві Галичини й Буковини людей, у 1841—1848. рр.

Для цієї справи маємо дані тільки з 1846. р. Але ж можна приняти, що й в інших роках ці числа будуть відповідати правді. Отже працювало:

при копальнях руди	701
при високих печах і відливнях	350
при виробі кованого заліза	766
при вальцівнях	35

[82]) Rutowski Tad., Przemysł drzewny, „Rocznik Statyst. Przem. i Handlu Kraj.“, зшиток X. частина 1, стор. 85—88.

[83]) „Tafeln zur Statistik...“ за 1841. р. „Eisenindustrie, Arbeits-Methode“.

[84]) „Tafeln...“ за 1846. р., „Eisenindustrie“, стор. 69.

вуглярів і рубачів дерева	1.861
візників	500
ремісників і денних зарібників	1.670
жінок і дітей	117
разом	6.000 осіб.

В залізнім гутництві цілої Австрії працювало 69.114 осіб отже на Галичину (й на Буковину) припадало з цього числа тільки 8·6% [85]).

X. Погляд за галицькі залізні гути в рр. 1772—1848.

Ще в часах, коли Галичина належала до Польщі, тут було кілька залізних гут, передусім у коронних добрах, у Мізуні, в Руді Рожанецькій, у Смільній і в Закопаному, що з місцевої руди продукували залізо. Можна здогадуватися, що тоді і в деяких інших місцевинах, і то передусім там, де находилася багонна руда, були димарки, які продукували на найконечніші потреби трохи заліза. Після переходу Галичини до Австрії, деякий час про продукцію заліза на її території мало що знаємо. Ситуація міняється щойно починаючи від 1790. років. Від того часу є вже звістки про продукцію заліза в старих гутах та повставання нових гут, що їх початок припадає десь на кінцеві рр. XVIII. й перші літа XIX. ст. Ці нові гути повставали передусім у східніх Карпатах. Хоч руда була малопроцентова, то проте дешевість потрібного до витопу заліза вугілля, якого доставляли величезні ліси, що їх можна було експлуатувати, тільки основуючи на місцях заводи, — оплачувала продукцію заліза. Вже з кінцем XVIII. ст. було у східній Галичині кілька заводів із високими печами, що їх продукція могла доходити до 10.000 від. сотнарів річно. Провід веде камера. І хоч у її господарці було багато недомагань, то всеж осяги її були заохотою для приватних осіб, що закладають нові гути. Продукція заліза поволі росте; інтеліґентні кола починають цікавитися розвитком залізної промисловости. І хоч деякі з цих гут упали, то все ж кількість їх не меншала, а зростала, бо повставали нові. Це все діється на території східньої Галичини. Взагалі можна сказати, що аж до 1840. років продукція заліза в Галичині зосереджувалася в її східній части й то переважно в Карпатах. Алеж ця продукція була таки мала й невистарчальна, бо доходила пересічно тільки до 15.000. від. сотнарів.

[85]) „Tafeln...“ за 1846. р., „Eisenindustrie“, стор. 77.

Таблиця XII.

Перегляд продукції заліза (сирого й литого) в гутах Галичини й Буковини в рр. 1841-1848.

а) У гутах на укр. етноґраф. території Галичини.

П. Ч.	Місцевина, де був завод	тодішня округа	теперішній повіт	Продукція сирого й литого заліза в роках							
				1841.	1842.	1843.	1844.	1845.	1846.	1847.	1848.
				віденських сотнарів							
1.	Авґустів-Сколе (Демня)	стрийська	Сколе	2.650	2.110	2.850	1.884	2.630	1.950	1.768	1.077
2.	Вільхівка	„	Долина	1.469	1.229	1.580	675	?	.	1.701	1.160
3.	Гута Карла (Carlshütte)	„	„	?	?	?	?	?	.	?	?
4.	Дубина (Жулин)	„	Стрий	1.445	1.508	1.501	1.109	1.170	850	753	801
5.	Команча	сяніцька	Сянік	?	?	?	?	?	.	?	?
6.	Людвиківка	стрийська	Долина	?	1.280	?	?	1.821	2.559	3.391	1.689
7.	Майдан	самбірська	Дрогобич	?	?	1.789	1.834	1.505	1.317	1.688	1.702
8.	Максимівка	стрийська	Долина	?	?	?	?	?	1.725	?	?
9.	Мізунь	„	„	1.475	1.541	?	?	?	3.425	?	?
10.	Орове	самбірська	Дрогобич	?	?	?	?	?	.	?	?
11.	Пасічна	станислав.	Надвірна	1.400	?	?	?	?	737	?	?
12.	Руда Рожанецька . . .	жовківська	Чесанів	?	?	?	?	?	519	?	?
13.	Смільна	самбірська	Дрогобич	?	?	?	?	?	314	?	?
14.	Сопіт	стрийська	Сколе	?	?	?	?	?	282	?	?
15.	Тісна	сяніцька	Лісько	?	?	?	?	?	799	?	?
	Разом			8.439	7.668	7.720	5.502	7.128	14.477	9.301	6.429

б) в гутах західньої Галичини

П. Ч.	Місцевина, де був завод	тодішня округа	теперішній повіт	Продукція сирого й литого заліза в роках							
				1841.	1842.	1843.	1844.	1845.	1846.	1847.	1848.
				віденських сотнарів							
1.	Закопане	новосянч.	Новий Торг	3.473	6.169	7.678	5.900	4.435	10.673	7.908	7.731
2.	Маків	вадовицька	Мислиничі	.	.	.	.	.	.	?	13.382
3.	Суха	„	Живець	4.000	4.046	2.425	8.604	6.473	?	8.757	914
4.	Угорська Гірка (Cięcina)	„	„	13.692	17.957	?	17.188	7.567	19.317	28.821	20.799
	Разом			21.165	28.172	10.103	31.692	18.475	29.990	45.486	42.826

в) в гутах Буковини.

П. Ч.	Місцевина, де був завод	тодішня округа	теперішній повіт	Продукція сирого й литого заліза в роках:							
				1841.	1842.	1843.	1844.	1845.	1846.	1847.	1848.
				віденських сотнарів							
1.	Букшоя	чернівська (буковинська)	Кімполюнг	.	.	.	.	.	1.930	?	?
2.	Eisenau (Вама)	„	„	.	.	.	.	.	10.009	?	?
3.	Freudental (Ватра Молдавиця)	„	„	.	.	.	.	.	497	?	?
4.	Стульпікани	„	„	1.750	?	2.038	2.343	?	2.470	2.515	2.137
5.	Якобени й Пожорита .	„	„	16.875	29.225	18.524	21.633	21.550	28.357	22.989	19.946
	Разом			18.625	29.225	20.562	23.976	21.550	43.263	25.504	22.083

Починаючи десь так 1840. р. східньо-галицьке гутництво починає тратити те невелике значіння, яке досі мало. На верх вибивається гутництво західньої Галичини, де продукція кількакратно перевищає продукцію східньої Галичини. Там була й ліпша лісова господарка, що не допускала до нищення лісів, і руди було більше, та найважніше – тут незабаром збудували недалеко від цих гут залізницю, а це сильно причинилося до піднесення їх продукції. Та не тільки західня Галичина вибивається на верх. І Буковина, яку тоді вчисляли до Галичини, здобуває в залізнім гутництві кількістю продукції перевагу над східньою Галичиною. Бо продукція східньої Галичини не більшала. Вона від 1841—1848. р. не переходить поза 16.000 від. сотнарів.

Де ж була причина цього малого розвитку східньо-галицького гутництва? Здається, що побіч різних інших причин, одна особливо була дуже важна, і то — хемічний склад східньо-карпатської руди. Має вона в собі, як подає Шайноха, дуже багато крему (крем'янки) (Si), а це причина — її тяжкотопливости, та ще до того не можна робити з неї сталі[86]). Остаточно до недорозвитку залізного гутництва у східній Галичині причинялася погана, девастаційна лісова господарка та й спроможність пізніше на інший спосіб експлуатувати ліси.

Одне цікаве явище в розвитку галицького залізного гутництва треба піднести а са́ме: як у початках його розвою (з кінцем XVIII. ст.) більшість заводів належала до камери, що й вела немов би провід у його розбудові, так у XIX. ст. справа цілком змінилася. Більшість заводів належить до приватних осіб а камера навіть свої власні виарендовує різним пахтярам.

Залізне гутництво цілої Галичини разом з Буковиною, не вважаючи на досить поважну кількість заводів, не грало майже жадної ролі в австрійській державі, бо його продукція не перевищала ніколи 3% усієї австро-угорської продукції, а пересічно давала тільки 2% (в часі, з якого маємо статистичні дані, це є в 1841—1848. р.). А що ж говорити про саму продукцію східньо-галицьких заводів! Таксамо не давало галицьке гутництво хліба більшій кількості населення, бо, наприклад у 1846. р. займало 6.000 людей, отже тільки около 0·1% з цілого населення Галичини. А треба пам'ятати, що більшість цих робітників — це панщизняки! Коротко сказавши, залізне гут-

---

86) Szajnocha Wład., Płody kopalne Galicyi, (Rudy żelazne), стор. 86.

ництво Галичини і то передовсім східньої її частини не відограло від 1772—1848. р. поважнішої ролі в житті краю, й тим менше в житті Австрії. Це були спроби без глибших наслідків, спроби, які майже ні в чому не змінили господарського становища Галичини.

Джерела й література.

Немає досі монографічної праці, що виявляла б розвиток залізного промислу в Галичині. Єдина праця Шайнохи п. з. „Płody kopalne Galicji" не має характеру поважнішої студії. — Друкованого матеріялу до такої праці досить багато. — Рівнож найшлося б дещо по архівах.

У цій праці використано як джерела в першій мірі такі річі:

1) „Hacquets Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren [1788—1795] durch die Dacischen u. Sarmatischen oder Nördlischen Karpathen, Nürnberg, in Verlag der Raspischen Buchhandlung", 4 томи: I., що обіймає подорожі в 1788 і 1789. р., виданий в 1790 р.; II.—подорожі в 1788—90. р., виданий в 1791. р.; III.— подорожі в 1791—93. р., вийшов у 1794. р.; IV.— подорожі в 1794—95. р., вийшов в 1796. р. — Автор знаний із учености й правдомовности.

2) Bredetzky Samuel: а) „O płodach natury i kunsztów w Galicyi", передрук із періодичного часопису „Vaterländische Blätter" в I. додатку до „Gazet-и Lwowsk-ої" з 1811. р. в числах 11, 12, 13 й 14, — про залізо в числі 11 й 14;

б) „O przemyśle i gospodarstwie wiejskiem w Galicyi, tudzież o środkach podniesienia onychże. Ułomki z dzieła Bredetzkyego", „Gazeta Lwowska" з 1816. р. Ч. 61—62, 64, 65, 72, 73, 76, 77 й 100, — про залізо в числі 73 і 76.

в) Про продукцію заліза в Мізуні згадує він у творі: „Reisebemerkungen über Ungern u. Galizien von..." Wien 1809, im Verlage bey Anton Doll; подорож по Галичині в II. томі.

3) „Geognostische Bemerkungen über die Karpathischen Gebirge in dem Königreiche Galizien u. Lodomerien, u. die Art, nach welcher die an diesen Gebirgen liegenden verschiedenen Mineralien am leichtesten u. zuverlässigsten aufgefunden werden können,—nach mehrjährigen Erfahrungen bearbeitet u. herasgegeben von Carl

Ritter von Schindler, k. k. galiz. Domänen-Salinen Administrations-Assessor u. montanistischen Referenten“, Wien 1815. мала вісімка, стор. 56 з 1 картою. Книжка написана в 1810. р, замітки пороблені коло 1814. р. — Цю працю уважали за дуже вартісну.

4) [Fiedler L. K.] (анонімно) „Rzut oka na rudnie i rudy żelazne w Galicyi przez obywatela, mieszkającego w górach karpackich“, „Pamiętnik Lwowskí“ з 1817. р., том IV, стор. 134—157 і том V, стор. 128—145. — Автор її повторяє багато за Шіндлером; самостійні його поради.

5) „Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr [1841—1851], zusammengestellt von der k. k. Direktion der administrativen Statistik“. Wien 1844—1856. Є це великі фоліяли (до 1845. р. непаґіновані), що саме від 1841. р. почали виходити (передтим, починаючи від 1828. р. появлялися літографовані таблиці; на жаль, їх ніде у Львові не можна дістати), та подають статистичні зіставлення з усіх ділянок життя держави. Цих зіставлень, здається, ніхто в Галичині не використовував. Хоч можуть бути часами неточні — то все ж це є першорядний матеріял.

З інших творів використано:

6) „De Luca Ignaz, k. k. Raths u. Proffessors Geographie von den Königsreichen Galizien u. Lodomerien, Wien 1791, Bei Joseph v. Degen“, (том V.).

7) „August Ludwig Schlözer's Proffessors in Göttingen... Briefwechsel meist histor. u. polit. Inhalts. Göttingen, im Verlage der Vanderhoekschen Buchhandlung“; частина X., видана 1782. р.

8) [Kuropatnicki Eweryst Andrzej, hr.] (анонімно) „Geographia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi do druku podana, w Przemyślu w Drukarni Antoniego Matyaszewskiego Bisk Typ. 1786“.

9) Rohrer Joseph, „Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost- u. Westgalizien, Schlesíen u. Mähren nach Wien, von... Wien, 1804.

10) Demian J. A., „Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Von...“ том II. (Ostgalizien u. Siebenbürgen), 1804.

11) Nowakowski, „Odpowiedź na pytanie w 43. Nrze Gazety Lwowskiej r. 1811 umieszczone, względem udoskonalenia i powiększenia przemysłu i ziemiopłodów w Galicyi“, dodatek do Nr. 84 i 90 „Gazety Lwowskíej“ r. 1812; про залізо в ч. 90.

12) „Cyrkuł Samborski“, napisał Ratoliska, sekretarz gubern. w Samborze, додаток до 92 числа „Gazet-и Lwowsk-ої з 1812. р. (і до 103 числа); цей опис подано з офіціяльного звідомлення, робленого з наказу губернії в усіх округах.

13) Оригінальні звідомлення із жовківської і стрийської округ в Державнім Архіві у Львові. Фасцикул із цими звідомленнями має назву: „Statistisch-topographische Beschreibung von Galizien, 1811“. — Звідомлення з жовківської округи було частинно друковане у „Gazet-і Lwowsk-ій“ з 1812. р. в 50, 51. і 52. числах.

14) Keess Stephan, „Darstellung des Fabriks- u. Gewerbswesens im österreichischen Kaiserstaate, vorzüglich in technischer Beziehung, herausgegeben von...“, Wien; дві частини в 3 томах і доповнення; І. частина видана в 1819. р., 1. том II. частини в 1820. р., 2. том II. частини в 1823. р., доповнення (Anhang) до першої й другої части в 1824. р. — Ця праця дуже солідна й докладна, вона дуже великого об'єму; обговорює зі становища технології всю сировину, всі півфабрикати й фабрикати, подає способи продукції та закони й розпорядки, які тоді обов'язували підприємців і робітників.

15) W. C. W. Blumenbach: „Neustes Gemälde der Österreichischen Monarchie (mit Kupfern). Wien 1833., in Kommission bei Anton Doll“. Один з томів, що описує Галичину, має підзаголовок: „Die polnischen Länder oder das Königreich Galizien und Lodomerien mit der Bukowina“.

16) „Schilderung der Culturs- u. Bevölkerungsverhältnisse, zudem des Handels, der Verkehrsmittel u. der vernehmlichsten Industriezweige im Grossherzogtume Krakau u. den westischen Kreisen Galiziens während der Jahre 1854, 1855, 1856 u. teilweise auch 1857, verfasst von der Krakauer Handels- u. Gewerbekammer. Krakau 1861.“

17) Finkel L., „Memorjał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicji o stanie kraju (z r. 1773.), Lwów, 1900.“ (Відбитка з „Kwartalnik-a histor.“, том XIV); це короткий зміст цього славного меморіялу, якого досі не видано.

18) Одно зіставлення з актів гр. Перґена в Державнім Архіві у Львові.

Інших річей, передовсім старих журналів, н. пр., „Archiv für Mineralogie, Geologie, Bergbau u. Hüttenkunde“, виданого C. J. B. Kasten-ом в Берліні, не можна тут у Львові дістати.

Крім цих творів, що правили за джерела, я покористувався ще такою літературою:

1) Górnictwo w Polsce, Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego, pod względem technicznym, historyczno - statystycznym i prawnym, skreślił Hieronim Łabęcki, Warszawa, 1841, 2 томи;

2) Dr. Wład. Szajnocha, Płody kopalne Galicji, ich występowanie i zużytkowanie. Część I. Lwów, 1893. (залізо на ст. 75—100);

3) Rutowski Tad., Przemysł drzewny, „Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu krajowego pod red. Tad. Rutowskiego, Lwów, 1888, зшиток X, частина 1. [розділ п. з. „Górnictwo i hutnictwo, w stosunku do gospodarstwa lasowego“ на стор. 85—88.];

4) Dr. Fryderyk Papée, Skole i Tucholszczyzna — „Przewodnik naukowy i literacki“, том XVIII. з 1890. р.

5) „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego“.

При праці послуговувався скрізь термінологією, так сказати „галицькою“, бо ж у нас нема ще її для старої промисловости. В дужках подав скрізь, де була потреба — німецькі назви. Щодо кількости продукції, то я вживав віденської міри (сотнар і фунт від.), так як воно було в джерелах, щоб не вводити плутанини а кілька разів подана кількість продукції в мірах польських; в дужках подавав я звичайно, кілько це дає на вживану тепер міру.

Для оріентації подаю:

1 від. фунт = 0·560060 kg
1 „ сотнар = 56·0060 „
1 kg = 1·785523 від. фунтів
1 від. сяжень = 1·896484 m
1 „ стопа = 0·316081 „
1 польський фунт = 0·405504 kg
1 „ сотнар = 40·5504 „

ОЛЕКСАНДЕР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ

Матеріяли до археології Володимирського повіту.

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ.

I.

Сучасний володомирській повіт займає простір 2108 км². Гряницею повіту на заході й на південному заході є р. Буг, що відділює Володимирщину від Холмщини, починаючи від с. Бистраків до с. Молникова, а від Молникова до с. Жджар від повіту сокальського. Далі гряниця між Володимирщиною й сокальським повітом переходить уже сушею до с. Милятина. Від Милятина йде на північ до с. Хворостова, відділюючи на сході повіт володимирський від горохівського. На північному сході Володимирщина межує з ковельським повітом, доходячи до Соминського озера й села Хворостова на півночі. Від Хворостова гряниця пробігає на захід від того села в напрямку Буга, відділюючи Володимирщину від любомильського повіту.

На підставі рельєфу можна Володимирщину поділити на дві частини: південну — досить високу лесову горбовину, що є продовженням Волинсько-Подільської височини, й північну — піскувату, зандрову (Волинське Полісся). Гряницею між лесовою й зандровою частиною повіту є р. Луг від містечка Устилуга до Володимира, а від Володимира на схід — р. Рилавиця.

На території повіту пропливають три більші ріки: Буг, Луг і Турія з їх допливами, серед них на більшу увагу заслуговують рр. Гнида, Золотуха й Неретва (допливи Буга), Свинорийка і Рилавиця (допливи Луга). Ріки Буг та Луг належать до річкової системи сточища Балтійського моря, р. Турія до річкової системи сточища Чорного Моря. Вододілом межи тими двома річковими системами є згадана вище Волинсько-Подільська височина, що від південного сходу втинається в повіт, доходячи майже до самого Володимира.

Рельєф Володимирщини, як узагалі рельєф цілої західньої смуги Волині, завдячує своє походження ерозійному впливові пливкої води на крейдове підложжя Волині. Ця крейда осіла збитими покладами. Вона збудована з вапнякових шкаралупок, або виділеного вапенця. В четвертичному періоді це крейдяне підґрунтя в південній частині повіту вкривається грубими вер-

ствами лєсу, який складається з дуже дрібних зернят піску з малою домішкою ілястих частинок. Творення лєсу припадає на добу зльодінь. Кожна нова льодова доба залишала свій шар лєсу. В цих наверствуваннях лєсу подибуємо кістки дилювіяльних тварин-ссавців. На терені Володимирщини натраплено на кістки й зуби мамута (Володимир, Білі-Береги, сс. Літовеж, Михалє, Будятичі, Черчичі, Низкиничі). Північна частина повіту в добі зльодінь укривається переважно пісковими відложами, що повстають поза кінцевою мореною найбільшої льодової доби. Відклади цих льодовикових потоків, що перепливали через кінцеву морену, не маючи доброго спаду й осідаючи, відіграли головну ролю в будові зандрового пейзажу північної частини Володимирщини. Переважають тут прикметні для зандру низини з незначними горбовинами, що як і в південній частині повіту, залежать від нерівностей горішньої поверхні крейди.

Не бракує тут болот із піскуватими видмами у вигляді довгих валів, які повстали в сухій добі з понадуваного вітрами піску. Підґрунтя в цій частині повіту, здебільша ізо збитого передльодовикового піску й суглинку, який не пропускає води, тимто власне дощеві води й весняні розтопи потворили тут багато неглибоких озер (Соминське, Овлочимське, Святе). На цих неглибоких озерах і підмоклих долинах розвиваються багна, торфовища та мокляки, вкриті осокою, очеретом та ситником (Мосур, Заболотє). В південній частині повіту весняні й дощеві води, маючи добрий спад, свобідно відпливають долинами до потоків, або, всякаючь в дуже поруватий та водопроникливий лєс і доходячи до крейдяного підложжя, спливають підземними джерелами до рікового русла. І тільки на водонепроникливому ґрунті, що трапляється лише островами, повстали невеликі і то глибокі озера (Шистів, Хотячів, Тростянка, Грибовиця).

Найбільша ріка в повіті — Буг, який перепливає з півдня на північ широкою й добре зазначеною долиною. Ця долина ціла вкрита старими річищами, які тут називають „бужиськами". Бужиська в далекі передісторичні часи були цілою системою річкових корит, якими спливали води Буга. Широка майже на кільометер річкова долина, яка має зправа високі береги і зліва низькі, лагідно-спадні, під с. с. Амбуковом і Цуцневом значно звужується, і річка, прориваючись крізь горбовину, що йде з південного сходу на північний захід, обголює тут крейдяні поклади і тече вузьким, перемитим у крейді каналом. За с. Вигаданкою Буг круто завертає на схід, доходячи до м. Устилуга, а від устя р. Лугу знову змінює свій напрям на північно-західній і пропливає вже в зандровій частині повіту. Пропливаючи широкою долиною, він наближається то до правого, то до лівого берегів долини, підмиває їх і обриває. В алювіяльних долинових покладах жолобить він своє русло й, постійно змінюючи напрям, вимиває зчорнілі дуби, кістки звірят і роги (мамут, тур, лось, олень).

Допливом р. Буга є Луг. Він перепливає цілу південну частину повіту, проплиavає широкою, добре виробленою й дуже забагненою долиною, де творить більші та менші озера, густо зарослі буйною водяною рістнею, очеретом та ситником (Зимно, Селець, Ячевичі, Щенютин). Відразу ж за Володимиром в ур. „Білі береги" долина річки значно звужується, й вона прорівається крізь крейдяну височину, що простягається тут із півдня на північ. В м. Устилузі Луг вливається до Буга.

Річка Турія тільки частинно втинається в Володимирщину від південного сходу, доходить до с.с. Гайок і Туричан, та звертає на схід в ковельський повіт. Перепливаючи на Володимирщині в зандровій смузі, Турія спливає малопомітною й дуже широкою долиною, заросленою осокою, а на сухих острівцях кущами та деревами.

Підчас льодової доби південна частина Волині, отже й наша південна частина повіту, була вільна від льодів і творила степ. Після того, як льодовики відійшли далеко на північ, і в зандровій смузі (Волинське Полісся) розвинулися ліси, цей степ почав спершу вкриватися лісовими оазами. Тоді то лєсова волинська горбовина прибирає вигляд так зв. паркового степу або лісостепу. Волинське Полісся в перших часах укривається густими шпильковими лісами і в міру того, як стає тепліше, зявляються тут і листові дерева, береза, осика, дуб і т. п.

В південній частині повіту листові дерева знайшли сприятливіші умови, тимто на лєсах розвиваються ліси переважно дубові та грабові. Ці ліси ще в дальших передісторичних часах густо вкривають волинську лєсову горбовину, творячи велику волинську пущу.

З розвитком кольонізації пущу цю починають випалювати, обертаючи великі простори в орні поля. У волинських лісах ще до XV. — XVII ст. водяться тури, до кінця XIX. ст. — лосі, олені, вовки, а над ріками бобри. Після майже повного знищення лісів на Володимирщині починають зникати останні представники диких ссавців, дикий кабан, коза, борсук, лис, куна, видра, тхір. Те саме є з птицями, які колись заповняли гаї й болота Володимирщини (журавель, чапля, качка, шуляк, сова, гупало, а навіть чорногуз). Через знищення лісів повисихали численні потоки й озера, а і вигинула в них риба.

II.

Волинь лежить на великому шляху, де перехрещувалися різні культурні елементи, починаючи від палеоліту через усі передісторичні й історичні часи.

Приналежність її річок до двох морських сточищ чорноморського і балтійського, улегшувало зв'язок з іншими культурами здовж ліній південно-східньої та північно-західньої. Культури, які тут перехрещувалися і взаїмно на себе впливали, залишили нам річеві докази свого існування: стоянки, селища,

городища, могили, гроби, камяне й металічне знаряддя, кераміку і т. п. Володимирський повіт займає територію вододілу вище згаданих рікових сточищ, тимто заслуговує на як-найпильнішу увагу і на досліди.

Волинь замешкувала вже людина льодової доби. Це підтверджують винайдені палеолітичні стоянки в Городку на Рівенщині та в околицях м. Крем'янця на Волині, а також сліди стоянок на піскових видмах волинського Полісся. Дослідження видмових матеріялів і з Володимирщини кажуть, що більшість їх можна віднести до епіпалеоліту.

На обшарі нашого повіту до цього часу не вдалося віднайти або випадково натрапити на стоянку людини з часів палеоліту, та це не значить, що таких стоянок на терені повіту не було зовсім. Грубі верстви лєсу безумовно ховають в собі сліди людини тої доби. Завважити таку стоянку можна в кручах над ріками або над ярами. Але, що звичайно нема тут ані такого знаряддя, яке б своєю формою звернуло на себе увагу, ані кераміки, а тільки вугіль, звірячі містки й лупане креміння, то й селяни а то й місцева інтеліґенція не звертає на них ніякої уваги. Тільки знавець може устійнити, що тут була стоянка людини з часів палеоліту.

Щодо культур епіпалеолітичних, то знаряддя з тої доби, зібране мною на піскових видмах, можна віднести до культури тарденуаської (Молників, Кречів, Вигаданка). Це знаряддя, знайдене на кучугурах, засіяних фраґментами неолітичної кераміки та кераміки з часів бронзової та залізної доби.

На терені повіту, особливо на видмах можна було б зібрати багато більше матеріялів, коли б кучугур цих не були ще засадили перед 1914. роком сосновими лісами (Літовеж, Кречів, Цуцнів, Млиниська, Амбуків). На цих видмах, як згадувано вище, надибуємо неолітичну кераміку, а також знаряддя з тої самої доби: сокирки, молотки, серпи, вістря списів, стрілки, шила, шкрябачки, скалки і т. ін.

Доба неоліту припадає на повний алювій і знає вже крем'яні серпи, що свідчить про хліборобський характер населення, яке, крім хліборобства, займалося ще полюванням та рибальством. Головною ж прикметою неолітичної доби, яка відрізняла його від доби палеоліту, був вироблений похоронний обряд і вміння робити глиняне начиння, ще без гончарського кружка.

На захід і на схід від Буга виступає в часі неоліту цілком відмінна питома культура, яку характеризують властиві форми знаряддя, форми й орнаменти в кераміці та похоронний обряд.

Цю надбужанську культуру можемо поділити на чотири періоди.

Перший і другий репрезентують виключно крем'яні двостінні сокирки, оббивані на цілій поверхні, тільки вістря шліфоване (Кречів, Лежениця, Вигаданка). Гробів із того періоду не відкрито. Третій період репрезентують крем'яні серпи, вістря до стріл і списів (Кречів I, Кречів II, Лежниця, Зимно, Пере-

вали, Пятидні). З того періоду походять скринькові гроби із скорченими кістяками та глиняним начинням — амфорами з інкрустованим часом орнаментом у вигляді витиснутих вовчих зубів (Літовеж). У четвертому періоді надбужанського неоліту бачимо могили із скорченими кістяками, при яких звичайно бувають камяні топірці з діркою й кераміка із шнурковим орнаментом, яку у фраґментах часто подибуємо на надбужанських видмах і городищах (Кречів І, Кречів II, Горичів, Зимно, Петрівка, Іваничі).

Крім вище згаданих типів кераміки, на надбужанських видмах, головно на надбужанських неолітичних городищах, подибуємо кераміку типу так зв. пугарів із лійковатими шиями. Виступає вона масово на городищі „Чуб" в с. Лежниці над Бугом, де також знайдено в пробних ровах фраґменти мальованої кераміки.

Бронзова доба на Волині репрезентована в порівнанні до неоліту слабше, а на Володимирщині бронзові предмети та кераміку з тої доби знайдено в двох-трьох місцевостях. Перша — піскові видми в с. Млиниськах над Бугом, де натраплено на ціле тілопальне цвинтарище з тої доби (попільниці, бронзові прикраси). Друга в с. Хобултові, де відкопано скелетові гроби з бронзовою зброєю і такими самими прикрасами (меч, нараменники, начиння).

Гальштатська та лятенська доба виступає на видмі в с. Млиниськах, звідки походить підкльошевий тілопальний гріб із приставками (без обстави), в ур. Шкартані в Володимирі (два малі начиння) і в с. Зимні (залізна фібула).

Щодо римської культури, то з цілого повіту маємо кілька більших фраґментів начиння сильно здеґенерованого (Зимно) й кілька золотих та срібних монет (Бискупичі Шл., Лудин, Вигаданка).

Краще запрезентована княжа доба, з якої маємо кераміку, залізну зброю, цегли, хрести-енколпіони, кам'яні натільні хрестики, мідяні образки й т. п. Ці предмети досить часто трапляються в самому Володимирі та по княжих городищах, селищах і могилах з тієї доби, а також як поодинокі находи на території цілого повіту (Володимир, Зимно, Устилуг, Вигаданка, Літовеж, Новосілки, Дубинки, Федорівка).

III.

Місцями, де можна найти найбільше залишків передісторичних культур, є безумовно піскові видми над Бугом (Жджари, Літовеж, Кречів, Млиниська, Цуцнів, Вигаданка, Черняків, Бистраки), над Лугом (Пятидні) і над болотами (Мосур, Владинопіль). Ці видми з огляду на свою непридатність під ріллю, довгі часи були цілком пусті, вітер вільно відслонював цілі передісторичні селища та цвинтарища. Як оповідають старі люди, після сильних вітрів виринало зпід піску глиняне начиння,

кам'яні та крем'яні сокирки, бронзові нараменники, персні, ковтки, дротики, вугілля, людські кістки й зуби, а часом глиняні фігурки в людській постаті.

Ще перед 1914. р., через голод на землю, місцеве населення звернуло увагу на ці голі піскові кучугури, а що під орні поля вони майже не годились, засадили їх сосновими лісами (Літовеж, Млиниська, Цуцнів, Амбуків). Тільки деякі з цих кучугур селяни почали обробляти, на них навезли багато гною-позасівали їх лупинем, щоб їх підсилити та скріпити. Це викликало — засмічення цих природних резерватів старих культур, Ліс, густо вкриваючи видму, цілком унеможливив усякі досліди над ними, вільні від лісу й оборювані видми стали такі засмічені всім, що привожено із села з гноєм, — що і їх дослід став нелегким. Все це утруднює роботу й до мінімум зменшує археологічний матеріял, який можна б із них мати.

Краще збереглися селища на лєсі, положені звичайно, над берегами рік і взагалі на низах, ближче води. Ці селища поступнево затягалися верствою чорнозему, що його наносила вода з поблизьких вищих місцевостей, тимто найти таке селище дуже трудно, хибá — випадково (Зимно).

Назви урочищ „Селище“ або „Селисько“ вказують звичайно лише на оселі слов'янської або княжої доби. Оселі ж із неоліту на території Володимирщини знаходимо переважно в урочищах, що мають назви: „Печиська“ (Горичів), „Тургород“ (Морозовичі) і „Городище“, хоч ніяких слідів валів або ровів тут зовсім немає (Олеськ). Одначе найчастіше на неолітичні селища натрапляємо цілком випадково при різних земляних роботах, і то в урочищах, що їх назви нічим на оселю не вказують.

Городища лежать звичайно при річкових долинах, на лєсових язиках, у які врізуються. Ці язики відокремлювали від дальшої височини, як свого природного продовження, ровами-перекопами (Зимно, Лежниця, Літовеж). Бувають городища й на островах серед сіножатей та болот (Літовеж II, Тростянка, Заболотє), або й на високих лєсових горбках з крутими схилами (Марія-Воля). Форму свою завдячують вони здебільша рельєфові місцевости, і тимто в південній частині повіту, горбкуватій, городища вищі й більші (на лєсових язиках), у північній — нижчі й менші.

Одні з них зберегли ще сліди валів й ровів (Бискупичі, Літовеж, Устилуг), другі виглядають як великі горби (Тростянка), інші знову або на половину змиті водою (Ізів) або цілком зрівняні з поверхнею землі (Олеськ). Називають їх тут „городищами“, „замчищами“, „валами“, „городами“ й „горами“. Буває й так, що урочище, де є городище, називають „городище“, а саме городище звуть „замком“ або „горою“ (Бискупичі, Тростянка). Щодо часу повстання поодиноких городищ, то чисто неолітичних, без пізніших культурних наверствувань, у повіті є три (Лежниця, Тростянка, Бискупичі), інші при ко-

панні пробних ровів виказують, що вони були заселені людиною від часів неоліту аж до княжої доби, а то й досі (Володимир, Зимно, Літовеж). Городищ, які повстали у княжій добі, знаємо два: перше в с. Устилузі, друге в с. Літовеж (II.), решта є або з XIII — XV ст., або віку їх покищо і не можна усталити з огляду на їх недоступність у болотах (Заболотє), або з браку відповідного археологічного матеріялу з пробних перекопів (Овлочим, Хвалемичі, Милятин, Видраниця, Заболотє, Хворостів, Новосілки Ол.).

Після переведення комасації деякі городища стали власністю окремих осіб, які почали їх розкопувати (Зимно, Літовеж, Літовеж II, Лежниця), при тому підчас копання ям під будову домів та інших забудовань пропадає багато цінного матеріялу (Лежниця, Устилуг).

IV.

Ціла Володимирщина, а головно ж її південна височина була ще донедавна вкрита великими могильниками по кількасот могил і самітно розкиненими могилами. Могил було тут так багато, що навіть села, що були недалеко таких могильників, приймали від них свою назву (с. Могильно), а дороги, що проходили через ці могильники, ще й досі звуться „могильними дорогами“, хоч з могил вже й сліду нема (с. Лудин). Останки цих могильників і самітні могили збереглися досі по лісах та по сіножатях, де не зрівняв їх іще плуг орача. Від більших могильників, які були на полях, не залишилося вже і сліду (Устилуг, Горичів, Зимно, Новосілки, Новосілки Ол., Мишів, Яневичі, Лудин, Пятидні, Микуличі, Чесний-Хрест, Щенютин), хиба урочище, де вони були, зберегло ще назву „Могила“, „Курган“, „Курганець“, „Туриця“, „Могилки“. В цих урочищах, підчас обробу поля, часто виорюють кам'яні топірці з дірками, фраґменти кераміки, бронзові прикраси, залізну зброю та людські кістки. Часом із такого могильника залишилося лише кілька могил, що збереглися там, де орати було невигідно. Могили порозкидані по цілому повіту, називають звичайно „копцями“, „курганами“, „курганцями“, „насипами“, „могилами“, „велетнями“ і „турицями“. Остання назва для могил дуже поширена в долині Буга.

Серед цих останків могильників мусимо виділити в окрему групу могили, які не походять із колишніх могильників, а стоять самітно на полях, лісах та сіножатях. Ці самітні могили звичайно більші від могил із могильників. Могили з могильників мають звичайно 3—5 м. в поперечнику, могили же самітні досягають 5—10 мет. в поперечнику (Амбуків, Цуцнів, Микуличі, Щенютин, Бірок).

В самітних могилах, підчас їх розкопування, або розорювання, находять або один кістяк і при ньому кам'яний топірець з діркою й неолітичну кераміку (Зимно, Шистів, Лудин), або

багато людських кістяків і перержавілу залізну зброю, часами бронзові хрестики-енколпіони та кераміку княжої доби (Володимир, Дубники, Заріччє, Стенжаричі, Дуліби). Трапляються й такі могили, де підчас розкопування находять тільки вугілля, дрібні останки кісток та фраґменти кераміки (ближче неозначеної). Перед комасацією ґрунтів на Волині могили, як ми вже казали раніше, знаходилися лише в гаях, сіножатях, на невжитках, на громадських вигонах та на сервітутах. Тепер, коли вони опинилися на скомасованому ґрунті, недалеко хати власника того ґрунту, вони стають йому перешкодою в його господарських намірах і безумовно незабаром будуть розорані.

Краще збережені від скорого знищення передісторичні гроби, які не мають зверху насипу, але й на такий гріб натрапити можна хиба тільки випадково. Таких неолітичних скелетових гробів, найдених випадково при будовах хуторів і нівеляції доріг, знаємо на Володимирщині два, один з них скриньковий (Літовеж) і один ямовий, без камяної обстави (Зимно).

З княжої доби знаємо цілі цвинтарища й поодинокі гроби лицарів, над якими не було ніякого насипу. Цілі такі цвинтарища відкопано, й у самім Володимирі, й на його передмістях (Шкартані, Лозівщина, вул. Островецька), де серед верстви вугілля, череп'я і т. п. в безладді лежали людські кістяки, часто один впоперек одного. З цих саме цвинтарищ походять людські черепи, попробивані в тім'я і висок залізними цвяхами. Такі черепи подибуємо і в окремих гробах на цвинтарях старих володимирських церков (Апостольщина, Михайловець, Спащина) або й під їх склепінням (Федорівка, Стара Катедра). Черепи з цвяхами надибують і в деяких місцевостях повіту, коло замчищ (Устилуг, Зимно), в могилах (Дубники) і в урочищах, які звуться „Гвалтовщина“ (Микуличі вел.).

З поодиноких гробів княжої доби відомі досі два. Перший із середмістя Володимира (Ринок) і другий — з ур. Базилянщина (знайдений при нівеляції дороги). Знайдено в них по одному кістяку, при ньому ж — останки перержавілого панцира, шолома, зброї, в другому випадку — перстень із гербом. У селі Вигаданці, підчас пошукування в Бузі за чорним дубом, видобуто людський кістяк, шолом, меч і ще якісь предмети, які селяни понищили і вкинули до Буга. Меч дістався до Музею НТШ у Львові.

Накінець скажемо кілька слів про археологічні предмети, які знаходять і переховують або нищать місцеві селяни, скажемо, до чого вони їх уживають, як їх призначення розуміють, і які властивости їм приписують.

Селянин-хлібороб, орючи що року своє поле, копаючи город, ями під стовпи для будівель, льохи та рови, має найбільше змоги натрапляти на передісторичні селища, землянки, знаряддя, кераміку, кістки й т. п. Плуг і лопата здебільша нищить глиняне начиння, розтрощуючи його на дрібні черепочки. На нього не звертають ніякої уваги. Тільки начиння видобуте

випадково цілим, може часом звернути на себе увагу — формою, способом обробу та орнаментом. Але, що таке начиння не має ніякого практичного значіння, то його або викидають, або розбивають. Тільки в рідких випадках приносять його додому, як це доводилося бачити в с. Лежниці, коли господиня дому тримала в неолітичній посудині з лійковатою шиєю глину — білити хату. На кучугурах, де вітри видувають часом і ціле начиння й попільниці, нищать їх звичайно підлітки-пастухи. Вони бавляться спершу ними, а пізніше — розбивають, або кидають до річки (Млиниська). Крем'яні сокирки, серпи, ножі, шкрябачки і т. п. селяни розбивають і вживають за кресала. Тільки кам'яні топірці з дірками, подібні до теперішних сокир і молотків, забирають додому для забави дітям, потім вони — губляться.

Що до бронзових виробів, то їх узагалі дуже рідко надибають, а як хто й має якусь бронзову річ, то трудно її видобути, бо до неї прив'язують цілющу лікувальну силу. І так у селі Млиниськах кидають бронзовий нараменник до води, яку п'є корова. Прясличкн мають за собою з цього погляду цілу традицію, їх називають на Володимирщині „бабським каменем": їх стирають на порошок і п'ють при болях голови або живота (Зимно, Шистів). Тимто більшість прясличок, глиняних й шиферних, які вдається дістати від селян, дуже постирані (Зимно, Літовеж). Віра в чудодійну цілющу силу така сильна, що стирають навіть кам'яні топірці.

Залізні річі, переважно зброя (мечі, сокірки, шаблі, списи), коли вони не дуже перержавілі, переробляють у місцевій кузні на ножі, клямки, засуви, а перержавілі ломлять і викидають. Знайдені монетні скарби переховують у великій тайні а пізніш продають жидам на стоп. Таким чином згинув неодин цінний скарб, між ними скарб — срібних гривень, який викопано припадково в урочищі „Михайловець" у Володимирі. В селі Кречові над Бугом я бачив золоту римську монету з часів цісаря Нерона, яка разом із натільним бляшаним хрещиком висіла на грудях діда-садівника...

V.

Вже при першому погляді на мапу Володимирщини завважуємо, що південна частина повіту залюднена куди густіше. В південній частині родюча земля, при меншому накладі сил забезпечувала прожиток, тимто від непамятних часів притягала до себе поселенців-хліборобів. Північна частина піскувата й болотиста, вкрита лісом і моклаками, могла бути в давніх часах лише тереном полювання, рибальства та бджільництва. Людина, яка тут жила, потребувала великих теренів під звірячі гони, рибальські язи й пасіки, а з розвитком скотарства — простору для випасу худоби.

Саме розміщення сіл у тих двох частинах повіту різне. В південній горбковатій частині повіту майже всі села розля-

глися на низьких берегах річок, у долинках над потоками і скрізь, де є близько вода. На півночі села переважно лежать на горбках серед болот і на високих сухих берегах річок. Від положення села, яке може бути в долині, або на горбовині, а то й над болотом, часто залежить і його назва (Суходоли, Заболотє, Верхнів). Назви деяких сіл повстали від рістні, яка колись у тому місці переважала (Дубники, Лішня, — давна Лісня, Рокитниця, Грушів, Верба, Гайки, Грибовиця, Ягідно, Рогожани). Деякі назви утворилися від замків, могил, манастирів, які тут колись були (Літовеж, Могильно, Чесний Хрест). Інші знову дістали свою назву від племен або родів (Дуліби, Туричани, Русовичі, Яковичі, Іваничі). Більшість сіл повстало безумовно ще в нашій княжій добі, — багато з них згадують наші літописи та інші історичні джерела. Ці села існують до наших часів (Житані, Пятидні, Лішня, Зимно, Олеськ, Цуцнів, Порицьк). Безумовно в княжій добі було багато сіл, яких літописець не згадав, бо не були вони зв'язані з подіями, про які він писав.

Та не всі села зберегли свої давні назви до нинішнього дня. Деякі з них, положені дуже близько одне коло одного, зливалися в одне село, приймаючи згодом назву одного із злитих сіл, назви других ставали назвами кутків і вулиць в такому злитому селі (с. Заболотці-Сердятичі і Ракулина (куток), — с. Коритниця-Паридуби-Граївка-Семенівка-Гетманщина).

Бувало й так, що старі назви сіл зовсім гинули, і то головно з двох причин: 1) коли два села зганяли із старих місць на нове урочище, то часто попередні назви заникали, а село прибирало назву урочища, де його наново вибудували (Низниничі з Коневич і Підгаєць), 2) коли село, чи у зв'язку з даровизною чи купівлею, чи внаслідок судового процесу або насильного відібрання переходимо до нового власника, нпр. володимирського єпископа (до катедри); тоді воно почало називатися єпископським або бискупським селом — Бискупичами (Бискупичі Руські, Бискупичі Шляхотські, Бискупички, Чесний Хрест). Очевидячки, таке село перед продажем, даровизною і т. д. мало якусь іншу назву, що зчасом забулася, уступаючи місця новій, яка докладніше означувала приналежність даного села.

Традиція про старі села залишилася серед місцевого селянства, і вони, називаючи урочища в полях, оповідають часто, що колись у тому й тому урочищі було їх село, що воно звалося так і так, як тепер зветься урочище (Низкиничі). І дійсно, при розсліді такого урочища надибуємо на ньому багато череп'я з XV-XVI ст., перепалену глину і т. п., а це свідчило б, що в тому місці було дійсно колись село.

Багато назв сіл на Володимирщині вказує на приналежність села до якоїсь особи (Маркостав, Руснів, Янів, Ляхів, Писарева Воля, Попівка, Петрівка). Є села, що вказують на те, що населення їх займалося хліборобством, полюванням, пасічництвом, млинарством, або що тут жили деякі породи звірів або риб

(Житані, Орані, Охітники, Бортнів, Млиниська, Туропин, Видраниця, Ласків, Сомин). Прибирали села назви й від річок (Устилуг, Турія, Бужанка).

Майже кожне старе село мало кутки й вулиці. Назви їх залежали знову ж таки від їх положення, соціяльного стану їх мешканців, забудувань і т. п. (Зацерковці, Казьонці, Мурована вулиця, Бровар), або від прізвищ, імен і соціяльного становища людей, що там жили (За Шевчуком, Коло Івана, Тивунщина). Всі ті назви кутків і вулиць у селі, після переведення комасації, згинули раз на завжди. А були між ними дуже цікаві, — вони освітлювали характер, побут і соціяльний стан села. Тепер місце села, що вийшло на хутори, можна пізнати по церкві та по „попівщині“ (плебанії), коло яких видно ще ряди земляних горбів із домішкою цегли і глини. Там були колись хати.

Комасація сіл спричинилася також до затрати назв старих урочищ (на полях, сіножатях, лісах, болотах, та ям на річках), які часто були дуже архаїчні (Невоставо, Товарня гора, Селище, Городище, Печище, Ставище, Боярське стійло, Князі і т. п.).

Назви урочищ, як і назви сіл, зв'язані часто з характером місцевости (гора, пісок, рінь, громош, глйниця, глибока долина й т. п.), і що важніше — з ростнею, яка колись переважала в тому урочищі. — По цих назвах пізнаємо давно затрачену ростню повіту. Багато урочищ на полях і сіножатях мають назви: Дубина, Соснина, Грабина, Березина, але ніхто із найстарших селян не пам'ятає, щоб на тому місці був ліс... Урочища в лісах звуться часто „полями“, „довгими полями“, „нивками“, а що цікавіше, що в такому лісі видко сліди загонів піль

Звуться урочища городищами, курганами, могилами, валами, але ніде тут немає сліду нічого вище згаданого. Приймали урочища назви й від фільварків, манастирів, церков, цегелень, броварів, горілень, млинів, пасік, криниць і т. п. Місцева людність могла часом надати назву урочищу в залежности від події, яка там сталася й яка зробила на всіх враження (Гвалтовщина, Шибеник, Вішальник, Криваве поле). Автім назви урочищ можуть залежати й від приналежности даного урочища до певної особи, церкви, фільварку (Королівщина, Попова нивка, Прокопівщина, Гутин), або вказували, яким чином земля придбана (Куповатець, Придатки, Надатки, Морочин, Помірки). Багато старих назв урочищ також уже або цілком позатрачувались або вони позамінювані новими пізнішими назвами, коли повставали важливі причини до їх заміни: оселення колонії, будова церкви, фільварку, хутора, млина або перехід на власність або в аренду до іншої особи (кольонія Орлєнта, Оренда, Вируб).

Нарешті на просторі одного більшого урочища твориться кілька менших, що також мали свої назви і згодом поступнево випирали стару назву урочища, на якому самі повстали. (Був ліс Дубина, після вирубу обернено землю під орне поле, й частини його почали зватися: Пісок, Долинка, За ровом).

Та головною причиною остаточного загину старих назв урочищ є таки — комасація. Село, виходячи на хутори, не потребує вже для означення місць на полях окремих назв, бо досить назвати ім'я або прізвище власника хутора, й місце буде дуже докладно означене (Коло Івана, За Шевчуком). Теперішня сільська молодь уже не знає здебільша старих назв урочищ. Вони збереглися лише в пам'яті старих людей.

З огляду на такий стан річей виринає нагальна потреба як найскорше позбирати старі назви волинських сіл, кутків і вулиць у них, назви урочищ на полях, у лісах, на сіножатях, на болотах і в ріках.

Справи цієї не можна відкладати на довго, бо в селах, що повиходили на хутори ще перед 1914. р., вже й тепер трудно допитатися, як яке урочище звалося...

VI.

Почав я свої топоґрафічно-археологічні досліди в 1930. р. Розсліджуючи долини рік Буга й Луга, я приняв за підставу археологічну мапу Волині проф. Володимира Антоновича. На початку звернув я увагу тільки на ті місцевості, де на згаданій мапі були зазначені городища, селища, могильники, поодинокі могили та находи. При ближчому досліді терену показалося, що не вважаючи на велику працю В. Антоновича, мапа його неповна, а ще більше, — неточна. Неповною й неточною вона мусіла бути вже тому, що її складано переважно на підставі відомостей, постачених колишніми „волостними управленіями". Місцева сільська інтеліґенція й селяни не могли очевидячки подати докладних і вичерпних відомостей із тієї наукової ділянки, в який нічого не тямили. Не подавали вони навіть відомостей про такі монументальні об'єкти, як городища, могильники, окремі могили, не кажучи вже про піскові кучугури, поодинокі гроби і находи. Тимто на мапі проф. В. Антоновича на терені Володимирщини (яка підчас укладу мапи складалася з теперішніх трьох повітів — володимирського, любомельського й горохівського) зазначено лише 56 місцевин, де найдено археологічні памятки. Однак і те, що зазначене на мапі, є надзвичайно цінне, бо воно тепер уже здебільша знищене. Там, де був великий могильник, що нараховував сотні могил, тепер — рівне орне поле, де нема і сліду всього цього, що на мапі...

Підчас досліду терену я прийшов до переконання, що не завжди можна покладатися лише на відомості, які подає сільська інтеліґенція й селяни, що конечно потрібно є особисто провірити околицю, хоча б місцеві селяни й переконували, що на їх землях нічого цінного немає. Маючи на увазі таку систему я постановив об'їхати усі села Волині, і в міру можливости особисто побувати на всіх городищах, могильниках, окремих могилах і селищах. Проїздив і проходив я з села до села, розсліджуючи околицю і збираючи відомости від старших місцевих селян. Але з огляду на те, що часом навіть найстарші селяни

не могли подати всіх старих назв урочищ і відомостей про могильники і могили, що були на їх ґрунтах, я старався зібрати такі відомості одноразово від кількох старших селян, запрошуючи їх з цією метою до однієї хати. Зібрані таким чином відомості провірював я, порівнюючи, а також досліджуючи на місці памятку, що була гідна уваги.

Звичайно спершу я записував з переказів селян старі назви урочищ на полях, сіножатях, у лісах, над річками, а також кутки й вулиці в старих селах, що тепер здебільша повиходили на хуторі. Записуючи назви урочищ, я зберігав місцеві фонетичні прикмети й наголос. Запис назв урочищ незвичайно полегшував мені археологічний дослід краю. Сама назва урочища, часто дуже архаїчна, змушувала звернути на це урочище більше уваги. Звичайно в урочищах, що мали назви: „городище", „селище", „селисько", „печище", „курган", „могили" я знаходив або вали городищ, сліди селищ, або поодинокі предмети як фраґменти кераміки, кусники перепаленої глини, крем'яне та кам'яне знаряддя. Навіть як могильник або могила були розорані, то і в такому випадку праця не пропадала марне, й мені вдавалося знаходити фраґменти кераміки, кости, вуголь і т. п.

За браком відповідних фондів на досліджуваному терені не вдалося перевести більших систематичних розкопів, крім села Млиниськ, де відкрито ціле тілопальне цвинтарище з пізньої бронзової доби.

Обмежувався я звичайно тим, що робив пробні перекопи на городищах, і робив їх переважно сам. Поодинокі находи, які переховували селяни, я купував у них, збираючи при тім довідки, де і серед яких обставин їх найдено. Довідавшись, де найдено крем'яний серп, сокирку або кераміку, я особисто досліджував те урочище. Таким чином удалося відкрити кілька неолітичних селищ, або слідів могил. Розсліджувані провірені археологічні памятки як: городища, селища, могильники, видми із слідами давніх культур і поодинокі найдені предмети зазначував я відповідним знаком на мапі, подаючи одночасно як мога найдокладніщий їх опис при загальному описі кожного села. З городищ робив я звичайно відручні шкіци і фотографії, коли городище можна було сфотографувати.

Крім матеріялу, який мені вдалося зібрати особисто на якомусь городищі або видмі, я діставав від власника того городища або видми цінні річі й інформації.

Увесь зібраний топономастичний матеріял упорядкував я в азбучнім порядку, подаючи назви сіл і ґмін. Такий розподіл матеріялу я уважаю за найвідповідніший, бо азбучна підстава є постійна, а приналежність до повіту або ґміни узалежнена від різних побічних умов. Ближче пояснення, як городище або могильник виглядають, що там найдено, або який є той чи инший нахід, відшукаємо в загальнім описі села, де зазначено, в якому урочищі находиться археологічна памятка й подано її опис.

В описах зазначав я також водяні млини та корчми. Реєстрація млинів потрібна, як історичний матеріял про наводнення нашого краю. В урочищах, де був колись водяний млин, буває тепер цілком сухе орне поле. Корчми ж стояли звичайно при більших давніх дорогах і мали цікаві історичні назви.

Щодо історичного матеріялу, то я змушений його цілком поминути з огляду на те, що такий матеріял уже є, його легше зафіксувати, а матеріял археологічний і топономастичний майже незнаний, або ще мало знаний і він через спеціяльні зміни гине.

Збираючи всі ці відомості і складаючи з них археологічну мапу, я старався бути докладним і об'єктивним. А проте відомості, подані мною в описі Володимирщини, можуть виявитись не зовсім докладними. Вже після закінчення праць над Володимирщиною я все ще дістаю додаткові відомості про деякі зміни в географічних назвах сіл, колоній і урочищ, а також про нові археологічні находи. Моя головна мета — є зібрати той матеріял, що безслідно гине й занотувати на мапі все цінне для археолога, який зможе покористуватися моїм матеріялом для своїх фахових праць.

В міру зібрання й упорядкування даних із инших повітів сподіваюся поступнево підготовити аналогічний матеріял для цілої Волині.

МАТЕРІЯЛИ.

Місто Володимир.

1. Топоґрафічні назви.

Передмістя давні: „Прова́лє", „Фе́доровець". „Білі бе́реги". „Лобачи́н". „Залу́же". „Margin Зарі́ччя" „Піщани́ця". „Запя́тниче". „Зава́лє" — Передмістя сучасні: „Бере́зина". Коле́ндово". „Комарі́вка". „Королі́вщина". „Кавка́з". „Острівóк". „Мóчиська". „Ону́фрійщина". „Підбі́рки". „Стервя́га". „Ши́стів".

Урочища в місті: „Замóк". „Замóчок", „Підза́мче". „Веде́нщина". „Миха́йловець". „Апóстольщина" (на Островецькій вулиці). „Лозі́вщина". „Тухóвщина". „Шкарта́ні". „Кі́льщина". „Зава́лє". „Капуци́нські му́ри". „Прокóпівщина". „Запя́тниче". „Ілі́нщина". „Поїздники". — Урочища в полі: „Мóчиська". „Півник". „Біла кини́ця". „Купки́". „Ля́хівка". „Стервя́га". „Соколя́нка". „Кути́". „Ковалі́вщина". „Гли́ниська". „Стінка". „Підве́рбщина". „Гукалі́вщина". „Ба́бина доли́на". „Нóвини". „Монасти́рська дуби́на".

Ур. Мочиська, положене на захід від Володимира, простягається аж до потока Біла криниця на Півнику, на цім потоці однозвучне ур. Біла криниця, а далі на схід ур. Купки й Ляхівка. На схід від ур. Мочиська аж до дороги на Білин ур. Стервяга, а від нього горбок на південь, — зветься „Соколянка". За ур. „Стервяга" далі „на схід аж до Ковельського тракту ур. „Кути",

Ол. Цинкаловський

ПЛЯН м. ВОЛОДИМИРА

0 500 м.

1 Церква Апостолів 1272-1289
2 " Іллі
3 " Якима й Анни 1291
4 " Пятницька
5 " Миколаївська
6 " Веденська
7 " Йоана Предтечі 1695
8 " Юрія на Валах
9 " Онуфрія

Пояснення

- церкви й церквища
- костели й костелища
- вали
- могили
- черепи з цвяхами
- окр. знахідки з неоліту
- цеховані цегли
- гончарські печі
- окр. знахідки з княжої доби
- окр. знахідки з XV, XVI і XVII ст.

Піщаниця
Кисилинська в.
До Ковля
Гноєнська в.
Запятниче
Шкартані
До Устилуга
Городельська вул.
Капуцинські мури
Федорівка
Стара Катедра
Р. Луг
Завалля
Іллінщина
Білі Береги
Ц. Прокопія зг. 1584 р. (?)
Вал
Залуже
Північ
До Хотячева
Балова дорога
Прокопевщина
До Суходіл
Заріччя
Завалля
До Шистова
Підзамче
Сокальська
Р. Смоча
Замочний
Ліцеї
Кільщина
Тухoвщина
Апостольщина
Болото Озеро
Лозівщина
Ц. Йоана Золотоуст.
Островок
Островецька в.
Луцька в.
Веденщина
Михайлівщина
Михайлівська ц. зг. 1268 р.
Рилавиця
Болото Жидівка
Закревщина
Р. Рилавиця
Провалля
Ур. Печисько
Базилянщина
До Луцька
До Зимна
Багна (Болота)
Онупріїщина (Велесівщина)

Рис. М. Кумицький

яке простягається на північ аж до кольонії — Білозівщина. Від Ковельського тракту на схід аж до великої цегольні лежать урочища „Ковалівщина“ і „Глиниська“. Ур., що лежить з обох боків пільної дороги, зветься „Стінка“. Поля, що межують із ґрунтами с. Верби, звуться — „Підвербщиною“.

Ріки: — „Луг“. „Ри́лавиця“. „Смо́ча“ або „Смо́чисько“. „Сму́га“. — Потік: „Біла Кини́ця“. — Озера: Озера й болота в ур. Лозівщина. „Став“. — Місця на Лузі: „Безо́дня“. „Гли́нка“. „Білі бе́реги“.

Головна ріка Луг протікає південною стороною міста. Поодинокі місця на ній мають назви: „Безодня“ (найглибше місце), „Глинка“ (на схід від Безодні) та „Білі Бе́реги“, де від непамятних часів і досі стоїть водяний млин. Смоча витікає з озера-болота, що на північ від міста, пропливає серединою міста, обходячи з двох сторін володимирське замчисько. Рилавиця пропливає на схід від міста передмістям Провале і відділяє від півночі й заходу передміські укріплення, що колись тут були. Долина, якою спливають весняні та і дощеві води, знана під назвою „Смуги“. Вона простягається від північного краю жидівського окописька, протинає Ковельську і Гноїнську вулиці й лучиться з озером-болотом що, як уже згадано, лежить на північний схід від міста. Це болото ще донедавна було укрите озерцями, які звуть тут вікнами. Воно ще й досі вкрите очеретом і осокою і через нього не можна пройти навіть у найсухшу пору року. Міський став був колись там, де тепер садиба дра Стефановича та будинок міської поліції. Був він поділений міським валом, що його сліди тут добре збереглися, на дві части. Одна була в місті, а друга — за міським валом (з оповідань 76-літнього очевидця о. мітрата Даміяна Герштанського).

Мости і греблі: Гребля провадить від Замочку через сіножать на Заріччя, де був епископський фільварок. — Від трактової дороги, що йде до с. Шистова, є доріжка вліво до сіножатей, де видко палі від мосту, що тут колись був і провадив на острів Онуфрійщину або Велесовщину, де був колись монастир. — До 1915. р. від Водопійної вулиці до передмістя Заріччя були кладки, — з них тепер нема й сліду. Гребля і міст на Білих Берегах були єдиним комунікаційним шляхом з південними селами повіту. Коло греблі був від непамятних часів млин, який згадується у старих документах. — На греблі в ур. Провалле був теж водяний млин, що належав до Василівської церкви і згорів в 70 рр. XIX ст.

Тракти: Лу́цький тракт. Ко́вельський. Усти́лузький. Діви́ча доро́га. Стари́й тракт. Валова́ доро́га. Шкарта́нська доро́га Кисели́нський тракт. Гно́їнський тракт. Ду́бницька доро́га. — Вулиці: Старолу́цька. Малолу́цька. Катедра́льна. Вокза́льна або Колі́єва. Гно́їнська. Микола́ївська. Торго́виця. Замко́ва. Водопі́йна. Брова́рна. Маловрова́рна. Цвинта́рна. Городе́льська. Фа́рна. Васи́лівська. Криволу́цька. Малоострове́цька. Попла́вська. Усти́лузька. Ко́вельська. Шкі́льна́. Ри́бна. Білобере́зька.

Дівича дорога починається в ур. „Проваллє“ і провадить до Зимна. Старий тракт іде з Володимира через Федоровець на Хрипаличі-Пятидні-Тростянка-Устилуг-Ізів-Чярняків — і перед селом Вигаданкою був міст до с. Городка (на Холмщині). Валова дорога веде понад колишнім оборонним валом із передмістя „Заріччя“ на Білі Береги. Шкартанська дорога веде від Колієвої вул. до Киселинського тракту. — Щого вулиць, то переважна їх кількість дістали нові назви, незвязані з минулим Володимира.

2. Замок і старі оборонні вали.

Володимирський замок (давнє городище) положений у південній частині міста близько до сіножатей Луга. Від півдня приступу до Замчиська боронять низькі сіножаті Луга. Зі сходу й півночі потік Смоча, що спливає попід валами, а з заходу відділене воно від дальшої природньої височини глибоким і широким перекопом. Землю з нього вжито на підвищення східнього валу. Старе річище Смочі опливало замчисько тільки зі сходу. Від півночі в ур. „Підзамче“ зроблено штучний перекоп, а землю з нього вжито на підвищення валу, а самим перекопом пущено воду Смочі. Замчисько не зберегло старих валів і слідів підсипів під в'їздову й рогову вежі. У 80-х рр. XIX ст. начальник тюрми, що містилася на замковому подвір'ї, запорядив підсип валів і надав замчиську теперішню форму. Тепер замчисько має вигляд неправильного п'ятикутника, що його вали тепер знадвору на 15—20 м. заввишки, а всередині має кітлину, заглиблену на 4—5 м. В часі більшого розросту міста повстала потреба забезпечити його та обсипати валами, на яких колись здіймалися стіни та вежі. Останки таких валів бачимо навколо цілого міста. Починалися вони від сходу з ур. Михайлівця, де тепер на Поплавській вул. садиба п. Домбровської, та йшли до Луцького тракту, де була Київська брама. Від тракту йшов вал понад садибою Шильмана, де видко ще рів на 30 м. завширшки — ним спливала вода з озера-болота, що тяглося на північ від міста. Від півночі місто було забезпечене тим озером, яке ще з кінцем XIX. ст. було цілком непрохідне, й навіть косити його не вдавалося (відомості Павла Нетецького з Володимира). В ур. „Шкартани“, положенім на півострові, що втинається в ці болота від півночі, в частині, що підходить ближче до міста, проходили також вали, — останки їх добре зберігалися ще до 90-х рр. XIX. ст. Далі на північ починалися знову болота й підходили до повасиліянського монастиря, забезпечуючи цю сторону міста від нападів. Від манастиря починався знову вал, доходив до Ковельського тракту, відділюючи передмістя Зап'ятниче. На Ковельському тракті була П'ятницька брама. Дістала вона свою назву від П'ятницької церкви, що стояла зараз за нею, вже на передмісті, „За п'ятниче“. Далі вал ішов на захід, перетинаючи Капуцинські мури й теперішню садибу дра Стефановича, де частина його

збереглася мало ушкодженою до наших часів. Є він тут на 50—60 м. завдовжки, до 8—10 м. завширшки і до 5 м. заввишки. Проходив вал дальше в напрямі Водопійної вул., відділюючи передмістя Заваллє, і тягнувся теперішньою Водопійною вулицею через горбок, де був манастир Спаса, доходячи до Луга.

На схід від міста в ур. „Проваллє“ бачимо також оборонні вали. Це оборонне місце забезпечене від сходу валом довгим на 200 м., від півдня на 150 м., широким на 4—5 м. і ровами, що йдуть здовж цих валів. На розі і закінченнях валів видко земляні квадратові підсипи під вежі по 6 м. завширшки. Від півночі й заходу р. Рилавиця обмиває укріплення, бороначи його з тих сторін. Вали й рови укріплення перетинає зі сходу Луцький тракт. В середині укріплення мають кітлину, де побудований фільварок і засаджений сад. Укріплення лучить з містом гребля, на якій був водяний млин. З північного сходу на р. Рилавиці видно також вали греблі.

Вали на Заріччу розпочинаються від сіножатей над Лугом, проходять на 150—200 м. на південь від самого передмістя, йдуть в західнім напрямі, відділюючи Зарічанське ур. Заваллє. Вал іде на схід понад т. зв. Валовою дорогою й доходить до Білих Берегів, де він цілком уже скопаний. На цілому просторі здовж Валової дороги він ще добре зберігся.

Урочища „Михайловець“ і „Апостольщина“ по війнах і погромах довгий час були незабудовані. Місто розпочиналося тільки від Смочі, від висипаного нового валу, де була надсмочанська брама. Як уже згадувано, на Луцькому тракті при Поплавській вул. була Київська брама, а на Ковельськім — Пятницька. Третьої брами треба шукати на початках тракту, що провадить на Устилуг і Городок (до Червенських городів). Цю браму літописець називає Гридшиною. Штучне наводнення ровів за оборонними валами відбувалося так: воду, що стікала Смочею з півночі з болота, затримувала шлюза, і тим самим спинявся спад надміру води. Вода підносилася, наводнювала болото і стікала ровами, прокопаними за валами на схід і захід від міста. Сліди таких ровів, якими стікала вода, добре збереглися у східній частині міста в садибі Шільмана. Підчас копання льоху в садибі Шелінґовича, де була колись П'ятницька брама, у глибоких верствах землі показалися сліди рову, на дні якого було багато намулу з домішкою річних раковин.

Володимирське Замчисько повстало на передісторичному городищі. Про це свідчать знаходи, на які натрапляємо підчас земляних робіт на замчиську. Так, при будові в'язниці наскочили підчас копання ровів на фундаменти грубої стіни, зложеної з білої опоки, заправленої звичайною глиною, останки огнищ, кістки й кераміку з передісторичної доби. Нарешті в ур. „Михайловець“, де за княжих часів був ман. св. Михайла, видко виразно останки валів, що той манастир оточували.

3. Археологічні знаходи.

Цвинтарища й церквища стрічаємо при церквах, що їх уже немає:

1. Введенській церкві при Луцькому тракті;
2. Миколаївській церкві недалеко великої жидівської божниці;
3. церкві св. Юрія на Валах на валі, де кінчається Островецька вулиця й починається передмістя Рилавиця;
4. Спаській церкві на Водопійній вулиці;
5. Іллінській церкві в кінці Броварної вулиці;
6. церкві св. Апостолів при Білоборезькій вулиці
7. Старій Катедрі на Федоровці;
8. костелі капуцинів, де тепер повітовий соймик;
9. домініканськім костелі, де тепер будинок староства;
10. Михайлівській церкві в ур. „Михайловець";
11. церкви св. Апостолів на Островецькій вулиці;
12. церкві св. Якима й Анни на Замку;
13. П'ятницькій церкві на Ковельському тракті;
14. церкві св. Прокопія на Залужі;
15. церкві св. Івана Хрестителя на острові в ур. Лозівщина;
16. церкві Івана Золотоустого на Островку;
17. церкві св. Онуфрія в ур. Онуфрійщина.

На південь від Островка при Островецькій дорозі виорано кілька нагробових плит з еврейськими (старожидівськими) написами, там очевидячки було в незапамятних часах окописько. Друге окописько існує ще дотепер при Городельській вул., де стоять нагробові плити ще з XIV. ст.

Стародавні фундаменти відкрито в таких місцях:

1. Стара катедра. — Фундаменти триабсидної церкви з квадратової цегли, закріпленої рожевою мулярською заправою; на цеглі нема ніяких знаків. До 1916 р. стояли вони відкритими, в 1916 р. засипані землею; в році 1886. церквище розкопував проф. Прахов; опис руїн і висліди розкопів можна найти у відповідній літературі.

2. Фундамент у садибі Ґоліцина над Лугом; будівля незнана, форма недосліджена, цегла носить на собі знаки хрестів.

3. В тій самій садибі ще й инші фундаменти будівлі неозначеної форми, з гладкої цегли без знаків.

4. Білі Береги. — Часть фундаменту; її видко з правої сторони з дороги, що провадить з Білоберезької вулиці на Білі Береги; цегла з тризубом; фундамент до метра завширшки й тілько само завглибшки, на 80—90 цм. в землі, заправа ясна з домішкою невимішаного вапна; збоку при фундаменті, коли обірвалася вниз до дороги глина, показалося склепіння гробівця з цегли, а в нім — людські кости; цілий цей матеріял разом із землею, що осипалася до дороги, вивезено на направу греблі; культурна верства в тому місці глибока на 2 ме-

три і має в собі багато фраґментів кераміки, цегли, вугілля і шкла; фундамент збудований на білій опоці; підстава гробівця лежить вище від підстави фундаментів.

5. На тій самій дорозі вище (дорога йде похило до річки) підчас її розкопування для вирівняння, натраплено на міцний і грубий фундамент, побіч нього показалося з землі кілька склепінь від гробівців, які в часі роботи попровалювалися; а що недалечко від дощів понастікало тоді богато води, то цілу ту калюжу спустили, вона позаливала гробівці і дісталася через отвори до їх середини; поробити якісь близчі досліди не було як, бо місце знаходу лежало на самій дорозі, і робітники зараз-таки мусіли ці провали позакидувати цеглою і позасипувати землею. На тих Білих Берегах споконвіку були вапнярні з печами; сліди їх можна бачити ще й тепер. Ці печі вирізняються тим, що всередині міцно випалені, і гаряча цегла геть-чисто порозтоплювалася. Ями цих вапнярень виповнені цеглою та вапном.

6. В ур. „Іллінщина" в соборній садибі від сторони Луга видніють грубі і глибокі фундаменти якоїсь незнаної будівлі. Не буде це Іллінська церква, бо була вона дерев'яна. На тому місці, підчас земляних робіт, викопують раз-у-раз людські кістяки. Дослідити фундаменти трудно, бо їх місце забудоване. Лежать вони глибоко до 60—70 цм. Цегла з тризубами, що її можна найти біля соборного дому (де живе свящ. М. Широцький), не походить з тих фундаментів: її привезено від собору на Замочку в часі будови дому.

7. В південній частині того самого горбка, в спідній частині стіни, що залишилася від броварні, що колись тут була (Броварна вулиця), находиться п'ять амбразур на 70—80 цм. одна від одної. Ця стіна входила в комплекс руїн колишнього бровара, грубша від його стін, зложена з цегли иншого розміру, й заправлена іншою мулярською заправою. Амбразури майже при самій землі. Від цієї будови залишився досі один бік, зложений із спідної грубшої стіни і тонших на ній стін першого і другого поверха бровара. До цих розвалин добудовано дерев'яний хлівець.

8. На Водопійній вулиці на горбку на цвинтарищі кол. Спаського монастиря, де ще й тепер викопують із землі надгробові плити та людські кістяки в цілком спорохнявілих трунах, з правого боку (як іти до річки), можна помітити в розі садиби один бік фундаментів. Ця садиба лежить у самім центрі горбка. На подвір'ї є в землі отвір, яким можна спуститися до просторого льоху з круглим склепінням і забитим до його середини великим гаком та аркасолями в стінах. Соборний клир виарендував недавно цвинтарище жидам, і вони на цих цвинтарних костях тепер розбудовуються.

9. При копанні ям на подвір'ї нової Успенської катедри (собор) дуже часто відкривають рештки фундаментів, зложених із цегли зо слідами пальців або із знаками тризуба. На глибині

до 2 м. трапляється тут побита цегла, тинк, кафлі, шкло, оливо та людські кістяки.

10. На замчиську переводив ремонт тюрми в 1931. р. п. Городиський; він оповідав мені, що підчас копання ями на вапно наскочили на якийсь круглий фундамент. Ближче не міг він його означити.

11. В подвір'ї школи на Островецькій вул. при копанні видобувають багато цегли великого розміру з тризубами, але значно більшого, ніж коло собору.

12. В ур. „Михайловець“ при самому валі натрапили на $1^1/_2$ м. глибоко в землі на якийсь грубий фундамент, ближче неозначений.

13. На передмісті Завалє в садибі адвоката Ґеорґієвського, ближче до південного валу, знайшли кам'яну плиту. В тому самому місці є багато цегли. Я особисто найшов там фраґменти кераміки княжої доби, дуже гарні, просто чудові.

14. Між передмістями Білі Береги й Залуже, там, де стояла колись церква св. Прокопія, є по полю багато порозкиданої цегли, куснів кафлів, тинку і шкла.

15. На фільварку на передмісті Заріччя в зах. частині саду є останки мурів і льохів палати, яка за переказами належала колись до Володимирського собору (Заріччя завжди належало до церкви).

16. На передмісті Провалє в ур. „Печище“ є останки мурів, а навколо багато побитих кафлів.

17. Садиба теперішнього соймика обведена навколо муром, який має назву Капуцинські Мури.

18. Підчас копання ям під фундаменти на Нар. Дім у саду, на 22 м. на півн. захід від будинку староства, наскочили на підземне склепіння від гробівця, цегляне. На цеглі був знак якоїсь букви з котвицею. Під склепінням було кілька людських кістяків.

19. Коли укладали кабель міської електрівні при вулиці проти староства, натрапили на глибині 60 – 70 цм. на грубий фундамент.

20. За новою стіною коло собору, на задвірках соборної садиби, де живе дяк, з південної сторони, де кінчається ця мурована стіна, видко з землі якийсь грубий мур, побудований так, що над верствою кладеної на заправі цегли, на 25—30 цм. завгрубшки іде верства побитого вапняка й цегли, перемішана з мулярською заправою.

21. На тім самім соборнім подвір'ї при самому соборі виступають із землі згладжені нарівні з нею, фундаменти бічних соборних веж давньої соборної церкви й фундамент дзвіниці.

Культурна верства в середмісті. При копанні ям на фундаменти, льохи й колодязі в середмісті, яке було оточене валами, культурна верства досягає $2^1/_2$—$3^1/_2$ м. На першому метрі натрапляємо звичайно побиту цеглу, тинк, шкло і вугіль. На другому — цегли стає менше, зате появляється

верства вугілля й попелу, часами до 30 цм. завгрубшки. Є тут цілі обгорілі стовпи, кістки звірят та людські кістяки. Безпосередно під нею починає виступати кераміка з княжої доби, шкляні нараменники, великі залізні ковані цвяхи, часами посуд із закінченим гостро дном, що нагадує грецькі амфори. В тій власне верстві бувають останки недосліджених ближче фундаментів та викладені з брусів ніби хідники й підлоги (вул. Буткевича). Тут цегли майже ніколи не подибуємо, зате вражає велика кількість фраґментів кераміки й кафлів. В останньому ізо споду метрі, аж до самого лєсу, подибуємо кераміку з білявої глини, аналогічну до тої, яку знаходимо на Товарній горі у Зимному. Вражає в цій верстві велика кількість звірячих кісток, рогів із кіз, оленів, а то й турів. Ще нижче в тій самій верстві фраґменти кераміки дуже примітивної роботи на гончарськім крузі, а часом навіть неолітичної (ближче до річки). Узагалі скрізь, де роблять більші земляні роботи, викопують людські кістяки. Дуже часто ці кістяки не мають характеру ритуального похорону, а лежать порозкидані, кістки мають часто сліди порубань, а черепи попробивані великими залізними цвяхами в тім'я або у висок. При цих кістяках, які звичайно лежать у верстві вугілля й попелу, знаходять енколпіони й образки, залізні стрілки до лука й кінці списів (Луцький тракт).

Поодинокі знаходи в різних місцях:

1. Підчас будови ринку в 1923. р. натрапили на один людський кістяк у панцирі й шоломі, при нім лежав меч і перстень (робітники продали жидам).

2. При будові дороги до Зимна в ур. „Півник" відкопали кістяк людини в панцирі й шоломі з останками якоїсь залізної зброї (доля знаходу невідома, рік 1927).

3. В дев'ятьдесятих роках XIX. ст. в садибі Павла Нетецького на Островецькій вулиці, підчас копання ями, натрапили на кістяк людини, при ньому найшли великий, гарної роботи, енколпіон з таким самим ланцюгом. На енколпіоні був якийсь грецький напис. Енколпіон передано до Василівської церкви, звідкіль перебрав його котрийсь музей — житомирський, чи київський.

4. На Островецькій вулиці біля шкільного будинку часто викопують цеглу ізо знаком тризуба з хрестом.

5. В тій самій шкільній садибі найдено кілька мідяних образків—складнів.

6. На кінці Островецької вулиці в костельній садибі, кудою проходить кол. міський вал, і де ще до 1912 р. стояв дерев'яний хрест, при копанні города, знайдено молібдобулю (рік 1934).

7. В тій самій садибі знайшли малий кам'яний хрестик.

8. При скопуванні бічного горбка в тій самій садибі наскочили на людські кістяки (1934 р.).

9. В тій самій садибі при копанні ям для дерев найшли кам'яну сокирку з діркою (1934. р.).

10. Підчас скопування горба біля млина Паєвського на Островецькій вулиці найшли кілька людських кістяків. Один із них лежав разом із кінським кістяком, і при нім знайдено одну мідяну острогу (шпичасту). На 1 м.—1½ глибоко натрапляли тут на фраґменти кераміки й кафлі з княжої доби. Знайдено тут литовську монету з часів Жигмонта Августа з 1548. р. (1934 рік).

11. Через дорогу від того горбка викопано також кілька кістяків і два мідяні образки, які переховуються у старої господині цієї садиби.

12. В ур. „Шкартані" підчас будови дому п. Липинського у великій ямі для сутерин було видко сліди землянок, заповнених землею, кістками й керамікою. При викопаному тут людському кістяку знайдено два невеликі начиння з керамікою гальштадської доби (1932. р.).

13. Підчас будови міської електрівні на „Шкартанях" викопано кілька посудин, але всі ці посудини побито й викинено (1934. р.).

14. На Львівській вулиці підчас будови домів часто натрапляють на сліди землянок, звідки видобувають багато череп'я з княжої доби, кістки звірят, роги кіз і оленів. З одної такої ями видобуто майже ціле начиння з княжої доби і цілий черпак із глини (1934. р.).

15. В ур. „Михайловець" у 90. роках XIX. ст. одна з міщанок, що арендувала город від Василівської церкви, копаючи яму, натрапила на скарб срібних гривень у вигляді грубих зубів до борони; на кожній гривні було по дві круглі ямки. Скарб вона продала жидам на шмельц.

16. У садибі Ґоліцина за міською різнею, при копанні ям на дерева, натрапили на кілька посудин із княжої доби. Посудини були виповнені землею, вуглем і кістками. З цих посудин вдалося видобути лише фраґменти (1931. р.).

17. На березі Луга в садибі о. Широцького на Броварній вул. знайшли хрест-енколпіон і кілька монет із XVI., XVII. і XVIII. ст. (збірка о. Широцького).

18. В ур. „Прокопєвщина" підчас орання знайшли хрест-енколпіон (збірка о. Широцького, 1932. р.).

19. На острові Онуфрійщина підчас земляних робіт знайшли великий бронзовий хрест, цегли й кафлі — все це загинуло. (1929—30 рр.).

20. В тому самому урочищі, підчас копання ям під будівлі, натрапили на людські кістяки (1929. р.).

21. В ур. „Стовп" за Заріччям у розкопаній могилі знайдено багато людських кісток (1927. р.).

22. На передмісті „Заріччя" біля фільварку розкопано могилу, де було багато людських кісток (1927. р.).

23. На передмісті „Проваллє“ в одній з розкопаних могил знайдено лезо шаблі (1925. р.).

24. На передмісті „Острівок“, на полі, що лежить на південь, знайдено нагробову плиту з єврейським (старожидівським) написом; прочитано слова: „Спокій її душі“ (1931. р.).

25. Підчас будови дому в середмісті на Луцькій вулиці викопано амфору ізо шпичастим дном, вузьким довгим горлом і двома вухами вона була до 1 м. заввишки — її розторощено 1925 р.).

26. Підчас закладання кабелю міської електрівні проти будинку староства викопували багато людських кістяків (1934 р.).

27. В ур. „Стара Катедра“ при самих церковних фундаментах, які усуваються до Луга, знайдено кілька фраґментів поливаних кафлів, розтоплене оливо й монету, на якій був зображений корабель (1933. р.).

28. На Миколаївській вулиці, майже проти самої Миколаївської церкви, підчас будови шоси викопано великий скарб срібних монет (польських, пруських і угорських) XVII. ст. (1927. р.).

29. Підчас будови залізничного двірця знайдено мідяний котел ізо срібними і золотими монетами, який удалося одному з робітників собі присвоїти (1906. р.).

30. В ур. „Лозівщина“ на острові, що серед болота, підчас будови греблі під Колієву вулицю відкопано кам'яну труну, в ній кістяк із довгим волоссям, перев'язаний рожевою стрічкою (1907. р.).

31. На острові серед болота, ближче до Миколаївської церкви, підчас копання рову, натрапили на людський кістяк (1932. р.).

32. В садибі Березовського й Савича на вул. Брон. Перацького підчас будови шоси відкопано ганчарську піч із XV—XVI. ст. (1934. р.).

33. На початку Луцького тракту в узбіччях горбка, де стояла до середини XIX. ст. Введенська церква, видко людські кістки й цілі труни.

34. В кінці Броварної вул. на південь від горбка, де стоїть церковний дім, підчас збирання землі на греблю до нового моста через Луг розкопали ціле цвинтарище. Землю разом із кістками звезли під греблю (1926. р.).

35. В ур. „Михайловець“ на тому місці, де був колись Михайлівський манастир, добувають цеглу й людські кістки.

36. На Луцькому тракті, біля млина Шільмана, підчас викорчовування старої тополі натрапили на братську могилу; вивезли звідтіль кілька фір людських кісток. Між кістками знаходили поржавілу зброю (1934 р.).

37. На Львівській вул. підчас земляних робіт раз-у-раз викопують роги оленів та лосів.

38. Місця, де знайдено людські черепи, попробивані цвяхами: Вул. Сокальська, садиба Зубовича: черепів — 2, вираз-

ний довгоголовець. — Вул. Водопійна, цвинтарище Спаського ман.: 1 череп, виразний короткоголовець. — Вул. Криволуцька, садиба Квєцінського: черепів кілька. — Шкартанський шлях: черепів кілька. — „Шкартані“: черепів кілька. — Вул. Островецька, садиба Цинкаловського: 1 череп. — Тут таки садиба Черановських: кілька черепів. — Горбок біля млина Паєвського: 1 череп, довголовець. — Городи, що біля залізничої рампи: кілька черепів. — Вул. Малоостровецька, садиба Шільмана, кілька черепів. — Ур. „Михайловець“: кілька черепів. — „Стара Катедра“: кілька черепів. — Біля залізничого водотягу: кілька черепів.

39. Предмети припадково зібрані у Володимирі й його околицях, що знаходяться у володимирському міському музею (Домініканська вежа).

40. Приватна збірка о. Миколая Широцького.

41. Палєонтологічний знахід: на передмісті Білі Береги підчас скопування горбка біля Лугу натрапили на велике кло мамута. Воно лежало на тонкій верстві дилювіяльного піску, що покриває тут крейдове підложжя під верствою $4^1/_2$ м. лєсу.

Старі будівлі, гідні уваги такі:

Маґазин на Зарічанському фільварку (мурований із колюмнами, дуже цікавий), — фільварок належав колись до Катедри. Може, єдина пам'ятка, що залишилася від будівель єп. Мороховського й Мукосія-Буковецького.

Місце старого маґістрату при Фарній вулиці — тепер незабудоване. Там проходить вуличка до пожежної сторожі. Будинок маґістрату згорів підчас пожежі міста в XIX. ст. На подвір'ї маґістрату, як оповідають старі люди, лежало кілька гармат із володимирського замку. Одна з них була перенесена до міського парку за новим маґістратом, але підчас війни загинула. Можливо, що на замку є ще закопані гармати.

Теперішній млин Шільмана був збудований у XIX. ст. для Волинської губерніяльної управи, що мала бути у Володимирі.

Найстарші муровані будівлі в місті знаходяться на Малолуцькій вулиці, ближче до Підзамча. Є це муровані доми, стелі їх сходяться склепіннями й мають по троє вікон із фронту.

Мало зміненим залишився і Старий Ринок із крамницями (склепами) званими тут „клітками“, без вікон, лише з самими дверима.

Цікаві є теж крамниці на розі Площі в центрі міста й Колієвої вулиці, що побудовані разом із кол. Єзуїтським манастирем, пізніше Василіянським. Є вони подібні до крамниць ізо Старого Ринку, з луковатим підводом над кожною крамницею. Старі й цікаві, хоч і міцно перебувані є також будинки, що належать до фарного костела Якима й Анни.

Під цілим містом залишилося багато льохів від камяниць, що погоріли, ті льохи часто провалюються так, що часом серед дороги навантажений віз паде у великі западини. Ближчий до-

слід виявив, що стелі льохів, які сходяться склепінням, часто обсовуються — вони не мають нічого спільного з тими підземельними ходами, про які ходять чутки по місті.

Палата володимирських єпископів на Замочку: на подвір'ї Успенського собору, на південний схід від нього здіймається велика мурована будівля, що має назву єпископської палати. Будівля від річки має льоховий партер. Стіни будови є до 2 м. завгрубшки, по рогах вони поскріплювані широкими шкарпами. Від півдня над будинком палати збудована висока мурована дзвіниця у вигляді чотирокутнього стовпа. Мало перероблені залишилися фронтони ґанків. Решта палати, і знадвору і всередині, улягла значній переробці. Замочок обведений навколо досить високим муром, над ним від Катедральної вулиці здіймається гарна барокова брама. За новими мурами, що оточують Замочок, з півдня, біля дому дяка, можна ще побачити залишки старого муру.

Стара жидівська божниця заслуговує на увагу між иншим тим, що всередині будовою своєю нагадує Успенську катедру (склепіння спирається на чотири колюмни).

Будинок, де тепер міститься повітове староство, був колись костел Домініканського манастиря. У вежі міститься тепер музей.

Старі муровані будинки ізо склепіннями, криті червоною дахівкою, знаходяться ще в жидівській дільниці на Луцькій і на Старолуцькій вулиці.

Капуцинські мури, які належать до костела Якима і Анни і оточують цілу садибу повітового соймику, є безперечно старі й можливо — побудовані кн. Збаразькою.

Із дерев'яних будівель цікаві доми з двома парами дерев'яних колюмн, які підтримують ґанок (Городельська і Броварна вулиці). На Броварній вулиці заслуговують на увагу два старі доми свящ. Яреми і Бернацького.

Старі заїздні доми. Дерев'яний заїзд на Фарній вулиці Ройтенштейна. Заїзд — на самому початку Луцького тракту, вже зовсім валиться. Заїзд на Білоберезькій дорозі цілком перероблений. Корчма на Луцькій вул. в домі Іти Кац, звідки в 1864. році почалася пожежа, від якої згоріло ціле середмістя, між иншим і дерев'яна Веденська церква. Є ще корчма в ур. „Півник“ на Зименському тракті, стара корчма при Вербськім тракті, та стара корчма на „Федоровці“. Дуже цікавий мурований будинок старої корчми на Підзамчі.

До старих будівель належать Василівська церква, Миколаївська церква, поєзуїтський або повасиліянський манастир, фарний костел Якима і Анни. Про них, і про первісну Успенську катедру є відповідна література.

Пам'ятники. До пам'ятників треба зачислити: мурований стовп-обеліск на катедральному подвір'ї, на місці колишньої каплиці, побудованої єп. Мукосієм-Баковецьким; другий стовп-обеліск на Ковельській вулиці, на місці П'ятницької цер-

кви; дерев'яний дубовий хрест на горбку на місці, де стояла Введенська церква; залізний хрест на дубовій підставі на місці, де стояв Михайлівський монастир; цементовий хрест на „Старій Катедрі".

Бібліотеки, музеї, архіви. Всі бібліотеки загинули в часі війни, а власне — найстарша й найбільша бібліотека Василіянської школи, багата на стародруки в Рождественському манастирі, бібліотека Василівської церкви, бібліотека жидівської божниці — згоріла підчас пожежі ще 1864. р., бібліотеки шкільні: гімназійні, хлоп'ячої й дівочої гімназії, міського епархіяльного семінару, при т-ві Тверезости. На Замочку при соборі існував іще музей, т. зв. „древнєхраніліще" з архівом і бібліотекою, та його вивезли в часі війни до Житомира. Від давніх архівів не залишилося на місці нічого. Були вони в єпископській палаті (найбільший), в повасиліянському манастирі, в Василівській церкві, в Миколаївській церкві, в жидівській божниці, були ще архіви урядів та шкільні.

Фабрики й виробні: Стара броварня була на кінці Броварної вулиці, де тепер залишилися останки фундаменту від нього. До 1915. р. на кінці Ковельського тракту була броварня, пізніше оцтівня. Старі оліярні були в ур. „Кільщина", на Білих Берегах і при Луцькому тракті.

Цегольні були: цегольня на „Федоровці", недалеко від „Старої Катедри", де ще й досі видко великі ями; друга цегольня — на Білих Берегах, де ще й досі збереглися сліди печей; цегольня за с. Островком, де теж видко ями і сліди печей; в ур. „Бірок" була цегольня, що належала до Василіянського манастиря. Стара вапнярня була на Білих Берегах, де в урвищах видко ще печі, де випалювали вапно. Кафлярня була в ур. „Печисько" на Проваллі. Ще й тепер на розораному полі є багато порозкидуваних кафлів з XVI—XVII. ст. і глиняних люльок.

На території Володимира найдено такі цегли: цегла ізо знаком тризуба з хрестом (Островецька вул.); цегли з меншим знаком тризуба (ур. „Ілінщина", „Білі Береги", „Нова Катедра"); цегли з хрестиком на розі (садиба Голіцина на Устилузькій вул.); цегли з хрестиком посередині (Білі Береги); цегли ізо слідами потягнення пальців („Нова Катедра" і в нижчих верствах під цілим Володимиром); цегли фіґурні (подвір'я нової катедри); цегла з буквою „дельта" (урвище до Луга на Білих Берегах); квадратові цегли ізо слідами рожевої мулярської заправи (Стара Катедра); цегли із знаком котвиці (спід Домініканського ман.).

Цегли, найдені в ур. Білі Береги, з опуклими і втисненими хрестиками мали такі розміри:

	I	II	III
довжина	12 цм.	$9\frac{1}{2}$ цм.	—
ширина	64	6	$5\frac{1}{2}$
грубість	$2\frac{1}{2}$	3	$2\frac{1}{2}$

На урочищі „Стара Катедра“ на Федорівці знайдено такі цегли:

I. Цегла подовгаста, червона, з добре вимішаної глини. З неї були зроблені стіни, що їх останки лежать у р. Лузі. Заправа мулярська — сіра; довжина 29 цм, ширина 15 цм, грубість $7^1/_2$ цм.

II. Цеглини квадратові, з до-жовта випаленої глини, в якій видко кусники білої крейди. Заправа мулярська груба до 5 цм, також із домішкою кусників крейди. Заправа — рожева ; довжина 22 цм, ширина 22 цм, грубість 6 цм.

III. Цеглини квадратові з до-жовта випаленої глини з домішкою кусників крейди. Заправа мулярська груба до 5 цм, також із домішкою кусників крейди. Заправа — рожева: довжина 26 цм, ширина 26 цм, грубість 6 цм.

Цегли з ур. „Михайловець“ (горбок коло хреста).

I. Цеглини квадратові й фіґурні наріжні. Цеглини з домішкою крейди до-жовта випалені; довжина 21 цм, ширина 21 цм, грубість $5^1/_2$ цм.

II. Цеглини подовгасті, дуже грубі примітивної роботи, деякі з них із слідами пальців. Заправа мулярська ясна; цегла ця з фундаментів або склепінь: довжина ? ширина $12^1/_2$ цм, грубість 8 цм.

Кафлі з ур. „Печисько“ чотирокутні, з зеленою поливою, мають квітчастий орнамент. Кафлі, що трапляються на Старій Катедрі, найшли й на Водопійній вул., на місці, де був Спаський манастир, і на Островецькій вул. підчас розкопування горбка, що був біля млина Паєвського.

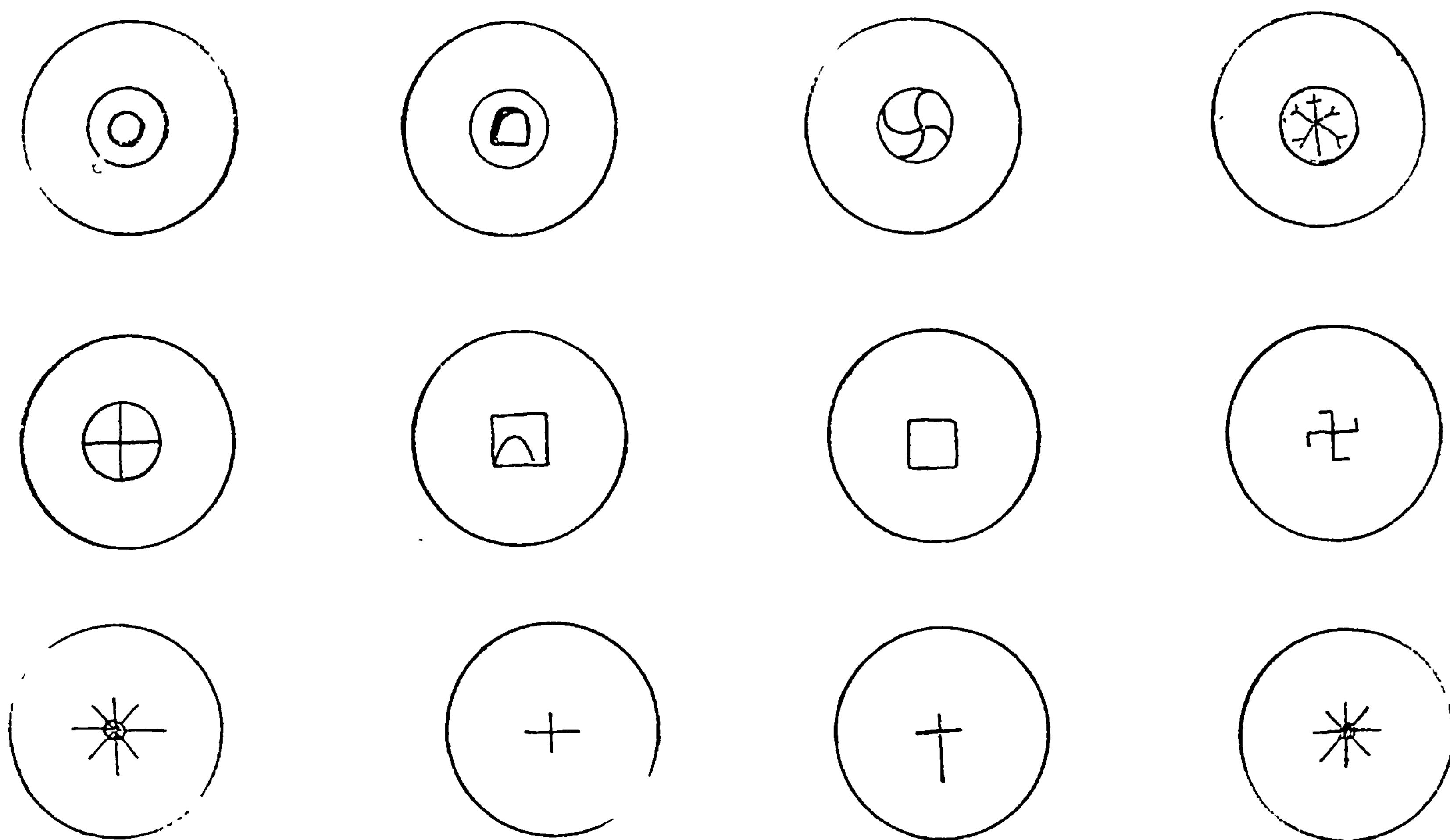
Дахівка, якою покриті старі кам'яниці в середмісті, трапляються в ур. „Печисько“ на передмісті Провалле.

Пам'ятки по цехах. До 70. рр. XIX. ст. при володимирському маґістраті була ще цехова Управа. Головою її був Гордієвич. Останнім цехмайстром гончарського цеху був Ляхович. Із слів його записані такі назви ганчарських виробів:

Яйковаті Підписковаті (підписок) Одинчиковаті (одинчик) Укладові (оклад)	Всі ці вироби можуть бути різної форми, як: збанки, гладунчики, миски, макітри і т. п.
Підгурощата (погрущі)	малі горшки
Пошулізняки рослі (рослі пошелюзні) Пошулізняки малі (малі пошелюзні)	малі горнята, покришки, мисчини і т. п.

Все це назви щодо величини, бо форми без огляду на назву можуть бути всякі.

За оповіданнями того самого Ляховича, 75-літного діда, ганчарі жили на ур. „Зап'ятниче“, де мали свої ганчарські печі. На одну з таких печей натрапили на Миколаївській вул. (Брон. Перацкого) в садибі Березовського й Савича. Старі ганчарські вироби мали на денцях свої окремі знаки (див. таблиця).

Знаки на старих гончарських виробах з Володимира.

ПЕРЕДМІСТЯ ВОЛОДИМИРА.

1) Білі Бéреги.

Село: „Села́“, „Вали́“. Поле: „За горóю“, схід. Ріка „Луг“. Дороги: „Валова́ дорóга“.

Частина села біля Валової дороги має назву „Вали“. Валова дорога йде від с. Заріччя до Білих Берегів. Здовж цілої дороги йде вал на 3—4 м. заввишки. Земля з валів обсипується, у спідніх верствах видко багато вугілля й череп'я з орнаментом княжої доби. В ур. „За горою“ на полі б. володимирського скарбника Балицького виорюють багато кахлів, цегли й тинку.

2) Заріччя.

Село: „Села́“, „Панія“ (фільв.), „Вал“. Поле: „Зава́лє“, південь, „Загу́менки“, півд., „За Смóчею“, півд., „Під гребéлькою“, півд. схід, „За перека́лом“, півд., „Прокóп'євщина“, півд. захід, „Під глотка́ми, півд. захід, „Нивки“, півд, захід. Сіножаті: „За гребéлькою“, півд. схід, „Пастови́сько“, півд. схід, „Під глотка́ми“, півд. захід. Потік: „Смóч“, південь.

У східній частині села фільварок, що колись належав до володимирського владицтва. В 1927 р. з могили, що була на фільваркових полях, видобули багато людських кістяків (ближче до валу). Ур. „Прокоп'євщина“, де тепер кольонія „Комарівка“, належало від непам'ятних часів до катедри.

3) Лобачи́н.

Поле: „Загу́менкн“, полуднє, „Підли́ще“, схід, „За цісарем“, схід, „Під Вількою“, або „Під Бу́ндою“, схід, „Вілька“,

„Придáтки“. Болото: „Кустинське болóто“, півд. захід, „Кутелí“, захід, „Своє́ болóто“, зах. Поле: „Пáнський бéріг“, півн. захід, „Зарýдка“, захід, „Кóрчмисько“, захід, „Горá“, „Брóвар“. Сіножаті: „Рíзки“, північ, „Хрипáлицьке óзеро“. Ріка: „Луг“.

Село має 12 ґрунтів. — Ур. „За Цісарем“ називається тому́, що лежить за полем селянина з прізвищем „Цісар“. — „Під Вількою“ урочище недалеко володимирського передмістя „Залуже“, де на окопаних полях меш. Балицького від дороги з Білих Берегів до р. Луг, за переданням було колись село „Вілька“; ур. „Придатки“ находиться перед „Вількою“; сіножать „Різки“ — над р. Лугом. Ур. „Бровар“ на кінці дідичівського саду на р. Луг, де вона робить коліно, там є така яма на річці; ур. „Зарудка“ місце, де є цегла і сліди будування, називається „Корчмисько“. На півд. схід від села при сутику доріг через кол. Комарівку на Хотячів і доріжки від Лобачина, в тому місці, де стоїть фіґура, перед світовою війною, перекопуючи дорогу, викопали 2—3 людські кістяки. — За другим містком, їдучи через кол. Комарівку в напрямі до Хотячева направо в ур. „Гора“ на землі селян с. Хрипалич, коло т. зв. „Хрипалицького озера“ (тепер сіножать) — селянин Харук викопав кілька кістяків, (подробиці незнані).

4) Острівóк.

Село: „Чепелí“, „Двір“, Кутелí“. Поле: „Гайóк“, схід, „За валóм“, схід, „Грошкíвщина“, схід, „Березáнщина“, півд. схід, „Вувкувня́“, захід, „Дуби́на“, захід, „Зáдній гáй“, півн. зах. „Моги́ла“, півн., „Кургáн“, схід, „Новинá“, схід. Сіножати: „Огрíдок“, схід, „Жидівка“, схід, „Лозíвщина“, півд. захід.

Ур. „Двір“ — де тепер залізничий двірець. Кутелі — між селом і залізничним двірцем. В ур. „За валом“ був колись земляний вал у напрямі до с. Хобултови (до Луцького тракту). Березанщина лежить між фільварком і містом. В ур. „Лозівщина“ на острові відкопали кам'яний гріб із людським кістяком. Ур. „Курган“ — наліво від ур. „Могила“ й на схід від „Острівка“.

5) Пóничів.

Поля: „Підкогилéнщина“, „За стінкою“ або „Під кóцюром“, „За дуби́ною“, „Острів“. Сіножати: „Острів“, „Млинéць“, „Кватирú“, „Ліс“, „Пенький“. Потік: „Луговá“.

Знайдено сокирку надбужанського типу середнього розміру — зберігається у о. Мик. Широцького. Село лежить над потоком Лугова. У селі була корчма, яку держала Залуська. Водяний млин стояв в ур. „Млинець“. Підчас земляних робіт у селі знаходили мідяні хрестики-енколпіони (збірка о. М. Широцького).

6) Провáлє.

Село: „Вýличка Провáлє“, „Шламбóн“, „Пáнський сад“, „Фільварок“. Поля: „Пéчисько“, півн. схід, „Закрéвщина“,

півн., „Горо́ди“, схід, „Ке́мпа“, півн. схід, „Фе́рма“, схід. Сіножаті: „Сінoжа́ть до млина́“, північ.

Лежить за валами на передміському укріпленні. За часів царя Миколи І. було поселили кілька вояцьких родин. Вони жили спершу в покопаних у валі землянках. Ці вояки в числі 8, стояли на рогачці або шламбоні на Луцькому тракті. Над р. Рилавицею до 1885 р. стояв водяний млин (згорів) — належав він до Василівської церкви. В ур. „Печисько“ викопують багато цегли, кафлів, череп'я й вугілля. „Закревщина“ положена за р. Рилавицею. „Кемпа“ це — горбок на сіножатях. На схід, відразу за валами, було багато могил; розкопуючи їх находили людські кістяки та перержавілу зброю. В ур. „Панський сад“ у південній його частині лежав колись великий нагробний камінь, де за переказом, була колись церква.

7) Ри́лавиця.

Поле: „Риболо́вщина“, „Казначе́йські ло́зи“, „Шну́ри“, „Бо́цюн“, „Па́нське по́ле“, „Ста́ї“, „Лопу́шне“, „Ксьондзівське“, „Григо́рова бере́зина“, „Па́нська па́сіка“, „Ви́ла“, „Ви́гари“ або „Па́нська сіножа́ть“, „Ри́лавицька сіножа́ть“, „Базилянщина“, „Кабачо́к“, „Попівський клин“, „Попівське по́ле“, „Королівщина“. Сіножаті: „Риболо́вщина“, „Лопу́шне“, „Ши́стівська сіножа́ть“, „Ви́гари“ або „Па́нська сіножа́ть , „Ри́лавицька сіножа́ть“, „Струга“. Річка: „Стру́га“.

Передмістя лежить при двох дорогах, а саме: на Луцькому тракті починається за млином Шільмана й доходить до річки Рилавиці — і далі: на Островецькій вул. від містка, що біля садиби Федоновичів. Усі поля й сіножаті, що належать до Риланиці, положені на схід від передмістя в ліву руку від Луцького тракту аж до Річки Риланиці, — в цьому місці лежить ур. „Боцюн“. Ур. „Шнури“ належало колись до Василіянського ман. Ур. „Казначейські лози“ лежить під с. Когильном. Ур. „Лопушне“, „Попівське поле“ — належать до Василівської церкви. Ур. „Ксьондзівка“ належить до латинського костела. В ур. „Базилянщина“ повстала недавно кольонія урядовців. В ур. „Кабачок“ на Зимненському тракті була колись корчма Назаревича. В ур. „Королівщина“ ґрунт належав до Василіянського ман-ря, там була манастирська цегольня.

8. Фе́доровець або Фе́дорівка.

Село: „Село́“, „Стара́ Кате́дра“, „Цего́льня“, „Рів“. Поле: „Під сада́ми“, захід, „Коби́лка“, захід, „Ли́са гора́“, зах., „Під лозо́ю“, зах., „Куті́“, захід, „За Ко́лядовим“ або „За дуби́ною“, півн. захід, „Колядово“, півн. Сіножаті: „Гребе́льки“, півд. „Прида́тки“, захід. Ріка: „Луг“. Місце на Лузі: „Зато́ка“.

„Федоровець“, чи „Федорівка“ — назва від церкви св. Федора, що повстала на місці руїн „Старої Катедри“. В ур. „Стара Катедра“ на горбку видко фундамент тринавної мурованої церкви (старої катедри). Південна її нава, підмита Лугом, усуну-

лася до річки. В ур. „Цегольня“ великі ями від цеголень, що тут колись були. Ур. „Кобилка“ положене на захід від ур. „Під садами“. „Лиса гора“ лежить на високому березі, проти села Лобачина. Ур. „Кути“ — на півд. заході від ур. „Під лозою“. Ур. „За Колядовим“ або „За дубиною“ положене на півн. схід від ур. Кути. Ур. „Затока“ — це частина річки на південь від ур. „Колядово“.

9. Шистів або Шистов.

Село: „Село́“, „Ка́рпів сад“. Поле: „Това́рня гора́“, схід, „Лиша́на“, схід, „Під дуби́ною“, схід, „Тара́сові гори“, півд. „До́вга лоза́“, південь, „Воши́ва гора́“, південь, „Замі́ри“, схід, „Сті́нка“, південь, „Ви́нниця“, півн.-схід. Сіножаті: „Марти́нів кут“, схід, „Ма́ркова лоза́“, схід, „Роки́тниця“, схід, „Сві́й кут“, півн.-схід, „Плави́“, півн.-схід, „За Ону́фрійщиною“, півн.-схід, „Залі́зник“, півн.-схід, „Під безо́днею“, півн.-захід, „Зарі́ча́нське о́зеро“, захід. Озеро: „Безо́дня“. Ріка: „Луг“.

До 1863. р. село належало до латинського костела в Володимирі, для якого відбувало панщину. Від 1863. р. його прилучено до казьонних (скарбових) сіл. В ур. „Карпів сад“, при дорозі до Володимира, в садибі Стиблика знаходять цеглу і череп'я з XV—XVI ст. В ур. „Вошива гора“, на південь від села, виорано один людський кістяк. З оз. Безодні підчас лову риби видобувають черепи буйволів і роги оленів. В ур. „Вошива гора“ виорали кам'яну сокирку. В ур. „Тарасові гори“ виорали скарб крем'яних відлупків-ножів (понад 60 штук). Ці ножі були зложені один на один. Довжина ножів досягає 22 цм, ширина — 4 цм. В ур. „Зарічанське озеро“, копаючи рів, натрапили на якісь палі в землі (це урочище — є низька сіножать).

Оселі Володимирського повіта.

Амбуків, село, гміна Хотячів.

Урочища в полі: „Острів“ — пасовисько. „Ни́ви“ — поля коло Буга. „Загу́менки“, — на північ. „Півланки́ на пісках“. „До́вгі ру́ки“, північ. „За́городи“, схід. „Півланки під Гогожанами“, схід. „Соснина“ — Сіножати: „Ліс“. „Кня́жів“. „Ходя́нів“. „Корчи́ні“. — Могили: „Моги́ла — під с. Цуцнів. „Моги́ла“ — за селом к. цвинтаря. — Ріка: „Буг“.

На ур. „Півланки на пісках“ були перед 1914 роком великі піски, засіяні черепям і кремінням. — На т. зв. „Соснині“ є багато черепя і креміння, там же кілька могил до 2 м. високих.— По другому боці Буга в с. Сліпче є рівнож могили.

Бере́зовичі, село, гм. Микуличі.

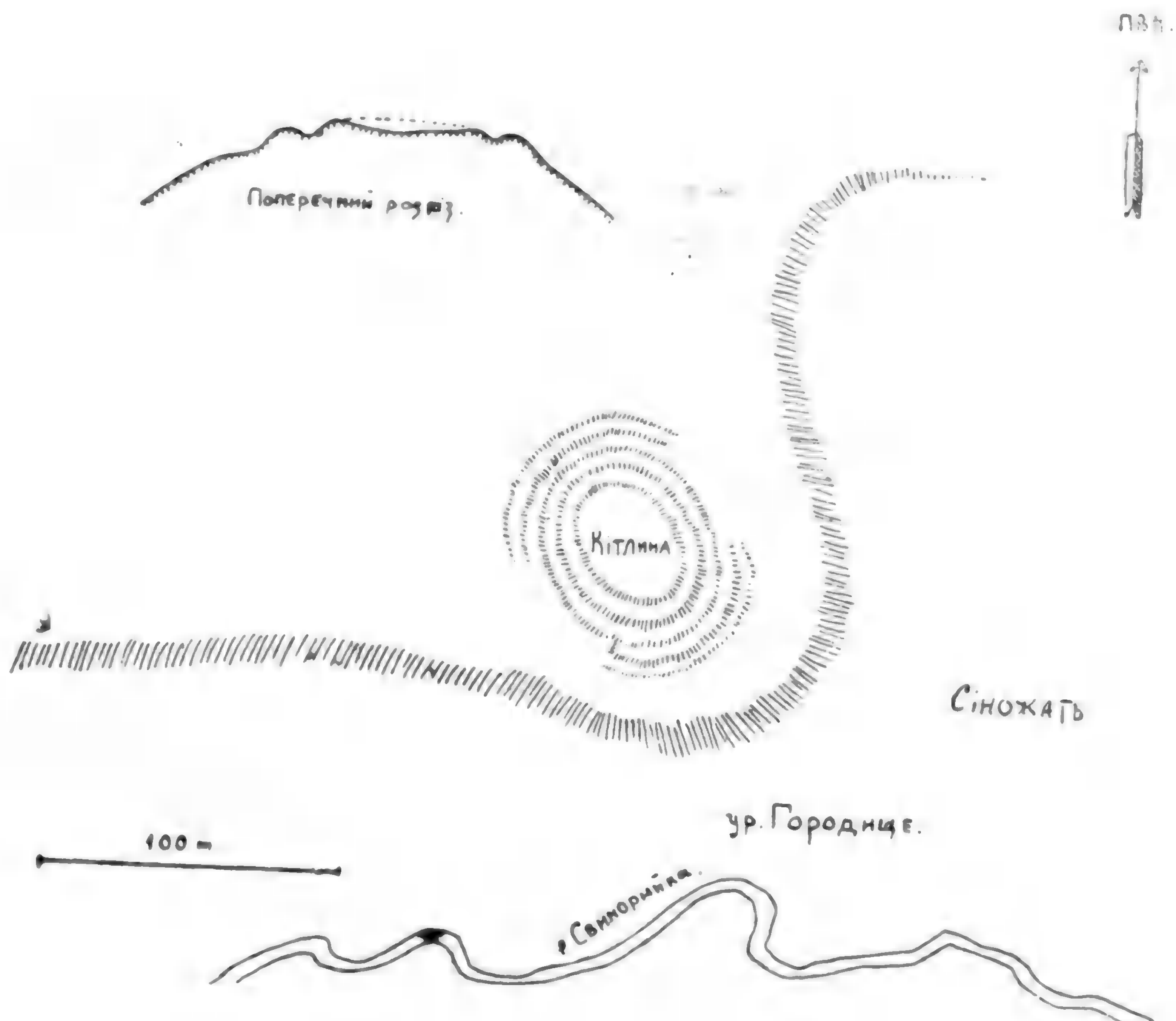
Село: „На селі́“. „За це́ркву“. „Стру́жка“. „Ві́лька“. „Це́рквисько“. — Поля: „Дорі́зка“, на північ, між дорогами. „За доли́ною“, схід. „Кут“ або „В кута́х“, схід. „Під Боби́чами“, по-

лудне. „Куде́льщина“, пол. схід. — С і н о ж а т и: „Під Яковичами“. „В берігах“, полудне. „В куті“, полудне. „На кругляко́ві“. „На долині“. — Г а ї: „Да́чі“, північ. „Луг“, північ.

В ур. „Кут“ виорюється (багато черепя, там, кажуть, було колись село, близче до річки без імени). — Селяни памятають, що в селі був колись двір дідича Ледуховського.

Би́скупичі ру́ські, село, гміна Микуличі.

С е л о: „Слобода́“. „Старе́ Село“. „Не́хворощ“. „Монасти́рисько“. — Л і с: „За́мчисько“, — С і н о ж а т ь: „Монасти́рисько“, полудне. — Б о л о т о: „Купина́“, полудне. — М о г и л и: „Моги́ла“ (три) — П о л я: „Ко́зі, го́ри“, півн. „Ожи́лля“, північ.

Городище „Замок“ в Бискупичах Руських.

„Ногави́ці“, півн. захід. „Кошма́нка“, захід. „Васили́ха“, захід. „Чорторийя“, полуд. „Городи́ще“, захід. „Граба́рка“, північ. „Городи́сько“. „Граби́на“, схід. „Ме́лишів“, захід. — Р і к а: „Луг“.

В „Монастириську“, що належить до села, було старе кладовище (на зах.) — Ур. „Городище“ йде в напрямі до с. Чесний Хрест і там же дідичівський ліс, що наз. „Замчисько“. — Сіножать „Монастирисько“ є на р. Луг, полуднева сторона від Бискупич. — Ур. „Грабарка“ під селом на північ. — Могили, одна коло кладовища і 2 в ур. „Грабина“ на $^{1}/_{4}$ км. від села на схід. — В ур. „Мелишів“ на захід від села коло „Городища“

виорюють багато черепя. — Ур. „Городисько“ зі сторони с. Чесний Хрест три км. вздовж правого боку річки „Луг“. — Селянин виорав два камяні молотки і продав їх секретареві волости.

Би́скупичі шляхе́цькі, село, гм. Грибовиця.

Село: „Церко́вці“, або „Підцерко́вці“. „Середня́к“. „Куто́к“. „Наконе́чники“. — Гай: „Дубрі́вне“. — Поля: „Загу́менки“. „Загре́бля“. „Засе́ло“. „Сосни́на“. „Кізя гора́“. „Бурсу́ківка“.

На захід від села водяний млин. — В ур. Засе́ло знайдено срібну римську монету. — В 1913 р. з приводу 300-ліття дому Романових село було переімоноване на Алексєєвку.

Би́скупички малі́, село, гм. Грибовиця.

Село: „Се́льці“. „Голія́нці“. „Ко́вороти“. „Вели́кий панський сад“. „Старі́ мо́гилки“. — Поля: „Заста́вє“, півд. схід. „Пе́рші поля“, полудне. „Пана́сівка“, полудне. „Мале́нька куцу́ба“, півд. захід. „Перето́ки“, захід. „Лани́“, півн. схід. „Задні ста́лі“ півн. „Четверти́ни“, півн.

В ур. „Ковороти“ була стара коршма. — В ур. „Великий панський сад“ донедавна стояла каплиця, колись тут була церква. — „Старі могилки“ по дорозі до с. Діхтева. — В ур. „Перетоки“ за переданнями було колись село тоїж назви. Це село пізніше зігнано на нове місце, де тепер Нискиничі. — Фільварок колись належав до (української шляхти Третяків. — Теперішня церква перенесена сюди 1913 р. з містечка Крилова.

Бистраки́, гм. Кори́тниця.

Ріка: Буг. На північ, на піскових видмах фраґменти кераміки з бронзової доби.

Біли́чі, село, гм. Грибовиця.

Село: „Село“, „За річкою“. „Підга́йці“. „Старе́ се́ло“. — Поля: „Загу́менки“, північ.. „Під За́болотцями“, полудн. схід. „Кури́ловщина“, полудн. схід „Кущіва́“, північ. „Краків“. „Ви́рубанка“, схід. — Сіножати: „Кло́пот“, півн. захід. — Гай: „Корчу́нок — Рідке“, схід. — Горо́ди: „Зало́нщина“, — Озеро: „Чо́вниська“, півн. захід. — Вал: „Вал“, в ур. Залонщина.

Вал в ур. Залонщина довгий на 300 метрів, вис. 4 м. і шир. 3 м. — Село належало до панщини і по панщині до Чацьких; двір був у Старім Селі. Підчас земляних робіт тут викопано людський череп перебитий цвяхом. — Краків — поле, де був колись фільварок.

Бі́рок, хутір, під Володимиром.

Дві великі розорані могили. Одна з них при самім тракті Володимир-Луцьк, друга на полудневий схід від першої, близче до сіножатей. Могили ще виразно видно, мають вони до двох метрів висоти.

Блаженик, село, гм. Ве́рба.

Село: „Село́“. „Гу́лянка“. — Поля: „Дібро́ва“. „Гу́мнище“. „Вели́ке“. — Сіножати: „Котли́“. „Гна́тівка“. — Ріка: „Ту́рія.

В селі на Гулянці була колись коршма під назвою „Гулянка“. В ур. „Велике“ повстала кольонія під тоюж назвою „Велике“. — Село за переказом дістало назву від якогось монаха „блаженного“, що колись тут серед непрохідних лісів побудував монастир на честь св. Миколая.

Бобичі, село, гм. Мику́личі.

Село: „Осере́док“. „Ку́рача ніжка“. „Куто́к“. — Поля: „Перето́чина“. „Кварця́нова доли́на“. „Комірницьке“. „Нездо́бе“. „Прида́тки“. „Безо́дня“. — Сіножати: „Лоза́“. „Крива́ доро́га“. „Ру́чаник“. „Кобасівщина“. „Нездо́бне“. — Ліс: „Бере́зина“ або „Гайо́к“.

В селі були колись фільварок, бровар і коршма. — На старім цвинтарі зноситься камяний хрест на 90 цм. високий. Цей хрест, як переказують селяни, поставлений вже так давно, що навіть прадіди не памятають. — На границі урочищ „Крива дорога“ та „Ручаник“, на острові на сіножатях, зноситься могила на $2\,^1/_2$ м. висока. — В ур. „Безодня“ близче до сіножатей виорюють перепалену глину та черепя. — В ур. Кобасівщина був колись водяний млин, тепер там нема й сліду потока.

Бо́ртнів, село, гм. Хотячів.

Село: „Во́лиця“ північна часть. Саме „Село́“ ділиться струмком і сіножаттю. За се лом озеро „Луг“, на півн. схід. За селом, на захід „Стари́й цвинта́р“. — Урочища в полі: „Жидівка“ від села на схід. „Видінщина“ на схід. „Жолоби́“ на полудн. схід. „Святи́й Ян“ на тракті з Крилова до Устилуга. „За село́м“ на захід. „Кути́“ на захід. „Бере́зина“ на полуд. захід. „Сму́га“ — криниця за селом. „Загу́менки“ за Волицею. „На двійці“ — криниця. „За ру́дка“ на півн. схід. „Почека́йка“ на північ, стара коршма і пасіка. „Ба́шта“ на півн. захід. „Па́стовень“ ділить село на дві части. „Ставо́к“ середина села (низька), пусті місця, тепер вигін. „Доро́га до Яна“ — до фіґури.

На, „Видінщині“ був колись фільварок. — На „Святім Яні“ була колись капличка (уніятська), де стояла фіґура св. Яна. Про капличку оповідають, що на стрих тієї каплички злодій сховав вкрадене в селі сало і склав вину на св. Яна. За те людність збурила капличку. — Про криничку на „Смузі“ оповідається в леґенді, що там дістав сцілення темний з с. Ізова.

Бу́бнів, село, гм. Микуличі.

Поля: „Ду́бровка“. „На підріччя“. „На загу́менках“. „Зегороди“ — Сіножати: „Се́лиська“. „По́тік“. „Підріччя“. „Ба́ре́зовець“. „Кабани́ха“. „Ру́дка“. — Потік: „Став“.

Село було в одну вулицю. В селі до 1918 р. при потоці „Став“ був водяний млин.

Будя́тичі, село, гм. Грибовиця.

Поле: „На ви́гоні“. „За дуби́ною“, схід. „До Ни́скенич“ або „За садо́м“, північ. „За вало́м“, захід, до с. Русович. „Долинки́“, полудне, до с. Старої Лішні. „Вака́нт“, полудне, під с. Старою Лішнею. „Підста́вле“, схід. — Сіножати: „Луг“ і „За лу́гом“, півн. — Млин: „Млине́ць“, в Долинках. — Криниця: „Кринúчка“.

В ур. „Долинки́“ був колись млин наз. „Млинець“. Двір належав до п. Пашкевичевої. Стара церква була на тім місці, де тепер нова. Та сама Пашкевичева побудовала капличку за криничкою, де за переказами найшлася ікона Б. Матері, дотепер тут відбуваються відпусти на десяту пятницю по Великодні. В ур. „На вигоні“ була коршма. — Підчас копання студні на фільварку п. Дверницького викопано мамонтів бивень.

Бужа́нка, село, гм. Хотячів.

Село: „Куто́к“. „Перегоро́да“. „Підцерко́вці“. „Па́нська ву́лиця“. „Се́ловська дорога“. „Стара́ коршма́“. — Поле і сіножати: „Замогúли“, схід. „Но́вина“, схід. „Остро́вки“, півн. схід. „Брід“, полудне. „Журúтин“, півн. захід. „Ру́дка“, захід. „Це́плі“, півд. захід. „Бере́зина“, північ. „Одміна“, півд. захід. „Гребе́лька“, схід, коло села. „Широ́ке боло́то“, схід коло села. „Берегú“, схід, сіножать. „Загайо́к“, захід, сіножать. — Могила: „Мака́рів курга́н“, полудне.

„Се́ловська дорога“ йде в напрямі до с. Дрогинич, де, як переказують, було старе село. — На „Панській вул.“ був колись фільварок. — На „Широкім болоті“ коло села був колись водяний млин. — В селі на т. зв. „Старій коршмі“ р. 1930 селяни виорали скарб польських срібних і золотих грошей; скарб складався з монет початку і середини XVII ст. (я сам бачив у селян монети Яна III з 1661 р.). — На схід від села в ур. „Замогили“ були колись дві великі могили, тепер їх розорюється. — На сіножатях в ур. „Островки“ викопано людський кістяк, там же в полі під границею села Верхнів виорюють багато черепя і викопали цілий великий глиняний горщик. Є сліди печей. — В лісі, що належить до с. Дрогиничі, на полудне від Бужанки і на північ від Дрогинич, є могила, наз. „Макарів курган“. — Церква споконвіку стоїть на однім місці.

Верба́, село, гм. Верба.

Село: „Загребе́лле“. „Улiза́рщина“. „Во́ля“. „Бродо́к“, річки. „Гребе́лька“, дорога через болото. „Плав“, стави. „Рúвка“, коршма. „Козако́вий вал“, гребля на р. Бродок. „Тильгаївка“, фільварок. — Могила: „Кругавина“. — Поля і сіножати: „Підрúзи“, на півн. „Загу́менки“, північ. „Четвертинú“ північ. „Роке́шина“, схід. „Сúтне“, схід. „Прида́тки“, схід. „Лúса гора“

полуднє. „Підбірок“, полуднє. „Полюхно́“, півд. зах. „Піски“, полуднє. „Лядо́к“, схід. „Піддубини́“, захід. „Селиська“, в напрямі с. Охновка.

Річка „Бродок“ пливе через село, тут же витікає з джерел і ставів. Був колись водяний млин. На річці гребля, називається „Козаковий вал“. Стави звуться „Плав“. — Стара церква була в ур. „Улізарщина“, де ще й дотепер те місце окопане ровом. — Стара цегольня недалеко від теперішного ґазового млина — Стара панська коршма „Ривка“ була колись, тепер нема її. — В ур. „Селиська“ від Верби до Охновки була колись могила під назвою „Круга́вина“. — В селі було колись три фільварки, один з них зветься „Тильгаївка“. — Гадають, що село носить свою назву від шляхтича Вербовського.

Верхнів, село, гм. Хотячів.

Село: „Село́“. „Боківці“. „Гать“, річка. — Поле: „Рахлівка“. „Колишівка“. „Зби́ти“. „Бере́зина“. „Граби́на“. „Пло́щадь“. „Ланки́“. „Стари́й гай“. „Мария́нка“. „Колодя́жин“. „До́вгий“. „Під ни́вками“. „За граби́ною“. „Піддроги́нищина“. „Кути́“. „Лиски́“.

В ур. „Площадь“, над р. „Гать“ є сліди якоїсь оселі.

Ви́гаданка, село, гм. Хотячів.

Село: „Село́“. „Коршма“. — Сіножати: „Ліс“, полудне. „Зато́ка“, над Бугом. „Городи́“. „Ріде́вина, півн. зах. „Туро́пче“, північ. „Жидівка“, північ. „Кут“. „Ва́лені дуби́“. „Хво́щанець“, полуднє. — Поля: „Вотю́чка“. „Під Вотю́чкою“, полудне. „Під горба́ми“, півд. захід. „Під го́рами“, півд. захід. „Під лісом“, півд. „За́росли“, схід. „Прида́тки“, схід. „Піски“, півн. схід. „Горке́ боло́то“, півн. схід. „Дубро́ва“, півн. схід. „До лу́га“, півн. схід. „Ко́ло бика́“, півн. схід. — Ріка: Буг. На Бузі: Сумле́нське, „Зва́дній рів“. „Ви́скренець“. „Вир“. „Кле́паний кут“. — Озеро: „Ку́поватець“.

Село лежить над Бугом, проти городища б. Волиня, на піскових надмах. — Озеро „Куповатець“ лежить за селом. — Сіножать „Ліс“ простягається аж до ур. „Вотючки“, на якім є багато неолітичної кераміки і креміння. — На сіножати „Затока“ над Бугом є багато палів а також і в самім Бузі, можливо тут був колись міст. — Сіножать „Городи“ за Бугом, коло „Городища“. — Сіножать „Городище“ теж за Бугом, коло „Городища“. — Сіножать „Городище“ теж за Бугом, тут звуть його „Боцяном“. — „Валені дуби“ лежать між „Жидівкою“ і „Туропчем“ коло Буга. — „Під горбами“ і „Під горами“ неолітичні осади, черепя і креміння. — Ур. „Піски“ простягається аж по „Горке Болото“, за цим ур. „До луга“. — В селі на піскових видмах находять камяні сокирки, стріли, серпи. — В селі ж знайдено і золоту римську монету (найшов Іван Киричко). — На переправі через Буг проти городища б. „Волиня“ знайдено залізний меч, шолом і застіжку. — „Коршма“, дім, де тепер мешкають жиди.

Ви́дранка, село, гм. Коритниця.

Поля: „Загу́менки“. „За мостко́м“. „Мочу́ли“. „Нивки́“. „Ви́гон“. „Монастиро́к“. „Коло́да“. — Сіножати: „Коло́да“. „Костючи́на“.

Село в одну вулицю. До села присілок „Вілька видранецька“. — В ур. „Колода“ на сіножатях кругле городище, що займає площу в $^{1}/_{4}$ гектара. Наоколо городища рів і вал на 5 м. високий. Городище має назву „Монастирок“.

Видють, село, гм. Олеськ.

Поля: „Застру́жє“. „Пугаче́вка“. „За лужо́к“. „За ви́жар“. „За вязо́к“. „За ло́зи“. „Криву́ля“. „Завульши́на“. „Осере́док“. „Ду́лювщина“. „Дри́товень“. „Трусова́“.

В ур. „Дритовень“ 1 могила, в ур. „Трусова“ 2 могили.

Владино́піль, село, гм. Олеськ.

Поле: „Мамки́“. „Пилю́щина“. „Городи́ще“. — Річка: „Нерєтва“, доплив Буга.

„Пилющина“ лежить на піскових видмах., там знайдено камяну булаву (під с. Мусур). — На захід від села на довгій пісковій видмі серед болота знайдено камяну булаву, фраґменти неолітичної кераміки і дрібні відлупки кременя. На тій же видмі, як оповідають, сильні вітри видувають людські кістки. Знайдено тут кілька людських кісток і багато зубів.

Во́лиця моро́зовецька, село, гм. Грибовиця.

Село: „На тамто́й бік“. „Село“. „Фільва́рок“. — Поле і сіножать: „За дорожко́м“, схід. „Нивки́“, схід. „Загу́менок“, схід.

Село невеличке на 10 ґрунтах. В селі була коршма і водяний млин на річці. — Фільварок належав колись до Білостоцького.

Во́рчин, село, гм. Коритниця.

Поле: „За горо́дом“, „За стінкою“, „Мо́рги“, „Бере́зина“. Сіножати: „Сулово́к“, „Бірувки́“.

В селі був колись бровар.

Вощатин, село, гм. Хотячів.

Село: „Казьо́нщина“, східна частина. „На тамто́му бе́резі“, полуднева, „Па́нські“, північна. „Ку́рява“, дорога на схід від села. „Лани́“, хата за селом, захід. Поле: „Роки́та“, схід. „Повланки́“, схід. „Ни́вки“, схід. „Корчу́нок“, полудне. „Підгі́р'я“, північ. „Загу́менки“, північ. „Іванівщина“, півд. схід. „Сигна́л“, проти кладовища. Річка: „Рів“. Сіножати: „Островки́“, схід. „Яроші́вка“, полудне. „Прида́тки“, полудне. „Пе́ред повланка́ми“, полудне. „Ко́ло млинця́“, зах.

В селі було колись три двори, дві великі пасіки. Давніше село належало до Загоровського монастиря. — Церква стоїть на місці своїх попередниць, там викопують людські кістяки.

Га́йки, село, гм. Верба.

Село: „Га́йки“, „Ягідно“. Поле: „Воло́ки“, „Га́рбар“, „На соро́чинах“, „Під стру́гою“, „Лани́“, „Дуби́нка“. Сіножати: „Макси́мовець“, „Стави́ще“. Ліс: „Дубини́“. Ріка: „Ту́рія“.

Село складається з двох частин, положених на правім і лівім березі Турії.

Гно́йно або Гні́йно, село, гм. Верба.

Село: „Село́“, „Воле́ні“, „Опаци́ни“. Хутори: „Піддуб-ки“, „Ту́рія“. Поле: „Пувланки́“, схід, „Підболоток“, захід, „По́рхово“, захід, „Довго́род“, на хуторах „Турія“. Сіножати: „Зару́дло“, схід, „Ви́гонська“, схід, „Ру́динці“, півд.-схід. Річка: „Ту́рія“.

„Воле́ні“ і „Опаци́ни“ належали до дідича Опацького. До нього ж належав колись великий млин на р. Турії на хуторах тої самої назви. — В селі був ще двір дідича Мясковського, сини його брали участь в польськім повстанні 1863 р. і російський уряд змусив його продати тую маєтність; купив її від нього Рачинський, а від Рачинського Феодоров. — Село в 1913 р. з приводу 300-ліття дому Романових було переіменоване на Романівку. — В селі було колись дві коршми, одна громадська, друга дідичева, а при ній великий заїздний двір. — Поблизу села є хутори: один — „Піддубки“, другий „Турія“, там колись посаджено було чотирі родини чиншовиків і три родини крепаків, які відбували панщину в Гнійні. — Церква споконвіку стоїть на однім місці. — В 1929 р. в Гнійні виорали селяни скарб срібних польських монет, не знати якого часу. Монети порозбирали поодинокі селяни і дехто ще й досі їх тримає у себе. — В ур. „Довгород“ на турійських хуторах підчас розкорчовування ліса найдено кремяну сокирку надбужанського типу.

Гори́чів, село, гм. Хотячів.

Село: „За річкою“, „Зворо́тичі“, „До Зи́мна“. Поле: „Пе́чиська“, схід, „Під Зи́мном“, півн.-схід, „Попо́ва гора́“. Гаї: „Яно́вець“, північ, „Лищи́на“, захід. Могили: „Моѓили“ „Кур: га́н“, півн. схід. Річка: „Потік“.

„Пе́чиська“ находяться в гаю, там ще й тепер є багато перепаленої глини. — Ур. „Попова гора“, там був колись гай і там же дві могили. — В Суходольськім лісі в двох км. від села в напрямі на Суходоли є одна чи дві могили. — Вниз по р. „Потік“ в напрямі до села Зимно є могила. В Горичеві знайдено кремяну сокирку надбужанського типу.

Гри́бовиця, село, гм. Грибовиця.

Село: „Лінія“. „Загу́менки“, „Мендзівська ву́лиця“, „Двір“. Поле: „Тара́сівка“, „Кропи́вщина“, „Сосни́на“, „Гора́здичі“, „Міловиця“, „Підбіли́щина“, „Кустури́вщина“, „Гро́мош“, „Борсуківка“. Озеро: „Клиба́нівщина“. Сіножать: „Чо́вниська“.

Сіножать „Човниська“ є коло с. Біличі. — В ур. „Борсуківка“ виорюється багато люльок. — На північний-захід від села було в полі кілька могил (розорані).

Грико́вичі, село, або Ри́ковичі, гм. Порицьк.

Село: „Ора́нський куто́к“, „Ко́ло Байди́“, „Наконе́чники“. Поле: „Острови́“, „Під чагара́ми“, схід. Сіножати: „Пастовні“, північ, „Під горо́ю“, захід, „Ло́зи“, захід, „Острови́“, полудне. Могили: „Моги́ла“.

Був колись в селі церковний млин. Двір гр. Чацького. В селі т. зв. кошара, де перед тим була горальня; перед світовою війною стояла тут сотня козаків. — На ур. „Острови“ в $1^1/_2$ км. на полуд.-схід від села є могила. — Коло церкви стоїть хрест, на тім місці була колись старша церква.

Гру́шів, село, гм. Порицьк.

Село: „Куто́к Кашо́вського“, „До Гаври́лка“, „Ко́ло це́ркви“, „До Баба́ли“, „До поста́“, „Стара́ коршма́“. Поле: „Пе́ред село́м“, „Ліски“, „Ду́манова ко́пань“, „Кова́льська ко́пань“, „Ру́банка“, „Лішківська“, „Чо́рний гай“, „Гірки“, „Заміна“, „Широ́ке“, „Ціга́нка“, „Прида́тки“, „Громо́вина“, „Річчина“, „Четвертини́“, „За́города“. Сіножати: „Дубове́ць“, „Купини́“, „Попере́чне“, „Кут“, „Попла́вське“, „Пеку́нське“, „Пастовні“. Шлях: „Сока́льська доро́га“.

В селі в урочищі „До поста“ була вартівня пограничної сторожі на б. російсько-австрійському кордоні. Через ур. Гірки проходив колись старий шлях, що його тут називають „Сокальською дорогою“.

Дере́чин, село, гм. Порицьк.

Село: „Старе́ село́“, „Село́“, „Би́скупщина“. Поле: „Круга́вина“, „Піски“. Сіножати: „Зага́є“, „Острівóк“, „Ло́зи“, Ріка: „Луг“.

В селі в ур. Бискупщина, там, де тепер будинок школи, при копанні натрапляють на фундаменти і склепіння незнаної нікому давньої будівлі. — На сіножатях деречинських бере своє джерело Луг.

Діхтів, село, гм. Хотячів.

Село: „Ра́ковиця“, „Коне́ць“, „Двір“. Поле: „Бо́мкова доли́на“, півн. зах. „Загу́менки“, півн. захід. „За́дне ко́ло“, півн. захід. „Прида́тки“, півн.-захід. „За млино́м“, полудне. „Від Ни́скинич“, полудне. Сіножать: „Ко́ло кини́ці“. Ліси: „Прова́лє“, півн.-схід. „Дуби́на“, півн.-схід. Річка: „Гни́да“.

„Раковиця“ походить від раків. — „За млином“ — колись до 1845 р. був водяний млин. — За переказами, церква колись стояла коло „Криниці“, про те може свідчити і хрест, що стояв там аж до 1885 р., але церква завалилася в криницю.

Древи́ні, село, гм. Порицьк.

Поле: „Миха́йлівка“, „Зага́й“, „Забере́зини“, „Тара́ховичі“. Озеро: „Кріва́ве о́зеро“. Фільварок.

Село назв кутків і улиць не має. — „Кріва́ве озеро“ має свою леґенду: підчас якогось бою кров стікала в це озеро і вода в нім стала червона. Озеро це над шляхом з с. Іванич до Грибовиці. — В селі фільварок п. Рудницьких. — На дідичівських полях поблизу фільварку була колись висока могила, тепер вона вже розорана, але горбок ще добре помітний. — Старі метрики показують, що мешканці цього села носили переважно два прізвища: Киселі і Богуни. Пізніше ці прізвища відмінилися на Киселюків і Богонюків.

Ду́бники, село, гм. Верба.

Село: „Закри́вень“, „Козаки́“, „То́й бік“. Поле: „Стервя́ги“, „О́бшар“, „Прида́тки“, „Старі́ го́ри“, „Нові́ го́ри“, „Загу́менки“, „Зага́й“. Сіножати: „Жи́дівка“, „Са́дки“.

В ур. „Закривень“ недалеко могилок на глинищах викопують богато людських кісток. Знайдено тут кілька черепів попробиваних залізними цвяхами, поржавілі мечі і шаблі та кінці списів. — При дорозі в ур. „Закривень“ була колись коршма, що належала до фільварку. — В ур. „Обшар“ ще донедавна було чотирі великі могили (до 3 м. високі) тепер розорані. — На північ від села на полях військових осадників найдено при оранні камяну сокирку з діркою.

Дуліби, село, гм. Олеськ.

Поле: „Бере́зє“, „Ки́лиха“, „Підрі́чча“, „Гро́миха“, „Основи́цьке“, „Залю́биця“, „Степа́ниха“, „Красо́к“, „Ција́нка“, „Криве́“. Річка: „Ту́рія“. Могили: „Моги́ла“.

На ур. „Громиха“ підчас меліорації знаходили селяни залізні списи і баґнети, сильно пержавілі, старовинного типу. За переказами, ніби в цім місці був бій в часі війни з турками. — На березі р. Турії є могила. Передання каже, що в ній поховано вояків, що загинули в турецьку війну.

Жа́жковичі, село, гм. Порицьк.

Село: „Зацерко́вці“, „Заги́да“, „Млин“. Поле: „Заклуні“, північ. „Озе́риська“, півн. „Під гає́м“, полуднє. „До По́рицька“, полуднє. Сіножати: „Ма́стів“, захід. „Ко́ло горо́дів“, полуднє.

Жджа́ри, село, гм. Грибовиця.

Село́: „Село́“, „Жджа́рки“, „Заставо́к“. Ріка: „Буг“. Гаї: „Гаття́“, „Загру́дка“. Сіножати: „Кру́гель“, „Ло́зи“, „Потере́бки“. Поле: „Загу́менки“, „Нуси́лово“, „Біле по́ле“, „Острі-во́к“, „Загре́белька“, „Кватирки́“, „Сосни́на“, „Ме́льникова гру́дка“, „Оболо́нь“. На Бузі: „Безо́дня“, „Береми́ська“.

Звідки походить назва села, місцеві люди пояснити не можуть. — На піскових видмах багато фраґментів неолітичної кераміки і мікроліту. — Нижче по р. Бугу знайдено десь в рр. 1911—12 бивень мамонта. Село поділяється на „Жджари“ і „Жджарки“, „Жджари“ на „Заставок“ і „Село“.

Житúнів, село, гм. Хотячів.

Село: „Казьóнщина“, „Пáнська вýлиця“, „Нагірянці“. Поле: „Широ́ке“, „Забрíдє“, „Кукувáтнє“, „Підгáйки“, „Горá“, „Вакáнт“, „Корчýнок“.

Житáні, село гм. Микуличі.

„Село: „Селó“ „Кутéнці“. Сіножати: „Велúка“. „Гóстрів“. „За гóстровом“. „Нериснúця“. „Пристíнок“. „За коршмóю“. Поле: „Гошівка“. „Придáтки“. „Пупланкú“. „Óстрів“. „За коршмóю“. „Грушопáнь“. „Вúгон“. Ліс: „Лúповиця“. Могили: „Курганú“.

На полях в ур. „Вигон“ на старому селі було кілька могил, дотепер лишилися дві і ті розорюються.

Зáболотє, село, гм. Коритниця.

Село: „Зарíчка“. „Котлéни“. „Серéдні“. Поле: „Подбірок“. „Галянти“. „Крýгла берéза“. „Підкриничкú“. „Мочáр“. „Паровéць“. Придáтки“. „Дóвге пóле“. „Забрíд“. „Нéцький кут“. „Кургáан“. „Закургáн“. Сіножати: „Прóлози“. „Деревúща“. „Сінóжати“. „Проворóттє“. „Паровéць“. „Верескú“. „Пýзовське болóто“. „Зáмчисько“.

В ур. Замчисько серед непрохідніх болот невелике кругле городище. Як оповідають селяни, знаходять там грубе черепя і випалену дочервона глину.

Зáболотці, село, гм. Грибовиця.

Село: „Зáболотці“. „Сердятичі“. „Ракýлин“. „Попóва вýлиця“. „Дякóва вýлиця“. „Корнієва вýлиця“. „Прóців млин“. „Рів“. „Старúй двір“. „Вигóда“. „Під грудáми“. „Югáнові горбкú“. „Мóгилú старі“. „Мóлилки нові“. „Остáрія“. Ліси: „Церкóвний ліс“. „Змікé“, гай, полуднє. Кольонії: „Гýрів“, „Малúй Гýрів“. „Вúгранка“. Поле: „Лозовó“, захід. „Глúнище“, захід. „Під Літóвежом“, захід. „Берéзина“, захід. „Мостúська“, північ. Калúновець“, північ. „За горóдами“, північ. „Курновáтець“, північ. „Чорноземля“, північ. „Курúлівщина, північ. „Вúрубанка“, північ. „Чабáнівка“, схід. „Новúни“, схід. „Остров“. „Кóпань“, схід. „Олексáндрівка“, схід. „Грудá“, півд.-схід. „Жолобú“, полудне. „Загýменки“, полудне. „Громóвина“, полудне. „Осовúці“, полудне. „Петрівщина“. „Сіножати: „Нивкú“, півн. захід. „Придáтки“, схід.

Село складається з трьох колишніх сіл: Заболотці, Сердятичі і Ракулин. Вулиці Полова і Дякова йдуть за старою цер-

квою. „Проців млин“ урочище на теперішному „Рові“, що проходить через село. „Остарія“ є то стара коршма в Ракулині. По дорозі. Літовежа до Жджар є знову коршма в ур. „Вигода“, инша знову коршма була в ур. „Під грудами“ або в ур. „Югановi горбки“. „Курилівщина“, там був ліс. „Вигранка“, кольонія виграна в карти. На „Петрівщині“ цегольня. „Остро́в“ це поле, оточене болотом і там виорюється жужель, цеглу і вугілля.

Зави́дів, село, гм. Порицьк.

Село: „Жджа́рки“. Зави́дів“. Поле: „Се́лисько“. „По́руб“. „Тараха́ні“. „Ли́са гора́“. „Помі́рки“. „Брі́д“. „Прощани́ця“.

„Жджарки“ так називаються, бо тут оселилися люди з с. Жджари. В ур. „Селисько“ під с. Деречином багато черепків і перепаленої глини. Ур. „Прощаниця“ в гаю, де коло джерела стоїть хрест.

Загли́нки, село, гм. Оле́ськ.

Поле: „Коло́ди“, „Па́нське“, „Слилохо́же“, „Кацанів“. Річка: „Гора́“, „Висо́ке“, „Нада́тки“, „За́городє“. Ліс: „Бір“. Село в одну вулицю.

Замо́сти, село, гм. Верба.

Поле: „Переко́п“, захід, „Пастви́ще“, північ.
Село належало до фільварків Дверницького.

Зи́мно, село, гм. Микуличі.

Село: „Село́“, „Ко́ло млина́“, „Монасти́р“. Поле: „Липи́на“, південь, „Короле́ва гора́“, півд.-зах., „Пе́чиська“, півд.-зах., „Жидівка“, півн., „Кня́жа гора́“, захід, „Моги́ла“, півн.-зах., „Перевіз“, схід, „Озими́я“, схід, „Городи́ще“, захід, „Кра́сна гора́“, Сіножати: „Невоста́во“, зах. і півн.-зах. Річки: „Луг“, „По́тік“. Місце на Лузі: „Короле́ва я́ма“.

Село в одну вулицю, витягнуте вздовж р. Луга. В західній части села на Княжій горі чотирокутний мурований замок, в якому здіймається велика мурована церква. Нижче за стінами замку над Лугом мала церква — базиліка. — На городах близче до річки, на старім цвинтарищі камінний хрест до 2 м. високий. Хрест посередині має заглиблення для образу або напису, а на раменах по 3 ямки. — В східній частині села на Лузі великий мурований млин і відразу коло нього муровані доми б. фільварку. На південний схід від млина на досить високім березі річки сліди якоїсь великої будівлі (цегли, кафлі, шкло, черепя). — На південь від монастиря ближче до долини потока глибокі ями від колишньої цегольні. Переказують, що в тій цегольні вироблялося цеглу для будови замку і церкви. Ур. Невоставо то низька сіножать, на якій здіймається високе городище. — В ур. Липина, де був до 90-х рр. XIX ст. старий липовий ліс, стояло багато могил, від них тепер не залишилося й сліду. Як оповідають старі місцеві люди, ці могили розкопу-

валися і в одній з них знайдено зброю і дротяну сорочку (розкопки проф. Вол. Антоновича). — В ур. Печиська підчас розорювання могили натрапили на кістяк людини, а при нім знайдено камяну сокирку з діркою. — В ур. Перевіз, де тепер міст через Луг, підчас будови шоси натраплено на ціле передісторичне селище. В узбіччу прокопу для дороги можна було бачити землянки заповнені чорною землею, фраґментами кераміки, кістками звірят, птиць і риб, а також великою кількістю річних черепашок. Річних черепашок було тут так багато, що земля від них тут цілком збіліла. В землянках знайдено

Городище в Зимні.

кілька начинь неолітичних та часів лятенської і римської культури. В одній із землянок знайдено залізну лятенську фібулу. На тім же селищі відкопано гріб людини з часів неоліту. При кістяку лежали роги з буйвола, великий камяний молот без дірки і кремяне вістря до спису. На цілій поверхні селища розкидано багато черепя, кісток і лупаного креміння.

На захід від ур. Перевіз, вздовж високого берега над Лугом аж до ур. Жидівка підчас будови хуторів раз-ураз натрапляли на передісторичні землянки, печі і могили. На однім з хуторів натраплено на землянку і піч, побудовану з круглої цегли. При печі стояли начиння, виповнені кістками звірят

і риби. Підчас скопування дороги в ур. Жидівка на березі невеликого озера викопано кістяк людини, при нім було глиняне начиння на вид макітри і кількадесять кремяних скалок довгих до 16—18 см. На схід від того гробу, на однім з хуторів підчас закопування граничного стовпа викопано залізну сокирку (бердиш) з княжої доби. На хуторі біля Лугу підчас будови хліва відкопано багато черепків, глиняних начинь, оздоблених хвилястим гребінцевим орнаментом, характеристичним для княжої доби. В ур. Могила, де лежав великий камінь, викопано також кістяк людини. Як переказують селяни, тут був похований якийсь ватажок. Камінь з могили перевезено до водяного млина, де він лежить до цього дня. На цілій поверхні зимненських грунтів підчас орання поля, копання городів, ям і ровів часто знаходять кремяні серпи, сокирки, шиферні і глиняні пряслички і багато черепків передісторичної кераміки.

Городище. На північний захід від замку і монастиря висока лєсова горбовина врізується довгим язиком в багнисту сіножать (Невоставо). Ця горбовина використана для городища в той спосіб, що від дальшої природної горбовини відтята глибоким перекопом, в який пущено річку Потік. Річка перед тим обливала горбовину з заходу. Таким чином городище стало забезпечене зі східної, найбільш загроженої сторони. З инших трьох сторін оточують його непрохідні болота. Відтятий довгий лєсовий язик розтято ще двома перекопами, а землю з них ужито для підвищення середньої частини городища. Таким чином східня і західня частина городища значно нижчі від середньої. Довжина східньої частини городища 42 м., центральної 85 м. і західньої 48 м. Висота східньої і західньої частини 8 м., а центральної 15 м. До центральної частини городища провадить вїздова дорога від полудня. Ціла площа городища густо вкрита травою і тому трудно найти тут якібудь знаходи. Тільки середня частина городища від півдня змивається дощами і весняними водами і тут легко зауважити культурну верству і перегнилі палі від частоколу, що колись оточував городище. В східній частині властивого городища підчас скопування горбка натраплено на грубі верстви вугілля, черепків і знайдено дві залізні стрілки до лука. Підчас копання ями на городищі викопано велике глиняне начиння, орнаментоване при самім вінці (бронзова доба). Підчас розкопування горбка в західній частині городища викопано кілька глиняних начинь неозначеного віку. В урвистім узбіччі від сторони Потока перед 1915 р. зауважено кістяк людини, похованої в стоячім положенні. Назагал на просторі цілого городища знаходять передісторичні памятки тільки підчас копання ям і ровів.

Замок. Зимненський замок, що стоїть на Княжій горі над Лугом, побудований чотирикутником. Довжина східньої і західньої стіни (без веж) 48 м., північної і полудневої 82 м. Над стінами зноситься пять квадратових веж, чотири з них на рогах і одна над вїздовою брамою (від полудня). Тільки

дві з тих веж заховали первісний свій вигляд (вежі над Лугом). Третю вежу перероблено під помешкання для монахинь, а четверта здеформована надбудованою над нею дзвіницею московського синодального стилю. Пята вежа цілком знесена в часі будови зимненської монастирської школи. Стіни і вежі зложені з грубої цегли, що часами буває неподібна одна до одної. Довжина цегли 28 см., ширина $13^1/_2$ см. і грубина $8^1/_2$ см. Ширина веж 6 м. 83 см. (така сама і довжина), височина 8 м. Грубина стін 1 м., височина стін до 5 м. В східній стіні на висоті пятого метра видно сліди надбудівлі з цегол цілком відмінного розміру. В цій надбудівлі пороблені амбразури для стріляння. Стан веж і стін є дуже лихий, хоч східню вежу недавно консервовано. Від північного сходу частину стіни творить так званий Терем. Є то невисокий партеровий будинок з грубими стінами і глибокими склепіннями-пивницями. Стеля в самім теремі очевидно вже пізнішого походження (перероблена по заваленню склепінь). Підчас направи фундаментів цього будинку з північної сторони натраплено на глибині $1^1/_2$ м. на муровані ниші у вигляді печей, що були під самим теремом. Ці печі були заповнені глиняними начиннями у вигляді вазоників. Навколо цілого замку, де би тільки не почали копати, всюди натрапляли на цеглу, перепалене дерево і людські кістки. Так при розкопуванні дороги до села викопано кількадесять людських кістяків. Підчас копання ровів під будову місцевого притулка відразу за стіною замку викопано багато людських кістяків. Сім черепів було пробитих в тімя і висок залізними цвяхами.

В північно східній частині замкового подвірря зноситься велика мурована церква побудована 1495 р. на місці ще старшої. В пивницях під церквою гробівці Чорторийських, Козиків, Загоровських і ин. До 1815 р. в церковнім будинку переховувався великий і цікавий архив і бібліотека, з яких тепер не залишилося й сліду. В дзвіниці, надбудованій над вежою, переховався дзвін зі слідуючим написом: „си звон дал уробіті княз лександро чорторіскі дозімна ро бже ҂лфѯз“. — Нижче під самою замковою стіною невелика мурована церква, побудована у виді базиліки з одною апсидою. До копули квадрат базиліки поступово сходиться в круглий підбанник, який завершує стіжковата кругла баня. Така сама баня завершує склепіння над апсидою. Неперебленими заховалися тільки маленькі віконця. Порталь церкви перероблений, але можна зауважити, що він був колись романський. Стіни і вежі замку, а також терему побудовані з цегли одного розміру. З такого самого розміру цегла ужита для будови церкви-базиліки, що під муром. Від тої церкви в південнім напрямі видко вхід до печері, що йде під великою мурованою церквою і закінчується малою печерною капличкою. В стінах печері пороблені аркасолі, де зложені людські кістяки. В замку міститься Зимненський Святогорський монастир і його фільварок. Цей монастир є дуже давній, згадується вперше в XI ст.

На схід від монастиря, на місці, де стоїть камяний хрест находиться цвинтарище колишньої Миколаївської церкви. На Городищі, де донедавна був ще горбок, тепер вже скопаний, стояла Пафутіївська церква.

Про монастир і його церкви існує література.

Іва́ничі, село, гм. Порицьк.

Село: „Старі́ Іва́ничі“, „Нові́ Іва́ничі“, „Криви́й куто́к“, „Підцерківці“, „Загре́бля“ або „Старе́ Село́“, „Голе́ндри“ або „Оле́ндри“, „За гре́блею“, „Фо́са“, „Це́шин“, „Коршма“, „Цвинта́р“. Поле: „За ку́льбами“, схід, „Тата́рка“, схід, „Зару́ка“, схід, „Кру́глик“, півд.-зах., „За дворо́м“, захід, „Острівo̍к“, захід, „Підце́рква“, північ, „Вовчки́“, полудне, „Зару́ка“, полудне. Сіножати: „Помі́рки“, схід, „Під поля́ми“, схід, „За дворо́м“, захід, „Па́стовки“, в селі, „Стру́га“, захід.

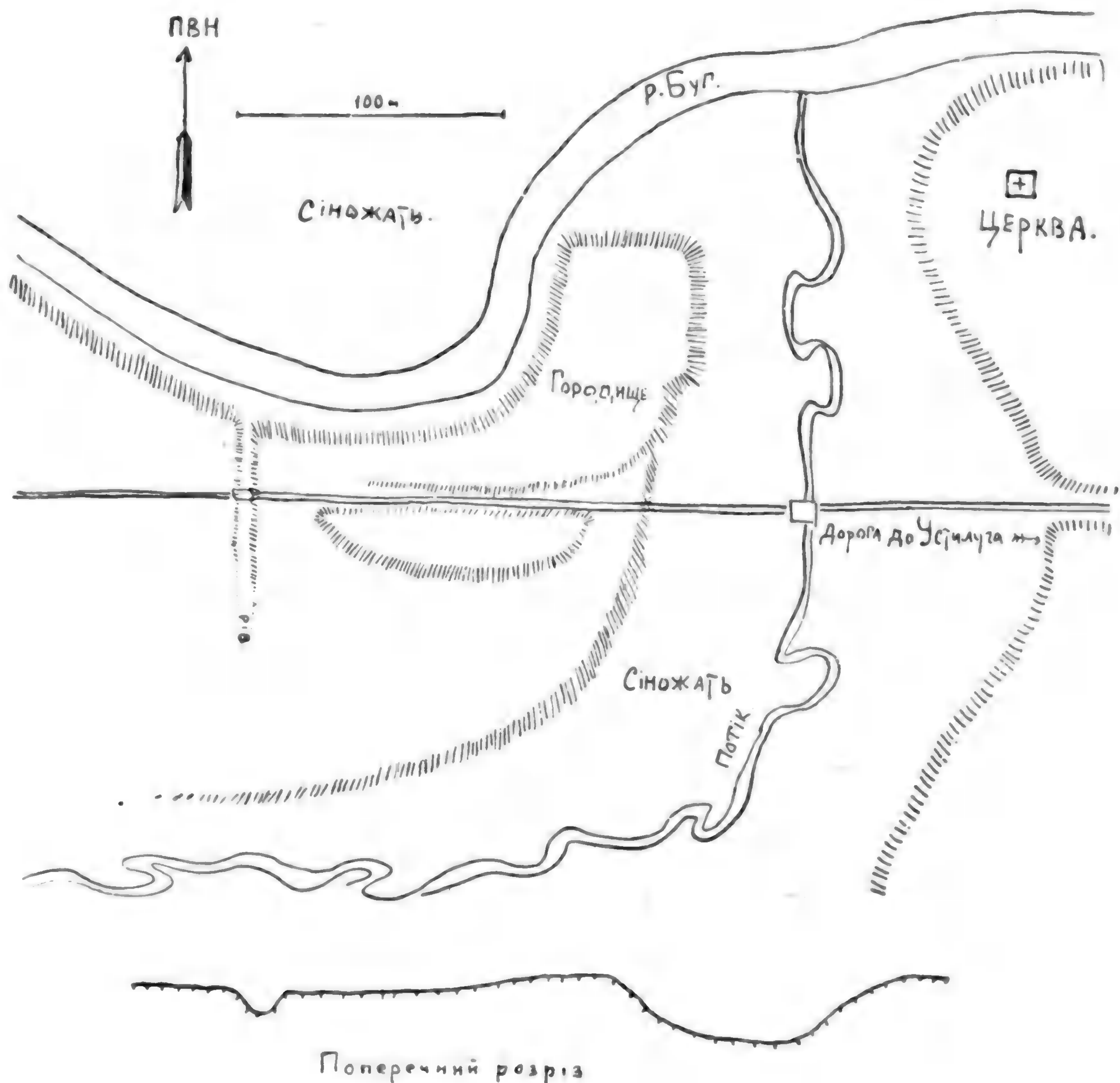
В ур. „Загребля“ як переказують старі люди була церква, там ще виорюється в землі цегла і цвяхи. В тім же урочищі був колись фільварок, там же є горбок, що зветься — „фоса“. Другий фільварок був коло теперішної церкви і звався „Цешин“. Була колись в селі панська коршма, а водяний млин стояв ще до 1915 р. — В ур. „Підцерква“ є сліди ставів (три стави). В 1874 р. стару церкву перенесено на цвинтар разом з старим іконостасом і образами, богослужбові ж книжки, документи і хрест шляхтичів Іваницьких вивезено до Волинського Древлехранилища. В 1925–26 р. в ур. „Круглик“ селяни виорали скарб кремяного знаряддя, що складався з довгих ножів. При будові дороги з с. Іванич знайдено камяну сокирку (з отвором), матеріял—сірий ґраніт (тепер власність Гарцежи у Володимирі). Ур. „Татарка“ ніби назву свою дістала від того, що там поховано побитих в бою татарів. Через село проходить річка без назви.

Ізів (Изов), село, гм. Хотячів.

Село: „Ви́гон“, „Богати́рська ву́лиця“, „Кута́нщина“, „Прихідькова гора́“. Поле: „Застінче“, „Подру́шки“, „Ключи́ська“, „Підусти́нче“, „Пяви́нець“, „Острів“. Озера: „До́вге“, „Во́йнечів“, „Смо́рщів“. Ріка: „Буг“, „Перетік“.

В самім селі в ур. „Прихідькова гора“ над Бугом зноситься городище; з заходу і з полудня підмиває його Буг так, що більше як половина городища змита і обвалилася до річки. Зі сходу і полудня малий потік „Перетік“ відділює городище від дальшої височини. З заходу видно ще сліди широкого рову, що відділює городище від високого поля. Саме городище, високе на 10—12 м., зі сходу і півночі прикро обриваєтьсься до Буга і Перетоку. З полудня лагідно спадає до тогож Перетоку. Очевидно, перед розоранням городища полудневий спад був також прикрий. Про це свідчать високі горби, що зносяться ще перед лагідним спадом. Цілу площу городища заорюють. На місці, де тепер на городищі поля, був колись фільварок, а піз-

ніше село. Зі сходу на захід дорога перерізує городище, вона йде над Бугом. З північної і західної сторони городища земля обвалюється до Буга і в високих на 10 - 12 м. узбіччах можна виразно зауважити культурну верству на $1^1/_2$—2 м. грубу. Вздовж цілого берега в самому городищі видно покопані глибокі ями,

Городище в Ізові.

повні перепаленої глини, вугілля, кісток і фраґментів неолітичної кераміки (амфори з лійкуватими шиями). В верхніх верствах багато цегол XVI ст., кафлів, черепя і шкла. Ще перед 1900 роком ріка не підходила так близько до городища і воно було майже неушкоджене. Тепер з городища залишилися тільки рештки, які за пару літ змиє Буг.

І'шів, село, гм. Коритниця.

Поле: „За га́ткою“, „Гра́дова вільши́на“, „За село́м“, „Багно́“, „Попадя́“. Сіножати: „Купина́“, „Острів“, „За рово́м“. Ріка: „Буг“.

Село невелике — в одну вулицю. — На городах за селом близче до Буга могила до $1^{1}/_{2}$ м. висока.

Ка́лусів, село, гм. Грибовиця.

Село: „Село́“, „Фільварок“, „Кольо́нія“. Поле: „Грядá“, схід, „Сосни́на“, „Під сосни́ною“, схід, „За сосни́ною“, схід, „До попо́вого“, північ. „За попо́вим“, північ, „Гордієва гора́“, півн.-захід, „Загу́менки“, північ. Ліси: „Стара́ діля́нка“, північ, „Нова́ діля́нка“, північ, „Гвалто́вщина“, північ, „Вели́кий ліс“, північ, „Віхуриха́“, північ, „Дубинки́“, північ. Сіножати: „За дуби́ною“, півн.-захід,. „На Граєвщині“, півн.-захід. „Пе́ред горо́дами“, „Ля́па“, коло фільварка, „Сму́га“, північ, „Загоро́да“, північ. „Сму́га“, полудне, „Ставо́к“, полудне. Сіножати двірські: „Пере́д Шафрано́м“, північ, „Сму́га“, північ, „Загоро́д“, північ, „Сму́га“, полудне, „Ставо́к“, полудне, у всіх напрямах від фільварку. Кольонія: „Ни́ви“, „Хрино́піль“. Хутір: „Ви́нники“.

Ур. „Сосни́на“, де тепер хутір „Винники“. „Ля́па“ гора коло фільварку, коло неї джерело.

Кла́днів, село, гм. Коритниця.

Село: „Пе́чиська“, „Містки“, „Гаївка“. Ріка: „Буг“, „Лукаше́ва бу́хта“, „Дмитрухо́ва бу́хта“, „Прірва“. Поле: „Золоту́ха“, „Тунити́ська“, „Мочу́лки“, „Вюни́ська“, „Запру́да“, „Кізірне боло́то“, „Кізі́рки“, „Ста́вське боло́то“, „Го́струв“, „Містки“, „Бушва́н“, „Озеро“, „Доу́ша“, „Поро́миська“, „Би́дриці“, „Оболо́нє“, „Во́вчий кут“, „Пастовні́“, „Ли́са гора́“, „Токарів“, „Во́вча я́ма“, „Со́лтиське по́ле“, „Під лісом“, „Пеньки́“.

В ур, „Пе́чиська“ і „Містки“ сліди валів (можливо городище). — В ур. „Гаївка“ могила. — Село при Бузі в одну вулицю.

Коги́льно село, гм. Верба.

Поле: „Підли́пє“, „Бір“, „За горо́ю“, „Моги́ли“ або „Моско́вські могили“, „Курга́н“, „Воло́шки“, „Лі́ски“, „Жидівська ни́ва“. Гай: „Казьо́нний гай“. В нім ур.: „Бу́дки“, „Стари́ї бу́дки“, „Воро́нє боло́то“, „Бегéта“. Сіножати (в гаю): „Попо́ва“. „Го́ляшиха“. Ріка: „Ри́лавиця“.

Село було в одну вулицю. В урочищі Могили або Московські могили поховані за переказом московські жовніри, що полягли на когилянських полях. — Коли власне, ніхто не памятає. В ур. Казьонний ліс є 11080 гектарів державного лісу. В ур. Коло будок в тім лісі є три могили. В ур. Воронє болото є дві могили. В 33 кварталі три могили. В 25 кварталі три могили. В 29 одна могила. Всі могили до три м. високі і до 5—6 м. широкі. На них росте ліс.

Колонна́, село, гм. Порицьк.

Село: „Засе́ленці“, „Чабани́“, „Ляшуки́“, „Кропи́ловці“. Сіножати: „На горо́дах“, північ, „Кут“, північ. Поле: „За-

гу́менки“, північ, „Кірикова бу́да“, схід, „Підко́пці“, схід, „Під сосни́ною“, півн.-схід.

Комарів, село, гм. Олеськ.

Село: „Ковені́“, „Двирня́ни“, „Во́ля“. Поле: „Ко́ло крини́ці“, „На пагурка́х“, „Кума́р“, „Дихави́ця“, „Оле́ське по́ле“, „Деревище“, „Ма́рковщина“, „Заріве“, „Кру́гле“, „Клин“, „До сте́жки“, „По́дища“, „Дуби́ни“, „Щаблюха“, „Пудле́цик“, „Заста́ве“, „Кришова“, „Дворе́ць“, „Полоски́“, „Межиболо́ця“, „Піддубе“, „Холе́ва“, „Ізка“, „Пудрі́чка“, „Явник“, „Камени́ця“, „Глубочи́ця“, „Ви́ла“, „Ріг“, „Борсучи́на“, „Оми́йок“, „Багно́“, „Гряда́“, „Заглібе“, „Чубари́нник“, „Му́твиця“, „Поду́ське“, „Оре́нди“.

В ур. „Коло криниці“ одна могила. — В ур. „На пагурках“ дві могили. — В ур. „Кумар“ одна могила.

Корйтниця, село, гм. Коритниця.

Село: „Вре́мби“ або „Ге́тьманщина“, „Париду́би вре́мбські“, „Париду́би шляхо́цькі“, „Семе́нівка“, „Граївка“, „Голе́ндри“. Поле: „Городи́ська“, „Грибе́нщина“, „До́вга ни́ва“, „Острів“, „Медве́жа“, „Забрі́ддє“, „Курга́н“, „Жула́ви“, „Ле́щата“, „Мазя́рня“, „Нова́ гре́бля“, „Поло́ттє“, „Забродки́“, „Стру́жки“, „Гу́ща“, „Париду́бщина“, „Загу́менки“, „За капіта́новим боло́том“, „Ділянки“, „Бу́сла“, „За вільши́ною“, „За оси́ками“, „Москалів брід“, „Панін брід“, Ріки: „Буг“, „Золоту́ха“.

На границі сільських грунтів і державного лісу в ур. Городиська є городище близче не досліджене. В селі в ур. Гетьманщина був колись т. зв. Гетьманський фільварок.

Клопо́чин, село, гм. Порицьк.

Поле: „За око́письком“, „Під жа́жковським лісом“, „Під Ля́ховом“, „Сере́дня рука́“.

Село було в одну вулицю. При дорозі на Порицьк була коршма.

Кра́ть, село, гм. Верба.

Село в одну вулицю, повстало в ур. тої ж назви.

Кре́чів, село, гм. Грибовиця.

Село: „Старе́ село́“, „Шва́би“. Поле: „Соко́льники“, „Че́ніж“, „За́дні ста́ї“, „Дубені́“, „Ри́марщина“, „Жу́ковець. Сіножати: „Пере́дні ста́ї“, „Ке́мпа“, „Ко́питень“, „Ве́литень“, „Лу́їха“, „Коза́рщина“. Ліс: „Кури́нний кут“, „Млин“, „За́дні ста́ї“, „Че́ніж“. Видми: „Дуби́на“ або „Почека́йка“. Ріки: „Буг“, „Рів“. Місця на ріках: „Князі́“, „Ли́ся гора́“.

Село належало колись до крилівського замку. Серед села на рові є палі з колишнього водяного млина, які вистають з землі майже на пів м. В ур. Млин заховалися ще вали греблі і палі з давнього млина. На Бузі до 1910 р. був плаваючий водяний млин. Велитень це за переказами селян могила насипана над якимсь ватажком. — В ур. Дубина або Почекайка на про-

сторій видмі знаходять кремяне знаряддя тарденуаської культури, а також серпи, стріли, сокири, шкробачі і т.п. надбужанської неолітичної культури. Ціла видма засіяна черепками з доби неоліту, бронзу і римської. На тій самій видмі видно ще велику могилу. Підчас розкопування частини її натраплено на людські кістяки. — В ур. Млинець на пісковій видмі, де був колись ліс, знайдено багато кремяного знаряддя з часів надбужанського неоліту. На продовженні тої видми (на південь) відкопано велику неолітичну амфору з лійковатою шиєю. В ур. Жуковець знайдено камяну неолітичну сокирку у вигляді долота (без дірки).

Кропи́вщина, село, гм. Грибовиця.

Село: „Фільварок", „Оме́льків куто́к", „Ку́нів куто́к", „Михалу́ців куто́к". Сіножати: „Ставо́к", північ, „Островки́", полудне, „Пе́ред горо́дами", зах. „Ви́нники", північ. Поле: „Під село́м", північ, „Сере́дня зміна", схід, „Новини́", схід, „Гора́", „Оси́чина", полудне, „Граби́на", полудне, „Прида́тки", від Винників, „Ви́гон".

„Фільварок" тепер не існує, лише урочище. — „Осичина" є під Грибовицею. — В ур. „Придатки" найдено гріб людини з часів неоліту. Селянин Яків Бадзюк знайшов на своїм полі камяну сокирку. — В ур. „Вигон" підчас копання викопують людські кістки.

Ку́чків, село, гм. Порицьк.

Село: „В Новака́"; „В Буца́ла", „В Барто́на", „В Сосно́вського", Бадени́к", „Скля́р", „Широ́ке", „Тараха́ні", „Вили́". Сіножати: „В пажера́х", „За Юзеком", „Під гайко́м".

Село при безіменному потоці серед великих гаїв. В селі колись була коршма, що належала до фільварку.

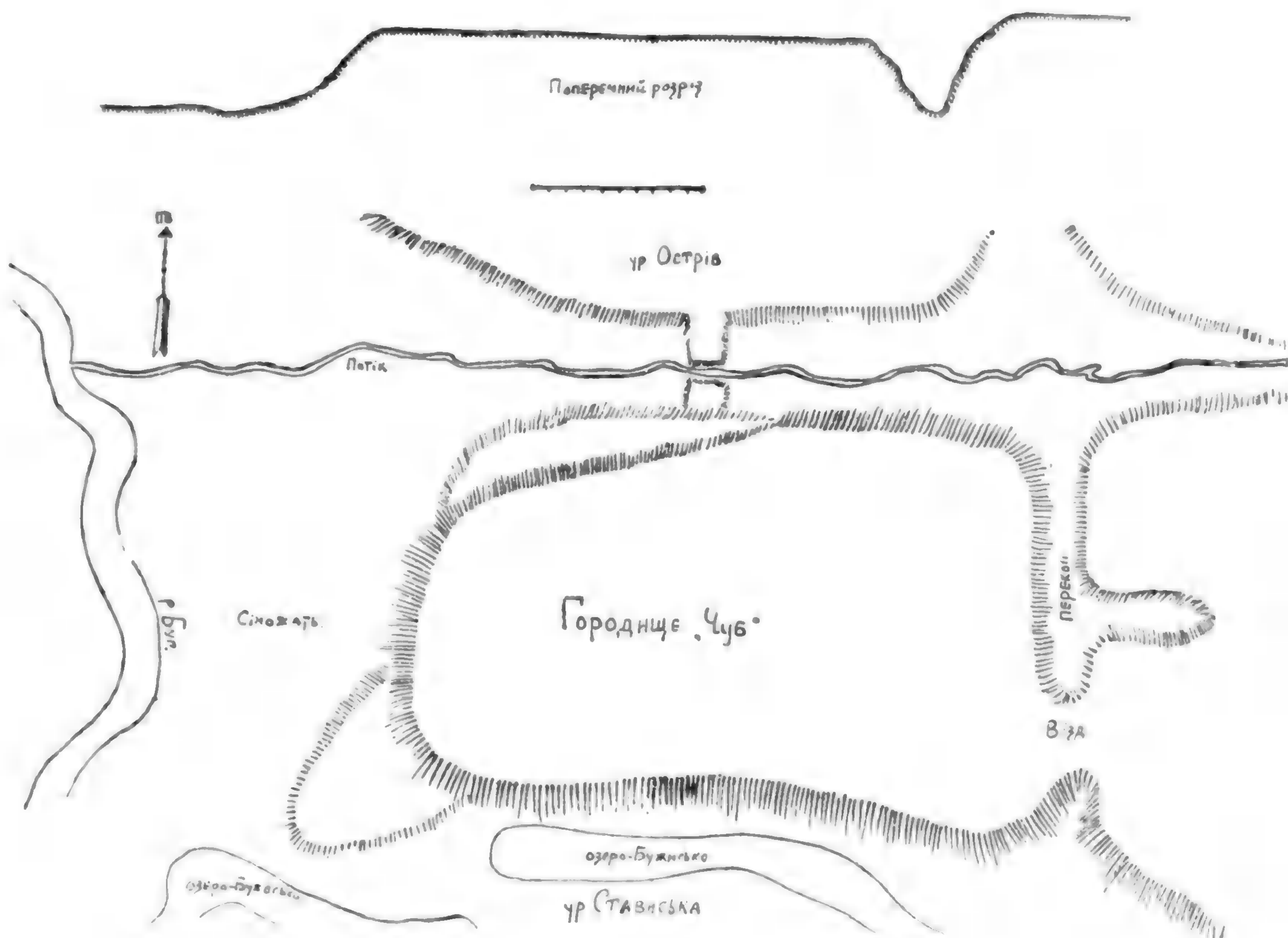
Ла́сків, село, гм. Хотячів.

Село: „Убо́чинці", „Су́слівка", „Куто́к", „Стари́й сад". Річка: „Гнида". Сіножати: „Са́тин", схід, „За спу́стами", схід, „У терні́", півн.-схід, „Між річка́ми", схід, „Ксьондзівський о́стров", захід, „Красносілки", полудне. Поле: „Озеро", захід, „Ко́ло о́зера", захід, „Тріпка", „Ко́ло жо́лоба", захід, „Жо́лоб", „Красносілки", полудне.

Леґенда про повстання села така: Спочатку село звалося „Красносілки" і лежало в урочищі того ж імени, а пізніше „з ласки" якогось дідича-шляхтича перенесено на нові землі і сталося прозиватися „Ласків". — Двір був у т. зв. „Старому саді", а тепер садиба Володимира Вишнівського. Там і тепер є в землі фраґменти цегли і черепя.—Назва „За опустом" походить від того, що там була в старину шлюза. — „Ксьондзівський острів" так називається тому, що ту сіножать тримали ксьондзи.—„Тріпка", там була колись мала доріжка (тропа).— Ур. „Жолоб" йде аж до Вощатина.

Ле́жниця, село, гм. Хотячів.

Поле: „Острів“, Городи́ще: „Городи́ще“, півд. Моги́ла: „Чуб“. Сіножати: „Стави́ська“, „Ве́лене“, Річка: „Буг“, „По́тік“.

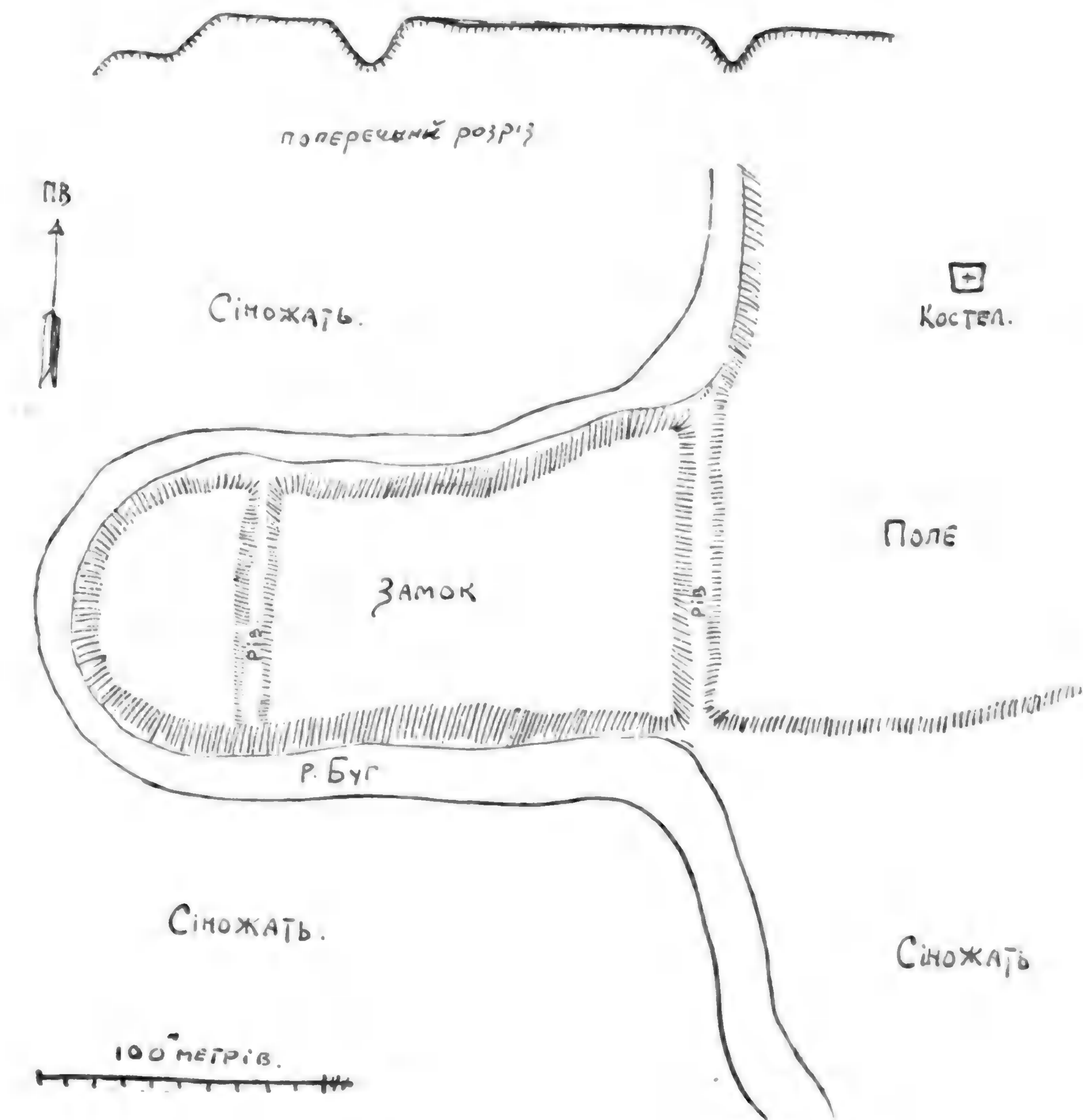
Городище в с. Лежниці.

На полудне від села на березі Буга велике городище, все засіяне неолітичним черепям і кремяними ножиками і відлупками. На тім же городищі була могила, що називалася „Чуб“, тепер розорана і на її місці можна знайти людські кістки. Городище має около 220 м. ширини і 370 м. довжини, високе на 20–30 метрів. З північної сторони городище опливає маленький струмок, який видно колись затримувався греблею, що збереглася ще й до наших часів, і вода від наводнювання переходила в штучно викопаний рів зі сходу городища і в той спосіб відділяла його від горбовини зі сходу і півночі. З заходу і полудня низька сіножать урочище під назвою „Стависька“, з півночі урочище (сіножать) під назвою „Велене“. Згідно з місцевим переданням на цім місці було колись велике місто „Тургород“.

Літо́веж, село, або Литовеж, гм. Грибовиця.

Село: „Місте́чко“, „Марга́сова улиця“, „Мочу́ли“, „Ви́рубанка“, „За́мок“, „Вільши́на“, „Ма́цьків кут“. Річки: „Буг“, „Мочу́лка“ чи „Мочу́льна річка“, „Бу́жисько“, затока. Поле: „Жу́чка“, захід, „Площа́нські поля́“, схід, „Став“, півн. схід,

„Страховéць“, півн. схід, „Пáсіка“, схід, „Калúна“, схід, „Сталéнська долúна“, в гаю, „Черняхова долúна“, в гаю, „Крýгіль“, „Лúса горá“, „Городúська“. Сіножати: „Дубúна“ під Жджарами, „Танúці“, полудне, „Гúвище“, полудне, „Бокíвщина“ під с. Біличами, „Ліс“ коло Буга. Гай: „Лóзово“, півд. схід. Вали: „Дóвга грядá“, „Валú“.

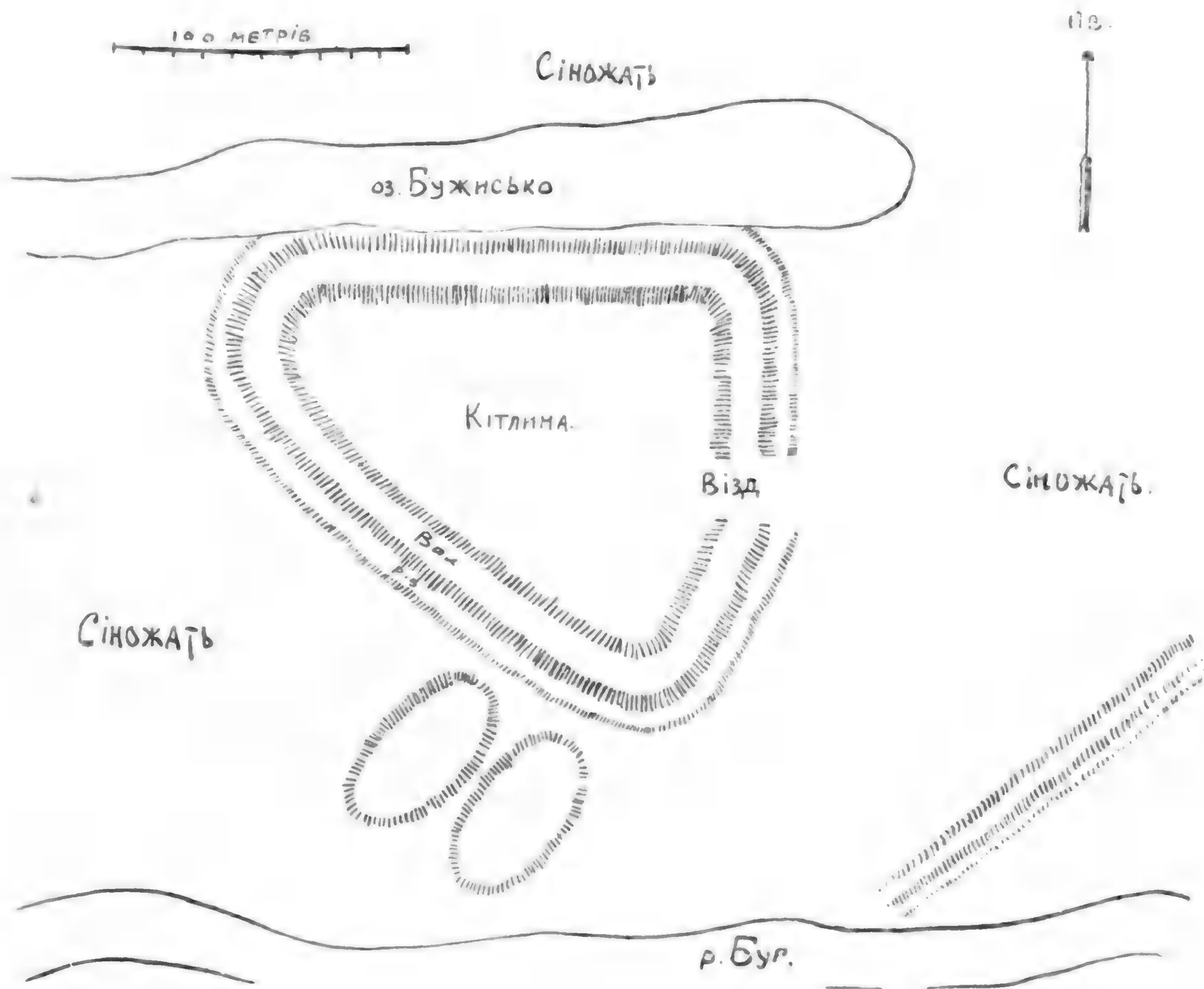
Городище I. в с. Літовежі.

Городище лежить на березі р. Буг. Річка з трьох сторін оточує лєсовий беріг, високий на 15 м., а саме: з полудня, заходу і півночі, утворюючи великий півострів. Приблизно на третій части по довжині півострова перетинає його від берега до берега рів, ще тепер глибокий на 5 – 6 м. Східний кінець півострова відтятий від суходолу також ровом, рівнобіжним до першого. Иде він від північного берега і упирається о сіножать на полудні. Берегом проходить вал аж до сіножати на півдні і понад сіножаттю йде до рову і тягнеться ще далі на схід в простій лінії. Ця частина городища між ровами і валами наз. „Замчиськом“ або „Замком“.

В однім місці полудневого берега річка обриває його і тому виразно показуються наверствовання і два фундаменти. Ці фундаменти належать до пізнішої будови, бо тут же можна найти цеглини, які знаходяться і на Зимненськім замку, з слідами пальців. В спідніх верствах багато вугілля, креміння і фраґментів неолітичного начиння, типового для волинських городищ. Трапляються також фраґменти з тої самої глини і з тим самим орнаментом, що й на „Товарній горі“ коло Зимна (пасковий орнамент). В горішніх верствах багато фраґментів назелено поливаних кафлів, рівнож білих з синім розмальованням, і шкла. За ровом на схід лежить властиве замчище у формі квадрата, оточене з півдня, сходу і півночі валами і ровом, а з заходу берегом річки від півночі і згаданим ровом від півдня. Ці вали замикають в собі досить значний терен старого міста, площею до 15—20 гектарів; і теперішній костел і неіснуюча вже церква св. Параскеви входили в обсяг міста. Нова церква стоїть уже поза цим тереном. Стіни і вежі міста мабуть були деревляні, про що можуть свідчити грубі верстви вугілля, якщо тільки вони повстали від пожару міста.

Ціла околиця цікава під поглядом археологічним. На хуторі Кінці, недалеко с. Молникова викопано камінну труну. В головах небіжчика лежала сокира, нижче два збанки, гарних, але неорнаментованих, в ногах миска, чорна, орнаментована жовтими пасками, один простий, другий хвилястий. Сокирка з цього скринькового гробу з темного кременя, дуже добре, навіть по мистецьки вишліхована, остільки, що видно на ній всі верстви кременя, з якого зроблена. (Сокирка є власністю п. Городиської). Під тим же хутором викопано великий, на 1 метр, обтесаний камінь, який був всторч вкопаний в землі. Там же виорюють і викопують людські кістки, а ближче до Буга знайдено зуби мамута. Цей простір, навколо хут. Кінці і в с. Молникові, коло т. зв. „Панського саду“, дуже під археологічним поглядом багатий. На полудне від села в старому лісі йде вал, т. зв. „Довга гряда“. Тягнеться вона від ур. „Кругиль“ (низька сіножать), перетинає цілий ліс (і підступ до сіножатей, на яких є велике городище) вздовж дороги Літовеж-Жджари аж до „Лисої гори“. Має до 7—8 м. висоти, а 30 до 40 м. ширини. Далі, на сіножатях, під с. „Старогород“ в ур. „Городиська“ є велике городище, у формі сектора, оточене валами з ровом і з виходом на схід. Одним довгим боком воно притулене до затоки „Бужисько“, а другим рівним іде в поле в півд. східнім напрямі, кождий довгий понад 150 м. Третій, дугастий, з отвором на сході має теж до 150 м. завдовжки. Вал, що оточує його, є високий і широкий на 5 м., а ширина рову виносить 15 м. Тут знаходять кераміку і виорюють кістки. На пісках, в т. зв. ур. „Дубинка“, коло малого потічка, що впадає до Буга, там, де Буг найближче підходить до піскуватого берега і де тепер сосновий лісок, як оповідають селяни, було багато черепя на пісках, а також кісток, кремінного зна-

ряддя — ножів, серпів, стріл і стрілок та фіґурок з глини у вигляді голих жінок. На цілім березі аж до ур. „Кругиль“ знаходять багато черепя, креміння і ин. На літовезькім цвинтарі (посередині) коло великого залізного хреста лежить камінь, що формою своєю нагадує людську голову і бабу. — Року 1932 в селі виорано скарб срібних польських грошей з XVI ст.

Городище II в с. Літовежі.

скарб відібрала від селянина поліція. Як оповідав свящ. о. Василь Лопухович, в літовезькій церкві переховувався т. зв. „Літовезький літопис“, але він десь загинув, може підчас світової війни. Той самий священик оповідав зі слів свого батька, що за Бугом в Галичині співали тоді пісню, в якій говорилося, що на літовезькім замчиську закопана корона князя Данила галицького вартістю в сім міліонів.

Лу́дин, село, гм. Хотячів.

Село: „Гора́“, „Куто́к“, „Двір“. Сіножати: „Били́нє“, захід, „Ліс“. Шлях: „Моги́льна доро́га“. Ріка: „Буг“. Поле: „Широ́ке“, захід, „Моги́ла“, захід, „Вя́зівка“ або „Бере́зина“, захід, „Загу́менки“, полуд., „Криви́й кут“, полуд., „Прида́тки“, захід. Вали: „Вал“ (на сіножатях) коло Буга.

Ур „Двір“ не існує як двір, там тепер стоїть школа. В ур. „Вязівка“ є дві могили. Сіножать „Билинє“ лежить над Бугом на захід від села. Сіножать „Ліс“ також лежить над Бугом. Ще другий двір був в ур. „Березина“. На полі селянина Куцая виорювали людські кістяки. Як оповідає селянин Куцай, на надбужних сіножатях коло Буга проходять вали 8—10 сажнів високі. Тягнуться по волинськім боці на 4 км.; на другім боці Буга ці також самі вали проходять коло с. Чомова. Вали й могили на волинськім боці находяться якраз проти городища „Волинь“, що в с. Городку уже на Грубешівщині. Ур. „Березина“ і „Широке“ є найвищою точкою пануючою над долиною Буга і цілою східньою околицею. Дві могили на найвищім пункті цього ур-ща видко з городища „Волинь“. Підчас направи тракту знайдено людський кістяк, похований в стоячім положенню, землі над ним було ще до метра. В цім селі знайдено ще такі речі: камяну сокирку з отвором в ній і скарб кремяного знаряддя вагою до 2 пуди (32 кґ.). Скарб був з довгих лупаних скалок. Рівнож знайдено римську золоту монету з ланцюжком, ношену як образок. Через ур. „Широке“ проходить т. зв. „Могильна дорога“.

Ля́хів, село, гм. Порицьк.

Село: „Вишнівка“, „Оле́ндри“, „Ля́хів“, „Млин“. Поле: „Громо́вина“, півн.-зах., „Предсілля“, полудне, „Ко́пані“, полуд., „Лоза́“. Сіножати: „За о́зером“, півд. схід, „Боло́то“, півд.-схід, „Горби́“, півд. схід, „За вільши́ною“, захід. Річка: „Луг“. Млин був до 1915 р.

В ур. „Лоза“ є горбок на болоті, де можна надибати цеглу.

Мали́й Щеню́тин, село, гм. Порицьк.

Поле: „Моги́ла“, „Моро́зова могила“. Річка: „Луг“.

Село на р. „Луг“. На острові серед низької сіножати стоїть саме „Морозова могила“, на якій ще до 1890 р. стояв грубий дубовий паль на $1^1/_2$ м. висотою. На тих самих мочарах і сіножатях ближче до села є другий острів, де за переданням було колись місто. Там виорюють багато черепків та цегли.

Марія — Во́ля, село, гм. Микуличі.

Поле: „О́стрів“, „Мелешівка“, „Гру́шівка“. Сіножать: „Городи́ще“. Річка: „Свинори́йка“. Городище: „Замчисько“. Могила: „Моги́ла“.

В лісі на високій горі є кругле городище, яке тут називають „Замчиськом“. Сіножать, що підходить до цеї гори, зветься „Городище“. Саме городище („Замчисько“) кругле, має в поперечнику 35 м. й окопане ровом, широким на 10—12 м. Земля в городищі глинкувата і вся випалена дочервона. Городище поросло лісом. В ур. „Острів“ на низьких сіножатях Свинорийки є велика могила і тепер вона розорюється. Трапляється і тут перепалена глина та ще черепки з неолітичного

начиння. На двох других островах „Мелешівці“ і „Грушівці“, що проти с. Бужковичі, рівнож виорюється черепя і ціле неолітичне начиння.

Маркоста́в, село, гм. Микуличі.

Село: „На ви́гон“, „Шаматко́“, „Ги́нце“, „За́мчисько“, „Уніяцький цви́нтар“. Поле: „Загре́бля“, „Під Че́сним Хресто́м“, „До По́рицька“. Річка: „Луг“.

В ур. „За́мчисько“ над р. Лугом є городище, на нім т. зв. „Уніяцький цвинтар“. На острові під селом Чесний Хрест виорюється багато неолітичного черепя.

Ме́нчичі, село, гм. Грибовиця.

Село: „Сери́лівка“, куток. Поле: „Вітоні́рщина“, „Окіп“, під Мишовом, „Стовби́“, „За болотюхо́м“, „Клинці́“, „Гора́здичі“. Річка: „Болотю́х“. — На р. „Болотю́х“ водяний млин.

Мики́тичі, село, гм. Коритниця.

Село: „Майо́рці“, „Особняки“, „Павлі́вщина“, „Середці“. Поле: „Піджего́цьке“, „Смоля́рня“, „Підпариду́бщина“, „Се́лиська“, „Тата́рщина“, „Краськівщина“, „Новиний“, „Люч“, „Ко́пань“, „Вскі́са“, „Загу́менки“, „Забродо́к“, „Підбродо́к“, „Павлі́вщина“. Ліс: „Спірне“, „Чорни́й ліс“, „Піддуб“. Ріка: „Золоту́ха“.

В селі була колись коршма і водяний млин. — В ур. Підпаридубщина підчас направи дороги знайдено камяну сокирку з діркою. — В ур. Селиська сліди селища на піскових полях (ближче недослідженого).

Мику́личі, село, гм. Хотячів.

Село: „Це́рковище“, „Глибо́ка доли́на“, „Ви́гон“, „Двір“. Могили: „Кургани́“, „Моги́ла“. Річка: „Луг“, „Зато́ка“, „Вишеньки́“, „Баси́ха“, „Стило́“. Сіножать: „Перека́л“, полудне. Поле: „Ру́дка“, північ, „Черта́“, північ, „Луг“, північ, „Манькі́вщина“, північ, „Держиболо́то“, північ, „Озеро“, півд.-захід, „Чо́рна лоза́“, півд.-захід, „Загу́менки“, полудне, „Плащовина“, полудне, „Загін“, полудне, „Островки́“, півд.-схід, „Гора́“, півд.-схід, „Вербове́ць“, півд.-схід.

На півд.-схід від села в ур. „Глибока долина“ дві могили. В ур. „Вигон“ велика добре законсервована могила до 4 м. висока. — Ур. „Озеро“ це є поле. — Давнішня церква була в ур. „Це́рковище“, тепер там цвинтар. — В селі був до кінця XIX ст. двір Ледуховських.

Мику́личі (великі), село, гм. Микуличі.

Село: „Замосто́к“, „Осере́док“, „Ку́ряча ніжка“, „За млин“, „Муро́вана ву́лиця“, „Гвалто́вшина“. Сіножати: „Пастовні́“, „Лоза́“, „Млиняниcько“, „Ставо́к“, півн.-захід. Могили: „Дри́мля“. Поле: „Старе́ млиняни́сько“, північ, „Це́рквисько“,

схід, „Серéдня рукá“, півн. „Рокúта“, півн.-схід, „Від Безя́нова“, півн.-захід, „Загýменки“, кругом села, „Придáтки“, півн.-схід, „Додáтки“, схід, „Озеро“, „Різкú“, полудне.

В ур. „Старе млинянисько“ виорюють багато черепя. — В ур. „Церквисько“ біля одного км. від села на схід. в нім виорюють хрестики. — „Озеро“ на „Придатках“ під Хворостовом. — Могили на землі дідича Рушкевича на полудне від села, їх там дві, звуться „Дримля“. — В ур. „Млиняниська“ знаходять камяне знаряддя: сокирка, ніж, стрілка. — В селі знайдено людський череп, пробитий залізним цвяхом (в ур. Ґвалтовщина). — Назву села виводять від прізвища шляхтича Микулича. За трактом Володимир-Луцьк є також могила. — З тогож села походить кремяний кінець стріли.

Мúлятин, село. гм. Порицьк.

Село: „Ярéмковичі“, „Вúгаданка“, „Навкóлиски“, „Пáлац“, „Пісóк“, „Бродú“, „Мóгилки“, „За цéркою“, „На хатáх“, „Пóст“, „Сукня́рня“, „Монастирéць“. Поле: „Горбóк“, „Мілавúця“, захід, „Бакéєвщина“, захід, „Шиховúця“, полуднє, „Лúпник“, „Застáвє“, „Подлúпник“. Ріки: „Нúва“. Коршма: „Вúнниця“.

„Милятин“ був колись містечком. В селі сходиться дві річки і є водяний млин. — В ур. „Пісок“ і „Броди“ знайдено кремінне знаряддя — ножі кремяні залускані з обох сторін. — В ур. „Могили“, де тепер ліс, викопують людські кістяки. — Ур. „Горбок“, його зі всіх сторін обходить болото, можливо, що це городище. — В ур. „Лúпник“ виорюють багато черепя. — „Палац“ там, де тепер хутір Городецького. — При дорозі до с. Стрільча була стара коршма-заїзд, що звалася Винниця. На південь від села в р. Монастирець є кругле ніби замчисько, що займає до пів гектара землі. Це місце обкопане наоколо ровом, а в його центрі підноситься горбок на 3 м. високий. Викопують на нім цеглу зі слідами потягнень пальців і на зелено поливані кафлі. Як переказують — в тім місці була колись фабрика сукна і тому це місце названо ще інакше: Сукнярня. Крім водяних млинів при порицькому тракті був ще старий водяний млин в самім селі. По дорозі до с. Стрільча була колись фабрика глиняних люльок, які тут знаходять у великій кількости. — В ур. Пост була вартівня російської пограничної сторожі.

Михáлє, село, гм. Хотячів.

Село: „Кутóк“, „Селó“, „Лéжниця“, „Двір“. Сіножати: „Вéленє“, полуднє, „Оболóнє“, „Ставúська“. Поле: „Сéльниця“, північ, „Границя́“, північ, „Острів“, полудне, „Чóртова горá“.

Село давніше звалося „Михалú“. „Двір“, лежить на Лежниці. — Могила „Чуб“ на „Чортовій горі“.

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК.

Нові археологічні набутки

Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933—1936*).

Neue archäologische Erwerbungen

des Museums der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lwiw in der Zeit von 1933—1936.

von Jaroslav Pasternak.

I. МЕЗОЛІТ.

1. Гора, пов. Сокаль.

Збірка кремяного мікролітичного знаряддя тарденуаської культури із піскової надми „Щирець“ (23719).

2. Кречів, пов. Володимир волинський.

Збірка кремяного знаряддя (цілого, поломаного та відлупків) тарденуаської та раннє-неолітичної культури із піскової надми над Бугом (23571).

II. НЕОЛІТ.

3. Антонівці, пов. Кремянець.

Збірка кремяного знаряддя: двостінна сокирка (24166), сокирка прямокутна в перекрою (24171), половина двостінної сокирки (24247), половина кинджалу (24248), двостінна сокирка раннє-неолітична в початковому обробленню (24249), долотце зачаткове (24251), фраґменти дрібнішого знаряддя (24256).

4. Белз, пов. Сокаль.

Кремяний свердел та рилець із „Клименщини“ (24074).

5. Бзовиця, пов. Зборів.

Мала кремяна шкребачка (24051).

6. Білосток, пов. Луцьк.

*) Аналогічні попередні звідомлення Музею НТШ появилися у Записках НТШ, том 149 (за 1924—1927 рр.), том 150 (за 1928 р.) та том 152 (за 1929—1932 рр.).

Із урочиська „Дюхтяниця“: глиняний горщок, яйцеватої форми, ліплений вільноруч, неорнаментований (неолітичний? — 26487), кремяна стрілка листовидна (26858), комплетна зернотерка ґранітова (26859), кремяний відбивач (26940), два круглі камінці (26941); з урочиська „Загайок“ кремяний відбивач (26860); з урочиська „Поляна Гора“ фраґмент кремяного кинджалу (26856), кремяна сокирка двостінна груба (26857), шість відбивачів камяних (26861), кремяний знаряд невідомого вжитку (26934), кремяне вістря на спис (26935), кремяна стрілка (26936) та кремяна шкребачка (26937).

7. Бірки, пов. Кремянець.

Кремяне вістря на спис, листовидне (24180).

8. Бірки малі, пов. Скалат.

Плоска мотичка типу „шевського копита“, із жовтого лупаку (25903).

9. Бодяки, пов. Дубно.

Збірка великих кремяних відщипків, приладжених до вибору переважно ножів (27021).

10. Борщів, пов. Перемишляни.

Із „Дуброви“ кремяна сокирка чотирокутна в перекрою, із несиметричним лезом та три кремяні ядрища із площинками відбивання (23585).

11. Бродки, пов. Львів.

Фраґмент кремяної пилки із смугастого сирівця (25508).

12. Будьків, пов. Бібрка.

Кремяне знаряддя: шкребачка (25519) та дві серповаті пилки (25520, 25687).

13. Буськ, пов. Сокаль.

Кремяний кинджал із „Рокитної“ (23778).

14. Великий Олексин, пов. Рівне.

Кремяний кинджал з виробленою ручкою (24313).

15. Вербилівці, пов. Рогатин.

Фраґмент кремяної серповатої пилки із „Коноплища“ (24547).

16. Вербляни, пов. Камінка струмилова.

Із піскової надми кремяна пилка (23854).

17. Вербовець, пов. Теребовля.

Кремяна сокирка, прямокутна в перекрою (25146).

18. Ветли, пов. Камінь коширський.

Збірка кремяного атипічного знаряддя та дрібних фраґмен-

тів кераміки балтійського типу, із острівчика при березі озера „Рогізне“ (25966).

19. Вигаданка, пов. Володимир волинський.

Кремяна сокирка двостінна груба із зазначеним з одного боку перехватом (26182).

20. Вижва, пов. Ковель.

Збірка дрібного кремяного знаряддя і ядрищ (26680) та грубого неорнаментованого черепя (26681).

21. Викторів, пов. Станиславів.

Кремяна сокирка прямокутна в перекрою, із „мельницького поля“ (24845).

22. Виписки, пов. Перемишляни.

Ґранітовий розтирач від зернотерки (24507).

23. Виспа, пов. Рогатин.

Кремяне знаряддя: серцевидна стрілка (26280) та свердел (26281).

24. Глинсько, пов. Жовква.

Кремяна пилка із смугастого сирівця (24574).

25. Глуховичі, пов. Львів.

Кремяне знаряддя: малі ядрища із площинками відбивання (24529, 25510), плоска сокирка (26393), шкребачка овальна (26394) та ножик (26464).

26. Гора, пов. Сокаль.

Кремяне знаряддя: збірка дрібних виробів (23718), велика шкребачка (24661), більша стрілка (25734), овальна шкребачка (25735), двобока шкребачка (25736), стрілка (25737), два різаки (25738—39), малий різачок, проколка та черепок з наліпленою листовкою (25740) і два фраґменти надбужанської кераміки (26986) — усе із піскової надми „Щирець“.

27. Городище цетнарське, пов. Бібрка.

Більший кремяний ніж (26154).

28. Грядки, пов. Дубно.

Кремяний кинджал (26965), фраґмент подібного другого (26969), кремяне долото (26966), дві кремяні сокирки двостінні тонкі (26967—68).

29. Гумниська, пов. Камінка струмилова.

Кремяне знаряддя: мала пилочка (25716), фраґменти серпів (25717—18), фраґмент різака (25719), сокирка прямокутна в перекрою (25926), серповата пилка (25927), менша сокирка прямокутна в перекрою (25928), трикутна довга стрілка (25936) та серцевидна стрілка (25937).

30. Дуліби, пов. Бібрка.

Кремяний серповатий різак (26888).

31. Дунаїв, пов. Перемишляни.

Кремяна пилка (25441).

32. Дюксин, пов. Костопіль.

Кварцитова сокирка, прямокутна в перекрою, із „Обшару“ (24305).

33. Забора, пов. Кремянець.

Кремяне знаряддя: двостінна сокирка з тонким обухом (24185), сокирка з перехватом, прямокутна в перекрою (24250) та кілька фраґментів дрібнішого знаряддя (24255).

34. Закомарє, пов. Золочів.

Кремяна пилка серповата із „Піскових“ (24510).

35. Залісці, пов. Бібрка.

Кремяне ядрище з площинками відбивання (24168).

36. Звенигород, пов. Бібрка.

Кремяне знаряддя: 2 ядрища з площинками відбивання (24716, 26671), сверлик (25093), збірка фраґментів різного знаряддя (25094), сокирка прямокутна в перекрою (25720), серповата пилка (25947), камяний розтирач від зернотерки (23925), шкребачка (26864) та сокирка з імпреґнованої глинки, прямокутна в перекрою (26672).

37. Зимно, пов. Володимир волинський.

Лезо двостінної (?) сокирки та фраґмент серповатої пилки (24486).

38. Злотолин, пов. Костопіль.

Кремяне знаряддя: кинджал із виробленою ручкою (24308) та пилка, мабуть з того самого ядрища (24309).

39. Іванє Золоте, пов. Заліщики.

Кремяне знаряддя: сокирка прямокутна в перекрою (24922) та пилка (24957).

40. Козина, пов. Скалат.

Кремяне знаряддя: більша стрілка (24857) та половина сокирки, прямокутної в перекрою (25391).

41. Копилі, пов. Луцьк.

Збірка дрібного кремяного знаряддя (26594).

42. Кошилівці, пов. Заліщики.

Фраґмент посудини з біло інкрустованим орнаментом типу подільських скринкових гробів (24962).

43. Кремянецький повіт.

Роговий топір з дірою на топорище, найдений у торфовиську (26853).

44. Кречів, пов. Володимир волинський.

Кремяне знаряддя: збірка дрібніших виробів (23572), серпи (24133—34), велика стрілка (25188), фраґмент сокирки (25189), збірка черепя з надми (23573) та глиняна пряслична (25190).

45. Крилос, пов. Станиславів.

Кремяне знаряддя: круглий відбивач (24811), різачок разом із шкребачкою (25145), сокирка прямокутна в перекрою (25496) та дві шкребачки (26896).

46. Липа, пов. Дубно.

Кремяне знаряддя: обшкробувач (26724), різачки (26727, 26749, 26777—78), шкребачки (26729, 26736, 26755, 26759—60, 26773, 26775, 26779, 26784—85, 26789), ядрище (26728), товчки (26734, 26754, 26766, 26771), вістря на спис (26741), сокирка прямокутна в перекрою (26758), проколка (26780), аморфне знаряддя (26735, 26744, 26751, 26781—82), камяна сокирка прямокутна в перекрою (26767).

47. Липиця горішня, пов. Рогатин.

Кремяне знаряддя: три збірки дрібніших виробів (23515, 23865, 24275) та сокирка прямокутна в перекрою (24274).

48. Листвин, пов. Дубно.

Кремяне знаряддя: дві двостінні сокирки (26720, 26750), три сокирки прямокутні в перекрою (26726, 26737, 26753), чотири шкребачки (26721, 26731, 26762, 26791), різак (26756), ядрище з площинками відбивання (26733) та кусок плити з червоного ґраніту, вижолобленої з обох боків шліфованням кремяних сокирок (26971).

49. Літовиж, пов. Володимир волинський.

Збірка керамічних фраґментів, при цьому кілька дрібних кремяних відщипків (24476).

50. Любешка волохова, пов. Бібрка.

Кремяне знаряддя: сокирка прямокутна в перекрою (25439) та серповата пилка (26334).

51. Ляхвичі, пов. Камінь коширський.

Кремяна сокирка, прямокутна в перекрою (23960) та збірка грубого, неорнаментованого черепя (24261) із піскової надми.

52. Малі Вікнини, пов. Кремянець.

Кремяне знаряддя: двостінні сокирки (23533—34), велика шкребачка (23535) та ретушований відщипок (23537).

53. Малі Доростаї, пов. Дубно.

Кремяний кинджал цілий (23472).

54. Марківці, пов. Товмач.

Кремяна сокирка з гострим обухом (25650).

55. Милошовичі, пов. Львів.

Кремяне знаряддя: два відщипки із слідами вживання (25017), шкребачка (26999) та тонка двостінна сокирка (26998).

56. Мирогоща, пов. Дубно.

Кремяне знаряддя: лезо кремяної сокирки, прямокутної в перекрою (25331), вістря на спис (25332), круглий відбивач (25333), листовидна шкребачка (26761), тонка двостінна сокирка (26018), обух подібної сокирки (26019), різак (26020), фраґмент пилки (26021), відлупок (26723) та камяна двостінна сокирка (26772).

57. Млиниська, пов. Володимир волинський.

Кремяна серповата пилка (25023).

58. Молодиньче, пов. Бібрка.

Кремяне знаряддя: пилки (26623, 26625), сокирка прямокутна в перекрою (26624), свердел (26626), різаки (26627, 26629—31, 26633—35, 26638—39), згребло (26628, 26632), трикутні стрілки (26636—37), шкребачки (26640, 26643), ядрище (26641) та відбивач (26642).

59. Мусур, пов. Володимир волинський.

Круглий пісківцевий відбивач, із піскової надми (25058).

60. Мшана, пов. Городок.

Кремяне знаряддя: шкребачка (24047), сокирка прямокутна в перекрою (25527) та різачок (25528).

61. Нараєв, пов. Дубно.

Кремяне знаряддя: тонкі двостінні сокирки (26725, 26743, 26745, 26747, 26757, 26768, 26783, 26788), сокирки прямокутні в перекрою (26774, 26790), вістря на спис (26763) та шкребачка (26787)

62. Нижанковичі, пов. Холм.

Кремяна пилочка (27066).

63. Нове Село, пов. Збараж.

Кремяний відбивач круглий з природною неправильною діркою посередині (24139).

64. Новий Двір, пов. Рівне.

Кремяна пилка (24307).

65. Новостав, пов. Кремянець.

Кремяне знаряддя: патинований свердел (24245) та три дрібніші фраґменти (24254).

66. Олесниці, пов. Холм.

Кремяна мала сокирка у початковому обробленню (25943) та ядрище із площинками відбивання (26228).

67. Оришківці, пов. Кремянець.

Кремяне знаряддя: дві серпуваті пилки (25327, 25329) та кинджал (25328).

68. Остров, пов. Дубно.

Кремяне знаряддя: двостінна сокирка (26752), шкребачки (26722, 26739—40, 26746, 26764, 26769, 26786), товчок (26730), ядрища (26732, 26765), різачок (26742), аморфні вироби (26738, 26748, 26770, 26776).

69. Отиневичі, пов. Бібрка.

Кремяна двостінна сокирка (26889).

70. Перевали, пов. Володимир волинський.

Кремяний спис (25024).

71. Перекоси, пов. Калуш.

Збірка атипічного кремяного знаряддя (25110). При цьому були у жертводавця ще дві сокирки, прямокутні в перекрою: одну взяв шкільний інспектор, друга затратилася.

72. Підманастир, пов. Бібрка.

Кремяне долотце, прямокутне в перекрою (25653).

73. Подусільна, пов. Перемишляни.

Кремяна пилка (27093), та фраґмент подібної другої і два черепки з глиняної посудини надбужанської культури (27094).

74. Поточиська, пов. Городенка.

Кремяний ніж обломаний (26887).

75. Почапи, пов. Золочів.

Кремяне знаряддя: лезо двостінної тонкої сокирки (25206), фраґмент пилки (25207), трикутна стрілка з обломаним черешком (25208), шкребачки (24515, 25209—11), пилки (23511, 24462, 24463), двобокий різак (24464), девять збірок дрібного знаряддя (24512, 24516—17, 24523, 25212, 26428, 26431—33), трикутна стрілка (24522), патинована сокирка (26429) та глиняні прясличкі (24460, 24466, 25723).

76. Прусинів, пов. Сокаль.

Кремяне знаряддя з піскової надми: двостінна сокирка недокінчена (26563), половина двостінної сокирки тонкої (26564), шкребачки (26565—66), різаки (26567—69), боковий рилець (26570) та лезо (?) від сокирки (26571).

77. Пятидні, пов. Володимир волинський.

Збірка дрібного неорнаментованого черепя (24475).

78. Реклинець, пов. Жовква.

Кремяний кинджал з перехиленим вістрям (23930).

79. Розношинці, пов. Збараж.

Кремяний спис (26010).

80. Рудно, пов. Львів.

Кремяна сокирка двостінна, тонка (25290).

81. Салаші, пов. Рава руська.

Кремяне знаряддя: малий спис (26011), двобока пилка (26012), 4 різаки (26013—14, 26016—17) та відлупки із слідами вживання (25338, 26015).

82. Сапанів, пов. Кремянець.

Велика збірка кремяного знаряддя: 33 серповатих пилок, 5 сокирок, 7 транше, 3 сверлики, 4 шкребачки, 2 долота, 5 ножів, 1 рилець, 1 ядрище, 2 відбивачі та 84 різних фраґментів (23909, 24172—79, 24181—84, 24186—24200, 24216—17, 24219—44, 24253, 26954—57, 27023—34).

83. Саскчеван (Канада).

Збірка кремяного знаряддя з піскових надм: 6 вістрій на спис (26685—88, 26693—94), два їх фраґменти (26716—17), 16 стрілок різної величини (26695—26710), 7 шкребачок (26689—92, 26711—13), різак (26714) та проколка (26715).

84. Сеймарка, пов. Луцьк.

Кремяна пилка з урочиська „коло села“ (26855).

85. Селиська, пов. Яворів.

Кремяний ножик (25939), камяний розтирач (26484) та збірка неорнаментованих черепів (26485), між якими є держак малої глиняної ложки.

86. Семерівка, пов. Яворів.

Кремяна сокирка, прямокутна в перекрою (24020).

87. Синьків, пов. Заліщики.

Фраґмент посудини з лінійним орнаментом культури волютової кераміки (25509).

88. Сілець белзький, пов. Сокаль.

Кремяна шкребачка (25503.)

89. Смидин, пов. Ковель.

Збірка кремяних відлупків та відщипків і два грубозернисті черепки (26561).

90. Соснівка, пов. Остріг.

Половина кремяної пилки (24246).

91. Старе Село, пов. Бібрка.

Ґранітовий відбивач (25655), дві глиняні пряслички (25656—

—57), кремяна шкребачка (26067) та грубе, неорнаментоване черепя (26068).

92. Сураж, пов. Кремянець.

Кремяне знаряддя: серп (24156), долотце (24155) та двостінна тонка сокирка (24154).

93. Теребовля, місто.

Кремяний різак (24048).

94. Торське, пов. Заліщики.

Кремяне знаряддя: фраґмент сокирки (25983) та округлава шкребачка (25984).

95. Тростянець, пов. Дубно.

Кремяна двостінна сокирка тонка (26964).

96. Тростянець, пов. Яворів.

Кремяне знаряддя: половина долота (24096) та три збірки дрібніших виробів (23702, 23880, 25905) із „Крушин".

97. Тростянець, пов. Володимир волинський.

Збірка кремяного знаряддя (24487) із піскової надми над р. Лугом.

98. Турія, пов. Володимир волинський.

Лезо кремяної сокирки із „Довгороду" (23524).

99. Убинє, пов. Камінка струмилова.

Кремяний різак із „Дулибиної" (25363).

100. Угриньківці, пов. Заліщики.

Кремяна сокирка, прямокутна в перекрою (25177).

101. Хлопятин, пов. Сокаль.

Кремяна сокирка двостінна тонка (25733).

102. Холмщина західня.

Два ретушовані знаряди кремяні (25123).

103. Черниця, пов. Броди.

Кремяна сокирка двостінна груба (25238).

104. Чудви, пов. Костопіль.

Кремяне знаряддя: 12 двостінних сокирок (25330, 26029—31, 26033, 26036—41, 26043), кинджал (25950), два клини (26032, 26034), два відбивачі (26045—46), серп (26042), пилка (26035) та кілька фраґментів (26044).

105. Шистів, пов. Володимир волинський.

Скарб довгих кремяних ножів (46 штук), із урочиська „Тарасові Гори" (23520).

106. Шкроби, пов. Ковель.

Дві збірки кремяних відлупків знад Синовського Озера (26581—82).

107. Шпатів, пов. Рівне.

Кремяне вістря списа (24314).

108. Слиховичі, пов. Золочів.

Дві кремяні стрілки трикутні (23759) та збірка дрібного черепя, з піскової надми (23760).

III. ЕНЕОЛІТ.

109. Березка, пов. Добромиль.

Камяний топорець міґдаловидний (25432).

110. Бишки, пов. Бережани.

Діябазовий клин (23724) та топорець (23725).

111. Білосток, пов. Луцьк.

Пісківцевий топорець з „Дюхтяниці" (26488), фраґмент фасетованого топірця (26938) та обух від іншого (26939).

112. Борщовичі, пов. Львів.

Половина камяного топірця північного типу (26152).

113. Васильків, пов. Копичинці.

Діябазовий топорець північного типу (24208).

114. Викторів, пов. Станиславів.

Половина камяного міґдаловидного топірця (25213).

115. Вицілки, пов. Дубно.

Амфіболітовий (?) топорець, ще не проверчений (24001).

116. Володимир волинський, місто.

Ґранітовий топорець із вул. Островецької (23521).

117. Волосів, пов. Надвірна.

Кремяний різак (26364).

118. Годомичі, пов. Луцьк.

Діябазовий топорець північного типу (25025).

119. Гора, пов. Сокаль.

Із нордійського селища на надмі „Щирець": збірка дрібного кремяного знаряддя (23743), половина камяного міґдаловидного топірця (24662), круглий відбивач з пісковика (24663), кремяний клин, прямокутний в перекрою (26555) та трикутна кремяна стрілка (26556).

120. Гумниська, пов. Камінка струм.

Половина камяного топірця (25715).

121. Двірець, пов. Луцьк.

Кістяний топорець (24034), опукова сокирка, прямокутна в перекрою (24035), кремяна сокирка, приблизно прямокутна в перекрою (24036) та кремяний кинджал (24037) — усе найдене разом.

122. Девятир, пов. Рава руська.

Фраґмент камяного топірця (23756).

123. Долина, пов. Товмач.

Половина камяного міґдаловидного топірця (25507).

124. Залісці, пов. Бібрка.

Базальтовий (?) топорець дельтоїдний (24017), амфіболітовий (?) топорець округлавий (24018), глиняне тасьмове вухо типу „ansa cornuta", мале проколене вушко з амфорки (24089). та глиняна шпуля ткацька нордійська (24489).

125. Запитів, пов. Львів.

Фраґмент діябазового топірця (26492).

126. Звенигород, пов. Бібрка.

Кремяне долотце (23913).

127. Зимно, пов. Володимир волинський.

Глиняна посудина нордійської культури, з ями на городищі (24117).

128. Іванє Золоте, пов. Заліщики.

Камяний топорець міґдаловидний (24950).

129. Кобаки, пов. Косів.

Камяний топорець міґдаловидний (24397), найдений над потоком.

130. Кобиловолоки, пов. Теребовля.

Міґдаловидний топорець з кристалічної скали (26066).

131. Кречів, пов. Володимир волинський.

Велика глиняна посудина типу „лійковатих пугарів" (23765) та найдена разом кремяна сокирка, чотирокутна в перекрою (23523).

132. Кульчиці, пов. Самбір.

Дві кремяні шкребачки (25912) із насипу могили IV з охрою (з розкопів Я. Пастернака 1933 р.).

133. Лани, пов. Бібрка.

Камяний топорець (24670) із скринкового гробу; при цьому були два кремяні відлупки та сильно струпішилий шкелет молодої особи.

134. Лежниця, пов. Володимир волинський.

Дві збірки керамічних фраґментів нордійської культури із городища „Чуб" (24137, 24477).

135. Малі Вікнини, пов. Кремянець.

Кремяний ножик з паралельною ретушю (23536) та половина камяного топірця (23538).

136. Марківці, пов. Товмач.

Кремяний спис з паралельною ретушю (25649).

137. Микуличі, пов. Володимир волинський.

Фраґмент діоритового топірця, найдений на місці роз'ораних могил (24136).

138. Милошовичі, пов. Львів.

Сокирка з пісковика (25016).

139. Нисколизи, пов. Бучач.

Збірка кремяного знаряддя, частинно з паралельною ретушю (25837).

140. Остобіж, пов. Рава руська.

З розкопаної могили камяний топорець міґдаловидний (24684).

141. Павелче, пов. Станиславів.

Діоритовий топорець (25648).

142. Пересопниця, пов. Рівне.

Черепя із трьох різних посудин нордійської культури (27001) та половина камяного топірця із ритими перстенями на видовженім обуху (27064).

143. Підгірці, пов. Золочів.

Камяний топорець міґдаловидний із „Пліснеська" (27090).

144. Підгороде, пов. Станиславів.

Камяна двобока мотика з дірою на топорище, йордансмільського типу (23618).

145. Потелич, пов. Рава руська.

Із нордійського селища на городищі: кремяна сокирка, прямокутна в перекрою (25710), черепя одної (?) посудини (25711), дрібне черепя з інших посудин, два фраґменти глиняних прясличок та кілька кремяних ретушованих відщипків (25798).

146. Почапи, пов. Золочів.

Міґдаловидний топорець з пісковика (24442) та фраґмент кремяного ножа з паралельною ретушю (24514).

147. Протеси, пов. Жидачів.

Камяний топорець (26425).

148. Пузів, пов. Володимир волинський.

Два фраґменти камяних топірців (27087—88).

149. Скварява нова, пов. Жовква.

Два фраґменти камяних топірців (26885, 26991).

150. Скриниця, пов. Любомль.

Сієнітовий топорець дельтоїдної форми (23617).

151. Сулимів, пов. Жовква.

Топорець із вибухової скали (25505).

152. Фельштин, пов. Самбір.

Камяний топорець (25934).

153. Чудви, пов. Костопіль.

Фраґмент камяного топірця (26047), та половина другого (26048) типу „Bootaxt".

154. Шистів, пов. Володимир волинський.

Камяний топорець (23522).

155. Шпанів, пов. Рівне.

Базальтовий топорець міґдаловидний (24315).

IV. СТАРША БРОНЗОВА ДОБА.

156. Більче Золоте, пов. Борщів.

Із розкопів О. Кандиби у „Вертебі": керамічний матеріял (24324, 24332, 24335, 24338, 24347, 24349, 24350, 24438, 24443—44, 24453—54), кремяна сокирка (24317), заструганий серначий ріг (24318), рогова мотика з дірою на держак (24339), кістяні шила (24319, 24325—26, 24334, 24337, 24446), ганчарські кістяні лощила (24426), кістяний проверчений амулет (24425), 12 фраґментів людських черепів (24333, 24336, 24345—46, 24457), фраґмент глиняної фіґурки людської (24348), кремяні ножі (24353, 24447) та прясличка з черепка (24445) — усе приналежне до культури мальованої кераміки.

157. Братківці, пов. Станиславів.

Із тілопальної могили, розкопаної Я. Пастернаком: черепя двох глиняних посудин білопотоцького типу (26059 - 60) та кремяний відщипок зі сучком (26061).

158. Вербовець, пов. Теребовля.

Три глиняні тягарці до кросен культури мальованої кераміки (25700—02).

159. Викторів, пов. Станиславів.

Із селища культури мальованої кераміки біля церкви Николая: керамічний матеріял (24023), кремяне знаряддя (24024, 24616, 24690—91), 24695—96, 24834—38, 24846—51, 25214—15, 25218—25, 25227—29); із поля „За потоком" половина фатянівського діябазового топірця (24844).

160. Винятинці, пов. Заліщики.

Із селища з мальованою керамікою: керамічний матеріял (24992), кремяне знаряддя (24984—89), комплетна камяна зернотерка (24990) та круглавий відбивач із кристалічної скали (24991).

161. Гора, пов. Сокаль.

Із нордійського селища на надмі „Щирець“: амфора глиняна двоуха (23716), найдені з нею керамічні фраґменти (23914) та лійковата посудина (25660).

162. Городниця, пов. Городенка.

Із селища з мальованою керамікою: керамічний матеріял (26503) та сокирка із звітрілого жовтого кременю (25703).

163. Давидівці, пов. Кіцмань.

Мідяний двобокий топір з поземим та прямовісним лезом (25055).

164. Зазулинці, пов. Заліщики.

Із селища з мальованою керамікою: керамічний матеріял (25108) та кремяне знаряддя (24971—74, 24978, 25102, 25107).

165. Заліщики, місто.

Із селища з мальованою керамікою у цегольні:

а) із розкопів О. Кандиби керамічний матеріял (24465, 24556—57, 24586, 24859—60, 24908—09);

б) із великої збірки М. Панаса у Заліщиках: керамічний матеріял (24919—21, 24924—26, 24943—44, 24964—66, 24968—70, 24979, 24996—97, 25013, 25018, 25054, 25073—76, 25097—98, 25103—04, 25128—35, 25156, 25193, 25197, 25766—67, 25769, 25771, 25985, 26380), людські фіґурки глиняні (24883, 24942, 24995), звіряча фіґурка глиняна (25768), кремяне знаряддя (24884—85, 24905, 24927—29, 24931—38, 24945—49, 25099—25111, 25113, 25122, 25770), дрібні мідяні вироби (25063), кварцитова стрілка (25112), зернотерка з пісковика (25106), лупакова плитка із слідами червоної та гнідої краски (24930), вапнякова плитка із слідами білої краски (25101) та вапняковий брусок із слідами гладження (25136).

166. Залуква, пов. Станиславів.

Лупакова мотичка типу „шевського копита“, культури мальованої кераміки (24617).

167. Звенигород, пов. Бібрка.

Лупакове плоске долотце типу „шевського копита“, трапезової форми (24619).

168. Жежава, пов. Заліщики.

Фраґмент глиняної посудини із жолобкованим спіралевим орнаментом, культури мальованої кераміки (25059) та фраґмент посудини із орнаментом шнуровим та штампованим прямолінійним, нордійським (25060).

169. Іванє Золоте, пов. Заліщики.

Сокирка із звітрілого кременю (24951) та глиняна фіґурка жіноча (25497).

170. Касперівці, пов. Заліщики.

Керамічні фраґменти шнурово-нордійські (25202).

171. Комарно, пов. Рудки.

Із могили І., розкопаної Я. Пастернаком: кулиста амфора шнурової кераміки (26347), діябазовий топорець (26348), кремяна сокирка прямокутна в перекрою (26349), кістяне шило (26350), кремяна шкребачка (26351) та фраґменти двох людських черепів (26352—53).

172. Козина, пов. Скалат.

Сокирка з опоки (?) типу „шевського копита", культури мальованої кераміки (24601).

173. Кречів, пов. Володимир волинський.

Фраґменти шнурової кераміки з піскової надми (23574).

174. Кулаківці, пов. Заліщики.

Мідяне шило гранчасте, культури мальованої кераміки (25121).

175. Ланівці, пов. Борщів.

Із селища з мальованою керамікою на замчиську: керамічний матеріял (24328), фраґменти глиняних фіґурок людських (24322, 24327), кістяні шила (24320, 24323), лощило кістяне ганчарське (24330), кремяне знаряддя (24329, 24403, 24415—18) та кварцитове знаряддя (24321).

176. Лисичники, пов. Заліщики.

Держак глиняної посудини (?) культури мальованої кераміки, закінчений стилізованою баранячою головкою (26278).

177. Лисівці, пов. Заліщики.

Мотика з оленячого рогу, культури мальованої кераміки (20429).

178. Міхалє, пов. Володимир волинський.

Кремяна сокирка, прямокутна в перекрою (25026), походить мабуть із роз'ораної могили культури шнурової кераміки.

179. Новосілка костюкова, пов. Заліщики.

Кремяна сокирка, прямокутна в перекрою (24653) та фраґмент сокирки із звітрілого кременю, культури мальованої кераміки (24654).

180. Новосілки ліські, пов. Камінка струмилова.

Із розкопаної селянами, а пізніше Я. Пастернаком просліджуваної могили культури нордійсько-шнурової кераміки: гли-

няна амфора (25292), глиняна посудина приблизно двостіжкова (25293), глиняна посудина форми вазонка (25294) та кремяна серповата пилка (25291).

181. Пересопниця, пов. Рівне.

Глиняний коралик подовгастий (26975), найдений у могилі на шиї скорченого кістяка та глиняна посудина, ліплена вільноруч, найдена в іншій могилі біля скорченого кістяка (26985).

182. Підгора, пов. Теребовля.

Із селища з мальованою керамікою: дві мінятурні глиняні амфорки (24612, 24613).

183. Поточиска, пов. Городенка.

Із селища з мальованою керамікою: керамічний матеріял (25792—93) та фраґмент фатянівського топірця (25935).

184. Почапи, пов. Золочів.

Із терену унєтицького погребища: „Noppenring“ із бронзового дроту (25161) та бронзовий дріт, розклепаний до половини на бляшку (25162).

185. Росохач, пов. Чортків.

Із селища з мальованою керамікою: керамічний матеріял (26535), обух мідяного однобокого топірця (26531), сокирка із звітрілого кременю (26532), фраґмент кварцитової пилочки (26533) та кремяне знаряддя (26534, 26536).

186. Сокіл, пов. Станиславів.

Глиняний тягарець до рибацьких сітей, культури мальованої кераміки (24614).

187. Торське, пов. Заліщики.

Глиняна посудина культури мальованої кераміки (26434).

188. Убинє, пов. Камінка струмилова.

Фраґменти шнурової кераміки, мабуть із могили (23973).

189. Хомяківка, пов. Товмач.

Черепя мальованої кераміки (25151).

190. Чудви, пов. Костопіль.

Фраґменти шнурової кераміки із піскової надми (25340).

191. Шипинці, пов. Кіцмань.

Із селища з мальованою керамікою дві малі глиняні амфорки (26460—61).

192. Язловець, пов. Бучач.

Збірка черепя мальованої кераміки (26854).

V. МОЛОДША БРОНЗОВА ДОБА.

193. Губинок (ad Річиця), пов. Рава руська.

Бронзовий серп з ґудзком, найдений у торфі (25518).

194. Зимна Вода, пов. Львів.

Мінятурна глиняна посудина (24858).

195. Лагодів, пов. Перемишляни.

Керамічний матеріял із селища (26070).

196. Розгадів, пов. Зборів.

Із знищеного гробу: керамічний матеріял (26590—91), кремяний різак (26592) та фраґмент людського черепу (26593).

197. Сілець белзький, пов. Сокаль.

Бронзова сокирка з вушком та майже чотирокутною дучкою-дірою (25502).

VI. ГАЛЬШТАТСЬКА ДОБА.

198. Голігради, пов. Заліщики.

Фраґмент глиняної миски, з середини чорненої, лискучої, з жолобкованим орнаментом (25435).

199. Городниця, пов. Городенка.

Бронзова булавка чотирокутна з рурковато видовженою дірою (25517).

200. Заліщики, місто.

Глиняна посудина з чорним лискучим нутром (25014).

201. Зимно, пов. Володимир волинський.

Черепя з чорненою гладженою поверхнею та прямолінійним ритим орнаментом, мабуть культури скринкових гробів (24478).

202. Іванє Золоте, пов. Заліщики.

Мінятурна глиняна посудина із скринкового гробу з випрямленим шкелетом (24956), людський череп з того самого гробу (25011) та чотири посудини із трацького селища (24959—61, 25096).

203. Лежниця, пов. Володимир волинський.

Глиняна миска, чорнена із середини, прикрашена низом відтисками нігтя (24132), з городища „Чуб".

204. Неслухів, пов. Камінка струм.

Із шкелетового гробу висоцької культури: браслет із бронзового дроту, якого оба кінці закінчені спіралями (25194), подібний другий браслет без спіраль (25195) та бронзова глиця (шпилька) без головки, яка була первісно скручена у поперечну рурочку (25196).

205. Новосілка костюкова, пов. Заліщики.

Із трацького селища, розкопуваного у 1933 р. Я. Пастернаком та Т. Сулімірським: частина зреконструованого кераміч-

ного матеріялу (23678—83), дві фібули з бронзового дроту типу Peschiera (24299, 24300), шість кістяних знарядів (24301), глиняна прясличка (24302), збірка кремяного знаряддя (24303), зуб оленя та фраґменти мушлі (24304).

206. Почапи, пов. Золочів.

Із селища висоцької культури: дрібні металеві нахідки (24524, 25167), глиняні прясличкі (23725, 25169—70, 25172—75), бронзові скитські стрілки (24518—21), бронзові ґузики (25163—64, 25166), бронзовий ковток скитський (25165), дрібні куски бронзового стопу (25168), керамічний матеріял (25171, 25176), бронзовий ножик (26430), залізний ножик (26430).

207. Шумляни, пов. Підгайці.

Великий бронзовий ніж із есовато вигнутим хребтом (26370).

208. Янчин-Яблонів, пов. Перемишляни.

Остеольоґічний матеріял з трацької могили (24215).

VII. ЛЯТЕНСЬКА ДОБА.

209. Зимно, пов. Володимир волинський.

Із вандальського (?) селища над р. Лугом: керамічний матеріял (23563, 24469, 24481, 24483—85).

210. Кречів, пов. Володимир волинський.

Керамічний матеріял типу підкльошових гробів (24470).

211. Липиця горішня, пов. Рогатин.

Із тілопального гробу: глиняна попільниця (23803), залізний спис (23804) та залізна фібула (24271).

VIII. РИМСЬКА ДОБА.

212. Бірки Малі, пов. Скалат.

Срібний денар Коммода (25902).

213. Бряза, пов. Болехів.

Срібний денар Олександра Севера (26493).

214. Викторів, пов. Станиславів.

Срібний денар Траяна (24709).

215. Володимир волинський, місто.

Фраґмент глиняної посудини вандальської культури (24489).

216. Вороців, пов. Городок.

Срібний денар Доміціяна (25057).

217. Гора, пов. Сокаль.

Срібний денар Коммода (23717).

218. Горки, пов. Дорогичин н/Б.

Фраґменти залізного знаряддя з піскової надми „Люботинь“ (23570).

219. Городниця, пов. Городенка.

Глиняна посудина липицької культури, з городища (25662).

220. Долина, повіт.

Мідяна монета римська, нечитка (26395).

221. Залісці, пов. Бібрка.

Із розкопів Я. Пастернака:

а) на селищі липицької культури: керамічний матеріял (23974, 24118, 24169, 24280, 24296, 24298, 24412, 24421, 25364), куля з пісковика (24297), та обтесаний пісковик (25109);

б) на погребищі липицької культури: керамічний матеріял (24086—88).

Із розкопаного селянами тілопального гробу липицької культури: сива попільниця, точена на колі (25027) та залізний спис (25028), що був у ній.

222. Заліщики, місто (або околиця).

Фраґмент глиняної посудини типу „Krausengefäss-ів“ (25105).

223. Звенигород, пов. Бібрка.

Із випадково виораного гробу липицької культури: сива попільниця глиняна, точена на колі (25402) та два різні шкляні коралики (25403—04).

З окремих находів: дві мищинки (25704—05), черепя липицької (?) кераміки (25095) та срібний денар нечиткий (25091).

224. Зеленьче, пов. Теребовля.

Глиняна орнаментована пряслечка (24697).

225. Зібранівка, пов. Снятин.

Срібний денар Веспазіяна (25148).

226. Івачів, пов. Тернопіль.

Срібний денар Антоніна Пія (24153).

227. Ісаків, пов. Городенка.

Срібний денар Антоніна Пія (25969).

228. Камінне, пов. Надвірна.

Із розкопаних Я. Пастернаком пізноримських тілопальних могил: керамічний матеріял (26001—02, 26062—64).

229. Касперівці, пов. Заліщики.

Срібні денари із скарбу: Коммод (2), Антонін Пій, Фавстина Августа, Фавстина Діва.

230. Козина, пов. Скалат.

Бронзова фібула з підогнутою ніжкою, без глиці (24600) та два срібні денари Антоніна Пія Арменіяка (24797).

231. Конюшків, пов. Броди.
Срібний денар „Divus Antoninus“ (24694).
232. Котів, пов. Бережани.
Срібний денар Гадріяна (23721).
233. Коцюбинці, пов. Копичинці.
Срібний денар нечиткий (24110).
234. Львів — Левандівка.
Срібний денар Антоніна Пія (23618), що має походити із скарбу монет.
235. Лука, пов. Золочів.
Срібний денар консулярний, кругом зубкований (26652).
236. Медобори, пов. Золочів.
Срібний денар Траяна (26662).
237. Невідома місцевість Галичини.
Глиняна миска на ніжці, липицької культури (25860).
238. Нивір, пов. Камінь коширський.
Глиняна посудина (23677).
239. Оришківці, пов. Кремянець.
Черепя сивої ґотської кераміки із „Карчунку“ (26928).
240. Перерісль, пов. Надвірна.
Із розкопів Я. Пастернака на могиловім тілопальнім цвинтарищі пізної римської доби керамічний матеріял (24862, 24865—66, 24898—24903, 26947, 26976—84), стоплене шкло (24863), кістяний гребінь (24864) та каолінові коралики (26948).
241. Підгородище, пов. Бібрка.
Сива глиняна миска, липицької культури, точена на колі (25090).
242. Подусільна, пов. Перемишляни.
Срібний денар Веспазіяна (23741) та Діви Фавстини (24273).
243. Пронятин, пов. Тернопіль.
Глиняна пряслички римської (?) доби (26164).
244. Рожиська, пов. Скалат.
Фраґменти сивої ґотської кераміки (23518).
245. Сухостав, пов. Копичинці.
Срібний денар Веспазіяна (26539).
246. Торги, пов. Золочів.
Глиняна попільниця вандальської культури (24578), має походити з могили, виложеної камінням; у ній частина спалених людських костей.
247. Хомяківка, пов. Коломия.
Срібний денар Антоніна Пія (26656).

248. Цуцилів, пов. Надвірна.

Із пізноримської тілопальної могили, розкопаної Я. Пастернаком: попільниця (24867), глиняна пряскличка (24868) та керамічні фраґменти (24869).

249. Юрківці, пов. Копичинці.

Срібний денар Траяна (26095).

IX. КНЯЖА ДОБА.

250. Белз, пов. Сокаль.

Із розкопів Я. Пастернака та окремих нахідок С. Ґели: керамічний матеріял (23763, 24072), залізна острога (25419), підкова до чобіт (25420), боєва сокира (25491), ножик (26557), рогове долотце (26558), дрібніші вироби (25742, 25743, 26049, 26559) та оловяна привісна печать, на якій з одного боку св Теодор з написом АГО ФДР, з другого напис ДЬНѢСЛОВО (26946).

251. Буськ, пов. Камінка струмилова.

Керамічний матеріял, назбираний Л. Чачковським (25203) та залізна боєва сокира (26335).

252. Валява, пов. Перемишль.

Із знищеного погребища: пара бронзових есоватих ковтків (26494), пара перстенів з бронзового дроту (26495), пара ушкоджених срібних есоватих ковтків (26496), ковток з крученого бронзового дроту (26497), перстень з розклепаного бронзового дроту (26498) бронзовий бляшаний ґузик з кулькою в середині (26499) та залізна стрілка (26500).

253. Вербилівці, пов. Рогатин.

Керамічний матеріял (24548).

254. Вигаданка, пов. Володимир волинський.

Залізний меч XI. ст., витягнений із Бугу (23530); при ньому був ще залізний шолом з черепом в середині, який селяни вкинули назад у ріку.

255. Викторів, пов. Станиславів.

Із церквища „Николаївське“: фраґменти кафлів із підлоги (24025), плитки пісківцеві з підлоги (24832), пряслички з рожевого лупака (24833) та лупаковий брусок (25240).

256. Витків, пов. Сокаль.

Керамічний матеріял із „Острівчика“ (24073).

257. Водники, пов. Бібрка.

Тягарець до рибацьких сітей (26669).

258. Володимир волинський, місто.

Керамічний матеріял (23552, 24130, 24488, 25139—40, 25155), два людські черепи із вбитими цвяхами (25137—38), залізне долото (25183) та цвяхи з домовин (25184).

259. Глинсько, пов. Жовква.

Із розкопів Я. Пастернака на городищі „Мисьмениця“: керамічний матеріял (24809, 24914—15), боєва сокира (24912) та фраґмент шкляного браслету (24913).

260. Гнильче, пов. Підгайці.

Камяний хрестик нагрудний (25714).

261. Голігради, пов. Заліщики.

Керамічні фраґменти, мабуть із знищеної ганчарської печі (24993) та лупакові прясличкн (25415).

262. Гора, пов. Сокаль.

Нагрудний камяний хрестик (23761) та керамічний матеріял (23762, 24043—44, 24664).

263. Городиловичі, пов. Сокаль.

Один бік бронзового енколпіону (26886).

264. Городище цетнарське, пов. Бібрка.

Із цвинтарища за школою бронзовий ковток київського типу (26117) та пара ковтків звичайних із бронзового дроту (26118).

265. Городок, пов. Дубно.

Мотика (?) з оленячого рога, з круглою дірою на топорище, добута із Бугу (27063).

266. Грабів, пов. Ковель.

Керамічний матеріял (25187).

267. Гурби, пов. Здолбунів.

Залізна стріла з розкопаної могили (26793).

268. Довжанка, пов. Тернопіль.

Керамічний матеріял (24022).

269. Дуліби, пов. Бібрка.

Керамічний матеріял (25149).

270. Звенигород, пов. Бібрка.

Бронзовий енколпіон (23850), лупакові прясличкн (23916, 23920, 23922, 24717, 25306, 26866), оловяний тягарець до ваги (24821), бронзові енколпіони (24818, 26862), камяні хрестики нагрудні (24721, 26800), два бронзові хрестики натільні (24828), лупаковий хрестик натільний (25092), нагрудний хрестик з червоної маси (24527), малі пльомби оловяні дорогичинського типу (24822, 25308), срібний кручений перстень (24657), бронзові пер-

стені (24823—24), бронзова арабська монета (24825), бронзова візантійська монета вгнута (24826), різні коралики (24720, 24723, 24819, 26801), фраґменти шкляних браслетів (23931, 24741, 24820, 26865), бронзові ґузики (24827), залізна пряжка із слідами посріблювання (25307), керамічний матеріял (23915, 23924, 24260, 24722, 24815, 25418, 25661), глиняні кафлі з підлоги (23917, 23919, 23921, 24097, 24528), залізні кресала (23923, 24817), фраґмент остроги із слідами золочення (25436), людські черепи з погребища (25408—09), збірка дрібних металевих предметів (25309, 26867—68), залізна стріла (26863) та кістяна орнаментована ручка (27072).

271. Зеленьче, пов. Теребовля.

Бронзовий ковток з нанизаними 3 дротяними кульочками (24658).

272. Зимно, пов. Володимир волинський.

З городища: керамічний матеріял (23564), жорновий камінь (23565) та дві залізні стрілки (24135).

273. Жджари, пов. Володимир волинський.

Керамічний матеріял (24482).

274. Жидачів, місто.

Із „Замку“ керамічний матеріял, частинно пізніший (26082).

275. Іване Золоте, пов. Заліщики.

Із селища та погребища: частина глиняної посудини (24923), людський череп (25012), залізна спряжка (25061), пряслічка з рожевого лупака (25124), 44 коралики різного типу (26170—80) та 28 бронзових і оловяних кілочок різного типу (26181).

276. Комарно, пов. Рудки.

Залізна боєва сокира (24413).

277. Кремянець, місто.

Залізні стрілки із гори Бони (24575—76).

278. Кречів, пов. Володимир волинський.

Пряслічка з рожевого лупака (25191) та кремінь від кресала (25192).

279. Крилос, пов. Станиславів.

Із збірки Л. Чачковського та М. Мельничука: частини бронзового окуття книг (24158, 27089), хрестик вплетений у коло, рисований на опоці (24160), образок Спасителя на мідяній блясі (24632), бронзові енколпіони (24633, 24705—06, 26890), опукова матриця на образок Богородиці (24704), коралики з пасти (24707, 24710, 24770, 26892), коралики з рожевого лупака (24802), залізний спис (25659), залізні стрілки 24708, 24768), камяний

натільний хрестик (24712), дрібні бронзові вироби (24656, 24711, 24713, 24772—74, 24801, 26897—98), мала бронзова „грушка“ з рукояти меча (25144), малий браслет з бронзової бляхи (25765), ключ (24798), острога (24799), лупаковий брусок (24800), фраґменти шкляних браслетів (24810, 25731, 26891), прясличкиз рожевого лупаку (24714, 25730), кістяна пряслячка (26893), фраґмент кістяної прикраси (26894) та керамічні матеріяли (26895, 26899, 26900, 26932—33, 26950, 27018).

280. Липа, пов. Дубно.

Залізний спис (26792) та глиняна прясличка (26799).

281. Листвин, пов. Дубно.

Прясличка глиняна (26797) та камяна (26798).

282. Лісневичі, пов. Городок.

Два комплетні бронзові енколпіони (25835—36).

283. Мирогоща, пов. Дубно.

Глиняна прясличка (26796).

284. Надвірна, місто.

Комплетний бронзовий енколпіон (25401).

285. Незнана місцевість Галичини.

Візантійська мідяна монета (23767).

286. Новожуків, пов. Рівне.

Частина бронзового окуття книжки та кусок шкла з написом (27065) із городища.

287. Новосілки ліські, пов. Камінка струмилова.

Із тілопальних словянських могил, IX ст. (?) розкопаних Я. Пастернаком: керамічний матеріял, вуглики та спалені кістки людські (26159—61).

288. Осталовичі, пов. Перемишляни.

Із розкопів Я. Пастернака: людський череп із підплитового гробу XIV. ст. (24258).

289. Перемишль, місто.

Камяна матриця на бронзовий образок (26475).

290. Пересопниця, пов. Рівне.

Із селища керамічний матеріял (26973, 27000), залізний ключ (26988) та залізні фраґменти (26989—90).

291. Підгоря, пов. Теребовля.

Бронзові нагрудні хрестики (24689, 24700), залізний ножик (24769) та збірка шкляних кораликів (24771).

292. Підгородє, пов. Станиславів.

Із збірки Л. Чачковського: глиняна кафля з підлоги (24615), залізні ключі (24688, 24766—67), кусок золоченої при-

краси (24775), кістяний коралик (24698) та камяний брусок (24699).

293. Помонята, пов. Рогатин.

Керамічний матеріял (26621) та півмісячик-дармовис із поганого срібла (26679).

294. Потелич, пов. Рава руська.

Із городища: керамічний матеріял (23976, 25440, 25795), залізна стрілка (23977), камяний брусок (25796) та залізний ножик (25797).

295. Почапи, пов. Золочів.

Залізна спряжка (24513).

296. Псари, пов. Рогатин.

Залізна стрілка (24159).

297. Рожиська, пов. Скалат.

Керамічний матеріял (23517), жіночий череп (24028) з гробу та фраґменти шкляних браслетів (24029).

298. Селиська, пов. Яворів.

Із залізної гути керамічний матеріял та куски жужелиці (26486).

299. Сілець белзький, пов. Сокаль.

Глиняна посудина X. ст. (25434).

300. Старосілля, пов. Луцьк.

Керамічний матеріял з урочища „Озеряни“ (26619).

301. Ступниця, пов. Самбір.

Керамічний матеріял із городища, дар музею „Бойківщина“ у Самборі (24295).

302. Убинє, пов. Камінка струмилова.

Керамічний матеріял із поля „Долибина“ (24816).

303. Устилуг, пов. Володимир волинський.

Керамічний матеріял з городища (26620).

304. Черче, пов. Рогатин.

Цинковий (?) хрестик нагрудний (24101).

305. Янчин, пов. Перемишляни.

Комплетний бронзовий енколпіон (26096).

X. СТОЛІТТЯ XIV—XVIII.

306. Белз, місто.

Залізний моздір із гарматки ковальської роботи XVII ст. (25492).

307. Буськ, пов. Камінка струмилова.

Керамічний матеріял XVI—XVII ст. (25203).

308. Викторів, пов. Станиславів.

Циновий посріблюваний та золочений браслет маншетовий XIV—XV ст. прикрашений ритими птахами та плетінковим орнаментом (25791).

309. Волинь, незнана місцевість.

Глиняні кафлі з коронованим львом, XV ст. (23971) та залізна острога XIV—XV ст. (26234).

310. Володимир волинський.

Залізний кинджал ковальської роботи XVI—XVII ст. (24316) та залізна острога XIV ст. (25185).

311. Глухів, пов. Сокаль.

Глиняна посудина, у якій найшли скарб мідяків Яна Казимира (26072).

312. Городниця, пов. Городенка.

Із розкопаного гробу XVI—XVII. ст. діядем із чотирьох срібних бляшок з тисненим орнаментом та кілька кораликів (24853).

313. Городно, пов. Любомль.

Глиняна посудина XVII ст. (24440).

314. Динисів, пов. Тернопіль.

Із розкопів Я. Пастернака на замчиську „Лапаївка": фраґменти кафлів XVII—XVIII ст. (26222).

315. Зимно, пов. Володимир волинський.

Глиняні посудини XV—XVI ст. (24131, 26972).

316. Жидичин, пов. Луцьк.

Глиняна миска XVI ст. (24306).

317. Карачинів, пов. Городок.

Мосяжний перстень з монограмом Христа, XVIII ст. (25392).

318. Крилос, пов. Станиславів.

Людський череп із гробу, датованого мідяком Яна Казимира (24665) та кафля XVII ст. (26900)

319. Підгородя, пов. Рогатин.

Керамічний матеріял із „Підзамча" за „Голодівкою" (24549) та із замку за р. Липою (24550).

320. Руданці, пов. Львів.

Глиняна посудина XV ст. (26504).

321. Словіта, пов. Перемишляни.

Бронзовий перстень з монограмом Христа, XVII—XVIII ст. (25665).

322. Убинє, пов. Камінка струмилова.

Керамічний матеріял XVI—X—XVII ст. (25366).

323. Устє епископське, пов. Борщів.

Бронзовий перстень гербовий з ґотицькими буквами XIV ст. (23847).

324. Якторів, пов. Перемишляни.

Із розкопів Я. Пастернака: керамічний матеріял XV—XVI ст. (24409—10) та прямокутна фляшка XVI ст. (24590).

325. Бруховичі, пов. Перемишляни.

Із скарбу, найденого у горшку: 20 мідяних „боратинків“ Яна Казимира (25335).

326. Двірці, пов. Жовква.

Із скарбу, найденого в горшку біля церкви: срібний „чворак“ Жигмонта Августа з 1562 р. (24963).

327. Камінне, пов. Надвірна.

Із скарбу, найденого у горшку на присілку „Мельники“, срібні монети: бурґундський таляр Альберта й Єлисавети, два бельґійські таляри (1638, 1664), коронний шістак Жигмонта III та монета Яна Казимира з 1661 р. (25647). У скарбі були золоті й срібні монети.

328. Косів, пов. Чортків.

Із скарбу срібних монет: два орти Жигмонта III та мала монетка Фердинанда австрійського з 1557 р. (25664).

329. Лісники, пов. Бережани.

Із скарбу срібних монет: дві монети Жигмонта III, дві монети Христини шведської та одна монета рижська (25179).

330. Незнана місцевість Галичини.

Із скарбу: 13 мідяних монет Августа III (25115).

331. Незнана місцевість Галичини.

Із скарбу: три срібні монети Генрика насавського (1686), Івана кн. з Монфорту (1678) та Фридриха Вільгельма бранденбурського з 1681 р. (24577).

332. Незнана місцевість Галичини.

Із скарбу: 34 мідяні „боратинки“ Яна Казимира (24580).

333. Олесько, пов. Золочів.

Із скарбу, найденого при реґуляції багна недалеко замку: два срібні празькі гроші Вацлава III (1305-1306) та 11 срібних монет Володислава Ягайла і Казимира Ягайловича (23560). Усіх монет мало бути біля 1000 штук.

334. Підярків, пов. Бібрка.

Із скарбу срібних монет, найденого в горшку: пять коронних трояків й один півторак Жигмонта III, один литовський трояк Степана Баторія з 1585 р., один трояк Карла шведського й одна монета Матвія Корвіна (26236).

335. Пробіжна, пов. Копичинці.

Цілий скарб срібних монет: два орти, дві ґданські монети та 31 шістаків Жигмонта III і велика монета Юрія Вільгельма бранденбурського (25789).

336. Рибники, пов. Бережани.

Із скарбу, найденого у горшку: пять мідяних „боратинків" Яна Казимира (25338).

337. Рогатин, місто.

Із скарбу, найденого у горшку біля церкви св. Миколая: пять мідяних „боратинків" Яна Казимира (24058).

338. Снятинський повіт.

Із скарбу: вісім срібних „єфимків" російських Володислава IV (23559).

339. Тишківці, пов. Городенка.

Із скарбу: 36 срібних монет Жигмонта III (24041).

340. Убинє. пов. Камінка. струмилова.

Із скарбу, найденого у горшку, срібні монети: ґданська з 1617 р., гріш з 1622 р. та орт коронний — усі Жигмонта III, шістак Яна Казимира та трояк Фердинанда II (23740, 23846).

341. Цвіржа, пов. Мостиська.

Із скарбу, найденого у горшку: 26 срібних малих монет, мабуть Казимира Ягайловича (24102).